

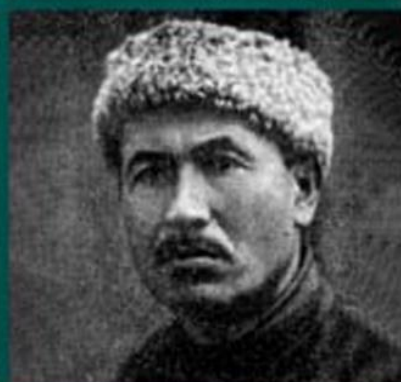
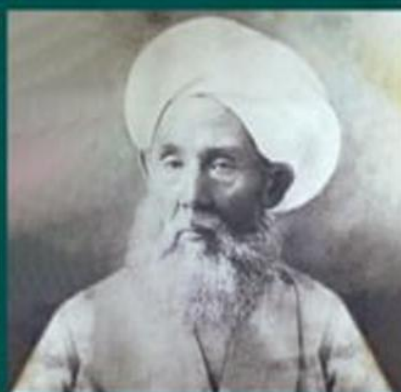
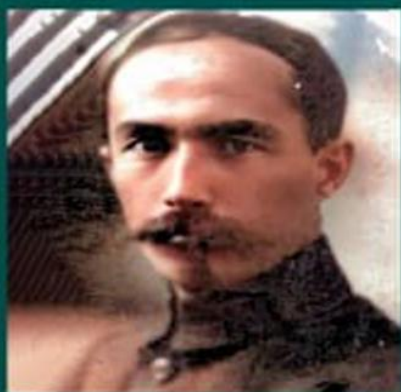
ISSN 2181-8738

ВОДИЙНОМА

ИЮЛЬ-СЕНТЯБЬ

2024 ЙИЛ

№3 (36)

«ВОДИЙНОМА»

(Тарихий мерос)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал
2024 йил №3 (36)

Муассис: «Мерос» халқаро илмий-амалий
экспедиция жамоат фонди

Ҳамкоримиз: Андижон давлат университети

Бош муҳаррир:

Рустамбек Шамсутдинов

Бош муҳаррир ўринбосари:

Абдулла Шаропов

Таҳрир ҳайъати:

Ақромжон Юлдашев – б.ф.д., профессор
Абдулла Расулов – т.ф.д., профессор
Анвармирзо Ҳусайнов – Халқаро экология, инсон
ва табиат хавфсизлиги фанлар академияси мухбир
аъзоси
Жамшид Жўраода – т.ф.д., профессор
Алишер Кудияров – т.ф.н., доцент
Бахтиёр Расулов – т.ф.д., профессор
Мамбет Қойгелдиев – т.ф.д., академик
Барно Ботирова – т.ф.н., доцент
Мирсодиқ Исҳоқов – т.ф.д., профессор
Нурмонжон Ғафуров – т.ф.д., профессор
Улуғбек Абдуллаев – т.ф.д., профессор
Шухрат Ризаев – ф.ф.н., доцент

Масъул котиб:

Мухтор Худоёров

Техник муҳаррир:

Азизбек Маҳкамов

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
томонидан 2018 йил 5 июнда № 0975 рақам
билан рўйхатга олинган.

Нашр индекси: 170112

Нашр учун масъул: Р.Т.Шамсутдинов

Таҳририят манзили: 170100, Андижон шаҳри
Университет кўчаси 129-уй.

Телефон: (99890) 253-26-32

Факс: (99874) 223-83-52.

Почта: vodiynoma@mail.ru

Босишга рухсат этилди: 25.05.2024 й
Қоғоз бичими 60x84 1/8 Босма тобоғи: 13,5
Офсет босма. Офсет қоғози. Адади: 500 дона.

Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 83

Чоп этилган мақолаларда билдирилган фикр-
мулоҳазалар таҳририят нуқтаи назарига мос
келмаслиги мумкин. Келтирилган факт ва рақам-
ларнинг аниқ ва ҳолислиги учун муаллиф жавобгар
ҳисобланади.

Муқова дизайни ва оригинал макет «Akademnashr
MMM» МЧЖ томонидан тайёрланган.

«Akademnashr» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, Сўғалли ота
кўчаси 5-уй.

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация
Комиссияси раёсатининг 2017 йил 29 мартдаги
239/5-сонли қарори билан Тарих фанлари бўйича
илмий журналлар рўйхатига киритилган.

МУНДАРИЖА

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИНИНГ 2024 ЙИЛ 19 ИЮЛДАГИ
«СИЁСІЙ ҚАТАҒОН ҚУРБОНІ БЎЛГАН НОТДОШЛАРИМИЗ ҲАЁТИ ВА
ҒАОЛИЯТИНИ ЎРГАНИШ, ТАРҒИБ ЭТИШ ҲАМДА УЛАРИНИНГ ХОТИРАСИНИ
АБАДИЙЛАШТИРИШ БОРАСИДАГИ ИШЛАРИНИ КЕНГАЙТИРИШ ТЎҒРИСИДА»ГИ
ҚАРОРИ ТАРИХЧИ-ТАДҚИҚОТЧИЛАРГА КУЧЛИ ИЛҲОМ БАХШ ЭТДИ

Ҳамроев Азалшоҳ Ҳазратович

Жадидлар мероси – жамиятимиз пойдевори 2

Р.Т.Шамсутдинов, А.Маҳкамов

Қатағон қилинган жадидлар ҳужжатлар талқинида.....6

Р.Т.Шамсутдинов, доцент Р.Р.Шамситдинов, Н.Қ.Ақбарова

Таниқли жадид, сиёсий арбоб Низомиддин Ҳўжаев – қатағон қурбони 23

Азизбек Маҳкамов

БХСР прокуратура ходими Мусихўжа Ҳақимов – қатағон қурбони 40

Р.Р.Шамситдинов

Ватанпарвар Саъдулла Турсунхўжаев қисмати 46

Р.Т.Шамсутдинов, Д.Ҳомидов, А.Маҳкамов ва Н.Ақбарова

Жадид Абдуқодир Қушбеғиевнинг ҳаёти, фожиали тақдири 63

ТАРИХШУНОСЛИК ВА МАНБАШУНОСЛИК МУАММОЛАРИГА ДОИР

Р.Т.Шамсутдинов, М.Худоёров, Н.Қ.Ақбарова

Туркистон, Хоразм ва Бухоро тарихига оид муҳим манба 82

ЎЗБЕКИСТОН ИККИНЧИ ҲАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА

Батирова Барно Набиевна

Андижон области эвакуация жараёнида 88

М.Қ.Назирхўжаев

1945–1950 йилларда Ўзбекистондаги Япон ҳарбий асирлари
лагерларидаги тиббий хизмат ҳолати 91

ТАЪЛИМ ВА ИЛМ ФИДОЙИЛАРИ

Дилфузахон Мавлянова

Ўзгалликка ошно қалб 104

Бахтиёржон Расулов, Музробжон Абдуллаев, Соибжон Ҳошимов

Забардаст муаррих 107

ЖАДИДЛАР МЕРОСИ – ЖАМИЯТИМИЗ ПОЙДЕВОРИ

А.Ҳ.Ҳамроев -

Бухоро давлат университети тузилмасидаги Қатағон қурбонлар хотираси музейи директори,
тарих фанлари номзоди, доцент

Маърифатпарвар аجدодларимизнинг мероси бугун биз қураётган ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролик жамияти учун пойдевор бўлиб хизмат қилиши табиий. Бу кимгадир ёқадими ёки йўқми, халқимиз жадид боболаримиз кўрсатиб берган йўлдан оғишмай бориши керак. Чунки уларнинг ғоя ва дастурлари Янги Ўзбекистонни барпо этиш стратегияси билан ҳар томонлама уйғун ва ҳамоҳангдир.

Шавкат Мирзиёев

Юртбошимиз жаҳон глобал муаммолари кундан-кунга рангбаранглашиб, сиёсий масалалар таранглашиб бораётган бир замонда Янги Ўзбекистон дунёга ўз ўрни ва сўзига эгаллиги ҳамда бунинг учун узоқ йилларга мўлжалланган давлат стратегияси амалда эканлиги, унинг асосида жадид боболаримизнинг ғоя ва дастурлари ётганлигини жуда аниқ қилиб эълон қилди. Бундан бир аср олдин Ватанни озод ва дунёнинг ривожланган давлатлари билан тенг кўришни истаган жадид боболаримизнинг ғоялари қатағон ва бошқа миллий зиёли кадрларни йўқотиш сиёсати натижасида мустамлакачилик занжири ва сохта ғоялар гирдобига узоқ йиллар ўралашиб қолди.

Фақатгина мустақиллик неъматигина мустамлакачилик занжирларини парчалаб ташлади. Янги Ўзбекистон давлат стратегия-

сида, аввало, ёш авлод онгида тарихий хотирани шакллантириш ўта долзабр ва доимий вазифа қилиб белгиланган. Бунга эришиш учун жадид боболаримизнинг таълим-тарбия борасидаги меросидан унумли фойдаланиш учун қатор ижобий ишлар қилинган. Навбатдаги вазифа Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Жадидлар мероси давлат музейи»ни ташкил этиш тўғрисида 2024 йил 30 майдаги қарорида белгилаб берилган: Маърифатпарвар жадидларнинг Ватанимиз ва жаҳон тарихидаги муҳим ўрни ва аҳамиятини, миллий истиқлолимизнинг маънавий асосларини яратишдаги фидойиликларини, ибратли ҳаёти ва фаолиятини, бой илмий-ижодий меросини чуқур ўрганиш ва фаол тарғиб этиш ҳамда уларнинг хотирасини абадийлаштириш борасидаги ишларни янада кенгайтиришдан иборат.

Айнан Бухоро шаҳрида **«Жадидлар мероси давлат музейи»** ташкил этилишининг бир қатор омиллари бор. XIX аср ўрталарида маърифатпарварлик негизда шаклланган жадидчилик маркази Бухоро бўлганлиги ва Ёш бухороликлар ташкилотига айланган бу ҳаракат сиёсий ғояларни ҳам илгари суриб, амир ҳокимиятини ағдаришгача бўлган йўлни босиб ўтиб, мустақил давлат – Бухоро Халқ Шўролар Жумҳуриятини ҳам тузганлиги тарихий ҳақиқатдир. Ташкил этилажак **«Жадидлар мероси давлат музейи»** концепциясида Бухорода жадидчилик тараққиётининг барча босқичлари акс этади деган умиддамиз.

Мазкур музейнинг айнан шу табаррук заминда очилишининг сабаби шундаки, Бухоро жадидчилик ҳаракатининг бир қатор таниқли арбобларини етиштириб берган маскандир. Шундай жадид раҳнамоларидан бири Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли ҳисобланади. Усмонхўжа Пўлатхўжаев (1878–1968) – машҳур давлат ва жамоат арбоби, Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндаси. У Ватан мустақиллиги

Усмонхўжа Пўлатхўжаев
(1878–1968)

Жадидлар мероси давлат музейи

Усмонхўжа Пўлатхўжанинг ўғли Темирхўжа – таниқли адабиётшунос, фалсафа фанлари доктори

учун бир умр курашган инсонлардан бирidir. 1908 йилдан 1912 йилгача Истанбулда таҳсил олган. Ака-ука Усмон ва Отаулла Хўжаевлар, уларнинг амакиваччаси Файзулла Хўжаев Ёш бухороликлар партиясининг йирик намояндалари эди. Бухоро Халқ Совет Республикаси тузилгач, Усмон Хўжа БХСР молия халқ нозири (1920), Давлат назорати нозири (1921), Бутунбухоро Марказий Ижроия Қўмитасининг дастлабки раиси (1921 йил сентябрь – 1922 йил бошлари) лавозимларида ишлаган.

Усмон Хўжа БХСР ҳукуматининг аксарият арбоблари сингари Бухоро Республикасини ўз миллий армияси, миллий ҳукумати бўлган мустақил давлатга айлантирмоқчи эди. У Бухоронинг мустақиллиги ва БХСР ҳудудидан совет Россиясининг қизил аскарлари олиб кетилиши учун изчил курашди. Усмон Хўжа 1922 йил бошларида шўролар билан алоқасини узиб, аввал Кобулга, сўнгра Туркияга борди. Усмон Хўжа Анқарада Турк маданияти институтини ташкил қилишда катта жонбозлик кўрсатган. У Туркистон тарихига оид кўплаб асарлар муаллифи ва 1927–1932 йилларда Истанбулда чоп этилган «Янги Туркистон» журналининг асосчиси ва муҳаррири бўлган. У 1968 йил 28 июлда 90 ёшида Истанбулда вафот этган.

Президент қарори асосида «Жадидлар мероси давлат музейи» Хўжа Гулрез кўчаси-

да жойлашган Усмонхўжага тегишли ҳовли ташкил этилмоқда. Бу эса тарихий адолатнинг тикланишидир. Шўролар ҳокимияти ушбу ҳовлини ўтган асрнинг 30-йиларида ноқонуний равишда давлат тасарруфига ўтказган эди. Ўтган асрнинг 80-йилларига қадар дастлаб вилоят суди биноси бўлган, кейинчалик ҳовли шаҳар коммунал хўжалиги ихтиёрига берилиб, бир неча қисмга бўлиниб сотиб юборилган.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуслари билан ушбу ҳовли давлат томонидан сотиб олиниб, Маданият ва санъатни ривожлантириш жамғармаси тасарруфига ўтказилди. 1910–1912 йилларда ушбу ҳовлида Усмон Хўжа ва Отауллохўжалар биринчилардан бўлиб янги усул мактабини очиб, унинг моддий-техник базасини кучайтирганлар. Кўпгина илм толибларига бепул таълим берганлар. Мактабда ўқувчилар замонавий, дунёвий билимларни эгаллагач, ота-оналар иштирокида имтиҳон топширганлар. Амир ҳокимияти жадидларни таъқиб остига олиб, мактабни ёпиб ташлаганига қадар ушбу маскан маърифат ўчоғи вазифасини бажарган. Бугун Туркияда истиқомат қилаётган Мичиган университети профессори Усмонхўжа Пўлатхўжанинг ўғли Темир хўжа¹ ўз ота ҳовлисига илк бора ташриф буюрар экан, музей ташкил этилишини катта мамнуният ва қувонч ёшлари билан қабул қилди ва отасининг 20 000 га яқин китобларини ушбу музейга совға қилишини билдирди.

Қарорда Жадидлар музейининг **асосий вазифалари** ҳам белгиланган. Жумладан, жадидлик ҳаракатига оид мамлакатимиз ва хориждаги турли манбалар ва тарихий ҳужжатларни аниқлаш, тўплаш, сақлаш, ўрганиш, тиклаш, нусхалаш, эълон қилиш, улар асосида музей фондиди бойитиб бориш ва экспозицияларни яратиш, шунингдек, маданий-маърифий ва илмий-тадқиқот фаолиятини амалга ошириш; маърифатпарвар

¹ Темирхўжа ўғли 1947 йил Истанбулда туғилган, таниқли адабиётшунос, фалсафа доктори, журналист.

жадидларнинг Ватанимиз ва жаҳон тарихидаги муҳим ўрни ва аҳамиятини, миллий истиқлолимизнинг маънавий асосларини яратишдаги ҳиссаси ва фидойилиklarини ҳаққоний ёритиш, аҳоли, айниқса, ёшлар ўртасида кенг тарғиб қилиш; музей экспозицияларини яратишда замонавий ахборот технологияларидан кенг фойдаланиш, халқаро ҳамкорликни йўлга қўйиш ва мустаҳкамлаш.

Юқорида белгиланган вазифалар шу кунга қадар амалга оширилган ишларни сарҳисоб қилиш, келгуси режаларни белгилаб олиш ва музей орқали жадидларга оид илмий тадқиқотларни марказлаштиришга имкон беради.

Очиқ осмон остидаги музей мақомига эга Бухорои шарифда жадидлар музейининг очилишини тарихий ҳақиқатнинг қарор топиши ва тарихий адолат сифатида баҳоласак бўлади.

ҚАТАҒОН ҚИЛИНГАН ЖАДИДЛАР ҲУЖЖАТЛАР ТАЛҚИНИДА

Р.Т.Шамсутдинов, А.Маҳкамов,

АндДУ тузилмасидаги Қатағон қурбонлари хотираси музейи ходимлари

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2024 йил 19 июлдаги «Сиёсий қатағон қурбони бўлган юртдошларимиз ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш, тарғиб этиш ҳамда уларнинг хотирасини абадийлаштириш борасидаги ишларини кенгайтириш тўғрисида»ги қарорида мана бу сатрлар битилган: «Ташқи ишлар вазирлиги қатағон қурбонларининг ҳаёти ва фаолиятига доир чет эллардаги мавжуд манбаларни излаб топиш ва ўрганишда хориждаги илмий-тадқиқот марказлари, нуфузли университет ва фондлар ҳамда соҳа мутахассислари билан яқиндан ҳамкорликни йўлга қўйишда амалий ёрдам кўрсатсин». Бундай ниҳоятда муҳим ва долзарб вазифани бажариш ҳар бир тарихчи учун улкан илмий тадқиқот ишларини олиб боришда методологик кўрсатма бўлиб хизмат қилади, илмий-тадқиқот ишларини янада авж олдириш имкониятини беради. Ўзбекистонда Россия ва совет мустамлакачилиги даврида қатағон қилинганларнинг ҳаёти ва тақдири ҳақидаги ноёб ҳужжат ва материаллар айти Москва шаҳридаги қатор архивларда сақланмоқда. Бундан икки йил аввал биз З.М.Бобур номидаги Андижон давлат университети йўланмаси билан илмий сафарда бўлиб, Москвадаги қатор архивларда қидирув, изланиш ишларини олиб бордик. Ўта махфий

Тарих фанлари доктори, профессор Рустамбек Шамсутдинов, шогирди Нодирбек Комилов «Жадид Обиджон Маҳмудов ҳаёти ва фаолияти» мавзусида PhD диссертациясини химоя қилган, ҳозирда «Туркистон мухториятини ташкил этиш ва унинг фаолиятида жадидларнинг ўрни ва роли» мавзусида докторлик диссертацияси устида иш олиб бормоқда. Яна бир шогирди Азизбек Маҳкамов «Жадид Абдурахим Юсуфзоданинг ҳаёти ва фаолияти мавзуси»да тадқиқот олиб бормоқда. Москва, Россия Федерацияси давлат архиви (ГАРФ). 2022 йил 7 июль

тамғаси остида сақланаётган, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг фожиали оқибатини ўрганиш, таҳлил қилишга ёрдам берадиган кўплаб ҳужжатлар билан танишдик. Бироқ улардан нусха олиш бениҳоя оғир кечди. Архивчилар биз саралаб топган ҳужжатлардан ксеро-нусха олиб жўнатишга ваъда беришган эди. Орадан икки йил ўтиб, жорий йил июнида РГАСПИ (Россия давлат ижтимоий-сиёсий тарихи архиви – РДИСТА)дан ўша ҳужжат ва материалларнинг электрон нусхасини бизга юборишди. Бу ноёб манбалар орасида Туркистон, Ўзбекистондаги жадидчилик ҳаракати тарихига бевосита дахлдор, лекин илмий истеъмолга киритилмай қолиб кетган ҳужжат ва материаллар ҳам бор эди. Биз ана шу ноёб манбалар асосида XX аср 30-йиллари бошларидаёқ Ўзбекистонда амалга оширилган қатағонлар ва уларнинг фожиали оқибатлари ҳақида сиз мухтарам ўқувчиларга маълумот беришни лозим билдик.

Партия Марказий Қўмитаси ва Марказий назорат комиссияси 1933 йил 12 январда «Партияда тозалаш тўғрисида» резолюция қабул қилган. Унга мувофиқ Марказий Қўмита Сиёсий бюроси 1933 йил давомида партиядо тозалов ўтказиш ва бу сиёсий кампания тугагунча партиядо қабул қилишни тўхтатиш тўғрисида қарор қилган. Унда партиядо тозалаш ишларини ташкил этишда соф пролетарча интизомни ўрнатиш, партия сафини барча ишончсиз, беқарор, ножўя йўл орқали қўшилган унсурлардан тозалашдек вазифа қўйилган. Ҳужжатда айтилишича, СССРда 5 йиллик режани тўрт йилда бажариш, саноатлаштириш ҳамда колхозлаштириш кампанияси ғалабасини таъминлаш, шаҳарда ва қишлоқда социализм моддий-техник базасини яратиш, ишчилар синфининг улкан миқдорда ўсишини таъминлаш, деҳқонларнинг сиёсий фаоллигини янги босқичга кўтариш, партия сафини янги кучлар билан тўлдириш амалга оширилиши кўзда тутилган. Натижада партия сафига қабул қилиш кампанияси авж олган. Унинг сафи 2,5 йил ичида 1 400 000 кишига кўпайган. Коммунистлар сафи 3 200 000 (партия аъзолари – 2 000 000 ва номзодлар – 1 200 000) кишига етказилган. Бироқ

жойларда ўйлаб кўрилмаي, тўғри текширувсиз партиядо оммавий қабул қилиш натижасида партия сафларига ўз манфаатлари учун партиядо бўлишдан фойдаланадиган, иккиюзламачи унсурлар кириб олиб, сўзда партиядо содиқлигини қасамёд қилиб, аслида, унинг сиёсатини барбод этишга уриниш юз берган. Қолаверса, партия аъзоларини марксча-ленинча тарбиялаш иши қониқарсиз ҳолатга тушиб қолган, натижада партия таркибида тўғри, совет ҳокимиятини ҳимоя қилишга тайёр дўстлар кўп бўлса-да, аммо етарли барқарорликка эга бўлмаган, партия интизоми руҳини ва талабларини тушунмайдиган, сиёсий жиҳатдан саводсиз, партия дастури ва уставини, асосий мақсадини билмайдиган, партия йўлини фаол олиб боролмайдиганлар унсурлар юзага келганлиги қарорда кўрсатиб ўтилган. Тозалашда партиядо ёт ва душман унсурлар, фирибгарлик йўли билан партиядо кириб, у ерда партия сафларини бузиш учун қолиб кетганлар, иккиюзламачилар, партиядо алдаш орқали яшайдиганлар, унинг ҳақиқий ниятларини яширадиганлар ва ёлғон содиқлик қасами ортида партия сиёсатига тўсқинлик қилмоқчи бўлганлар, партия ва давлатнинг қатъий интизомини ошкора ва яширин равишда бузувчилар, партия ва ҳукумат қарорларини бажармайдиганлар, партия қарорлари ва режаларини «ҳақиқий эмас» ва «амалга ошириб бўлмайдиган» деб гапирадиганлар, буржуа элементлари билан яқинлашиб кетганлар, ҳақиқий душманлар билан курашишни истамайдиганлар, қулоқларга қарши курашмайдиганлар, манфаатдорлар, ўзига ҳирс қиладиганлар ва бюрократлашган элементлар, партия ва совет давлатидаги хизматидан ўз шахсий манфаатлари учун фойдаланадиганлар, оммадан узилиб қолганлар ва ишчи ва деҳқонларнинг эҳтиёжларини ва талабларини қўпол равишда эътиборга олмайдиганлар, ахлоқий жиҳатдан

ВКП(б) Марказий
Қўмитасининг партиядо
тозалаш бўйича Марказий
комиссияси раиси Лазарь
Моисеевич Каганович

бузилганлар, ўз нохуш хатти-ҳаракатлари билан партиянинг нуфузини туширганлар, партия байроғини булғаганлар кабилар партия сафидан чиқарилиши сари йўл тутилган эди. 1933 йил 29 апрелда ВКП(б) Марказий Қўмитаси ҳузурида Партияда тозалов ўтказиш бўйича марказий комиссия ташкил қилинганди. Қарорда айтилишича, «партияда темир пролетар интизомини ўрнатиш ва унинг сафини шубҳали, суқилиб кириб олган шахслардан тозалаш» мақсадида мазкур комиссияга кучли эхтиёж вужудга келган. Аслида эса «партияни тозалаш» баҳонасида миллий республикалардаги Марказдан мустақил бўлишга интилмоқчи бўлган кучларни бутунлай йўқ қилиш, партиячиларни Москванинг «коммунистча» сабоғини олган кадрлар билан тўлдириш, хусусан, Ўзбекистондаги собиқ жадид арбоблар, миллий зиёлилар қатламини ҳокимиятдан бутунлай четлатиб, уларни кейинчалик қатагон қилиш учун замин ҳозирлаш ишлари амалга оширилган. Ўрта Осиёдаги коммунистик ташкилотларни «тозалаш» вазифаси 1929 йилга қадар ОГПУнинг Шарқий бўлими раҳбари, 1934 йилдан ВКП(б)нинг партиявий назорат комиссияси раҳбари лавозимида фаолият кўрсатаётган Яков Христович Петерсга топширилган. У Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистон ССРда турли раҳбарлик лавозимларида фаолият кўрсатаётган

ВКП(б)нинг Партиявий назорат комиссияси раҳбари Я.Х.Петерс

давлат ва жамоат арбобларини миллатчилик ва айирмачиликда айблаш, уларни партия сафидан чиқариш мақсадида бир неча маҳаллий партия вакилларига зуғум ўтказиш орқали улардан «чақув хатлари»ни олишга муваффақ бўлган. Масалан, 1934 йилда Я.Х.Петерс ВКП(б) Марказий Қўмитасининг

котиби ва партияни тозалаш бўйича Марказий комиссия раиси Л.М.Кагановичга йўллаган телеграммасида Ўзбекистон ССРда «иккиюзламачилик» билан машғул бўлган бир нечта йирик арбоблар «Иттиҳод ва тараққий», «Миллий

иттиҳод» аксилинқилобий, миллатчи ташкилотларида иштирок этганини «фош қилгани» ҳақида маълумот берилган. Қуйида ўша хатни тўлалигича келтиришни лозим билдик:

«ВКП(б) Марказий Қўмитасининг котиби ва партияни тозалаш бўйича Марказий комиссия раиси ўртоқ Кагановичга

Ўрта Осиёда партиямизни тозалаш жараёнида бир қанча иккиюзламачиларни фош қилдик, улар 1917 йилдан 1923 йилгача партия аъзоси бўлгани ҳолда, бир вақтнинг ўзида собиқ Туркистонда фаолият юритган аксилинқилобий миллиятчилик ташкилотларнинг сафида бўлганлар.

Улар орасидан менга қуйидаги шахслар ариза беришиди:

1. **Саъдулла Турсунхўжаев** – Иттифоқнинг Ўрта Осиё бўйича ер ишлари халқ комиссарининг ўринбосари.
2. **Илҳом Ёқубов** – «Ўзйўлтранс» бўлимининг бошлиғи.
3. **Абулай Серғозиев** – Марказий Осиё иқтисодий кенгаши раисининг ўринбосари.
4. **Файзулла Хўжаев** – Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раиси.
5. **Низомиддин Хўжаев** – Ўзбекистон маданий ёдгорликлар ва табиат ишлари бўйича комиссия раиси.
6. **Али Расулов** – Алоқа халқ комиссарлигининг Ўрта Осиё бўлими молия бошқармасининг раиси.

Бу аризалардан кўриниб турибдики, собиқ Туркистондаги миллатчи аксилинқилобий ташкилот дастлаб «Иттиҳод ва тараққий» («Бирлик ва тараққиёт») деб номланган. Бу ташкилот тахминан 1917 йилда ташкил этилган, яъни Қўқон (Туркистон – Р.Ш., А.М.) мухторияти эълон қилинишидан олдин ҳам мавжуд бўлган.

«Иттиҳод ва тараққий» ташкилотининг пировард мақсади собиқ Туркистон ҳудудида Туркия протекторати остида мустақил буржуа давлатини барпо этиш бўлган.

Бу асосий дастур мақсадига кўра ташкилот 1919 йилдан 1923 йилгача қуйидаги йўналишларда иш олиб борган: давлат аппаратини ўз қўлига олиш, «маданий-маърифий» ишни миллатчилик, пантуркчилик руҳида ривожлантириш, совет

ҳокимиятига қарши кураш воситаси сифатида босмачилик ҳаракатини яратиш ва ривожлантириш.

Бу ташилот, айниқса, Рисқулов кетганидан кейин босмачилар ҳаракатига ёрдам бериш ва уни ташикл этишда жонбозлик кўрсатди.

Ташилотга Тошкентда жойлашган Марказий Қўмита бошчиликл қилиб, унинг фаолиятини Фаргона водийси, Самарқанд, Сирдарё вилоятлари, Туркменистон ва Еттисувда мавжуд бўлган вилоят қўмиталари орқали бошқариб турган. Вилоят қўмиталари, ўз навбатида, бутун Ўрта Осиёда мавжуд бўлган округ ва волост қўмиталари билан узвий боғланган эди.

Фош этилган иккиюзламачиларнинг баёнотларига кўра, марказий ва вилоятлар қўмиталари таркибида ҳозирда совет ва партия ишларида етакчи лавозимларни эгаллаб турган қуйидаги ўртоқлар ташилотнинг раҳбарлари ҳисобланганлар:

Файзулла Хўжаев

силлиқилобий ташиклоти Марказий Қўмитаси раҳбарларидан бири бўлган. Файзулла Хўжаев Бухоро инқилобидан олдин ташилотда иштирок этганини рад этмоқда.

Турор Рисқулов

1. **Файзулла Хўжаев** – Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети раиси. Али Расулов ва Сергазиевнинг ёзишича, у Тошкентда сургунда (1919–1920) бўлганида «Иттиҳод ва тараққий» МҚ аъзоси бўлган, Бухородаги инқилобдан кейин эса Бухородаги «Миллий иттиҳод» ак-

2. **Турор Рисқулов** – РСФСР Халқ Комиссарлари Совети раисининг ўринбосари. Али Расуловнинг Турсун Хўжаев ва Сергазиевларнинг ёзишича, у Тошкентдаги «Иттиҳод ва тараққий» ташиклоти Марказий Қўмитасининг асосий раҳбарларидан бири бўлган.

3. **Абдулҳай Тожиёв** – Миллатлар кенгаши котиби. Али Расулов ва Илҳом Ёқубовнинг сўзларига кўра, у «Иттиҳод ва тараққий» ташиклотининг Сирдарё вилоят қўмитаси аъзоси бўлган.

4. **Абдулла Ёрмухамедов** – Қозогистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси раиси ўринбосари. Абулай Сергазиев ва Али Расуловларнинг сўзларига кўра, у «Иттиҳод ва тараққий» ташиклотининг Самарқанд вилоят қўмитаси аъзоси бўлган.

Абдулла Ёрмухамедов

6. **Мўмин Хўжаев** – Ўзбекистон таъминот халқ комиссари. Али Расулов, Абулай Сергазиев ва Турсун Хўжаевларнинг фикрича, у «Миллий иттиҳод» Самарқанд вилоят қўмитаси аъзоси бўлган, яна ўзига қарашли 42 нафарга яқин шахсларни қуйи ишларга жалб қилган.

С.Турсунхўжаевнинг (ўша пайтда Туркистон Компартияси вилоят қўмитасининг раиси, айни пайтда, «Иттиҳод ва тараққий» МҚ аъзоси бўлган) баёнотида кўра, улар Турккомиссиянинг партия ва совет қурилиши масалалари бўйича комиссия қарорларининг атиги 20 фоизини маъқул деб топганлар ва бу қарорларнинг 80 фоизини амалга оширмаганлар.

С.Турсунхўжаев, А.Расулов ва Н.Хўжаевларнинг баёнотларида кўрсатилишича, 1919 йил охирида Турккомиссия Тошкентдан чиқиб кетганидан сўнг (вилоят қўмитаси билан келишмовчиликлар туфайли) «Иттиҳод ва тараққий» ташиклоти ташаббуси билан Т.Рисқулов, Н.Хўжаев ва Бек Ивановдан иборат делегация Москвага юборилган. Бу делегация РКП олдида бир қатор масалаларни ҳал қилиши керак эди.

Улар РКП Марказий Қўмитасида «Иттиҳод ва тараққий» илгари сурган масалаларни ҳал этишга эриша олмаганларидан сўнг, бошқа миллий республикалар вакилларида иборат делегация, хусусан, Заки Валидов ва Султон Ғалиев бошчилигида кейинчалик «Иттиҳод ва тараққий» дастурининг асосига айланган дастурни ишлаб чиқишган. Делегация дастурида Туркистонни РСФСРдан ажратиш ҳам-

да Қўқон (Туркистон) мухторияти мағлубиятидан кейин вужудга келган босмачилик ҳаракатини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва янада ривожлантириш кўзда тутилган эди.

Бу дастурни ишлаб чиқишдан олдин ташилот босмачиларни қўллаб-қувватлаб, улар орқали совет ҳукуматини ўзлари хоҳлаган йўналишида иложи борица кўпроқ ён босишга мажбур қилиш тактикасига амал қилганлар.

Йиғилишида Т.Рискуловнинг делегация сафари яқунлари ва у ишлаб чиққан дастур тўғрисидаги маърузаси эшитилиб, мазкур дастурни ташилотнинг кейинги даврдаги ҳаракатлари учун асос сифатида қабул қилиш тўғрисида қарор қабул қилинган.

Мунавварқори
Абдурашидов

1920 йилдаги Бухоро инқилобидан сўнг бухоролик ташилот аъзолари таклифига биноан «Иттиҳод ва тараққий» Марказий Қўмитаси аъзолари Бухорога кўчирилган ва яна Мунавварқори Абдурашидов, Файзулла Хўжаев, Абдуқодир Муҳитдинов, Саъдулла Турсунхўжаев ва бошқалардан иборат қилиб қайта тузилган.

Бухорода «Миллий иттиҳод» (Миллий уюшма) деб номи ўзгартирилган «Иттиҳод ва тараққий» ташилотининг Марказий Қўмитаси тузилиб, собиқ Бухоро Халқ Республикасидаги асосий аҳоли пунктларида унинг шуъбалари ташилот этилганидан сўнг машҳур бошқирд фаоли Заки Валидов Бухорога ташириф буюрган.

Абдуқодир
Муҳитдинов

Валидовнинг келиши босмачилар ҳаракатининг кенг жонланишига сабаб бўлди ва унинг ташилотга раҳбарлигини кучайтирди.

Али Расулов ва С.Турсунхўжаев ўз баёнотларида Заки Валидовнинг Бухорода бўлганлиги Бухоро ҳукуматининг бутун шахсий таркиби-

га маълум бўлганлигини кўрсатди. Босмачилик ҳаракатига бевосита раҳбарлик қилиш учун Заки Валидов Ҳарбий ишлар вазирлигининг расмий мандатлари билан ва БХСР Нозирлар Кенгашининг инструктори сифатида турли жойларида бўлган. Али Расуловнинг гувоҳлик беришича, у шахсан Файзулла Хўжаев имзолаган бундай ҳужжатни Заки Валидовда кўрган. Файзулла Хўжаевнинг айтишича, у З.Валидовнинг Бухорода бўлганини билган, лекин унга ҳеч қандай ҳужжат бермаган.

1922 йили Анвар Пошио Бухорога келади. А.Расуловнинг кўрсатмасига кўра, Анвар Пошио Бухорони тарк этишидан уч кун аввал Файзулла Хўжаев, А.Муҳитдинов, Заки Валидов, А.Расулов ва бошқалар иштирокида Марказий Қўмита мажлиси чақирилиб, унда Анвар Пошонинг босмачилик лагерига ўтиши масаласи кўриб чиқилган ва ҳал қилинган.

Анварнинг босмачилар томонга ўтиб, Шарқий Бухородаги босмачи тўдаларига қўмондонликни ўз қўлига олиши ортидан ташилот қарори билан БХСР ҳарбий нозири Арифов (судланган), БХСР Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Усмон Хўжаев (сурғунда) ва бошқа бир қатор «Миллий иттиҳод» аъзоларининг қочиб кетиши юз берган. Файзулла Хўжаев Анвар Пошонинг кетиши ҳақида «Иттиҳод ва тараққий» Марказий Қўмитасида муҳокама қилинганини инкор этмоқда. Ф.Хўжаев мен билан суҳбатлашганда ва ёзма баёнотида босмачиларга кетишдан бир неча кун олдин Анвар Пошо 50 кишилик фаоллар гуруҳи

Аҳмад Заки Валидий

Анвар Пошо

Усмонхўжа Пулатхўжаев

орасида бўлганини, у ерда панисломизм ва пантуркизм ҳақида маъруза қилганини айтган.

Ҳодиса тарихан олислигига қарамай, тозалаш пайтидаги юқоридаги кўрсатмалар босмачиларга фаол ёрдам берган ва бугунги кунгача иккиюзламачиликда давом этган одамларнинг барча аблаҳликларини очиб беради.

Таъкидлаш жоизки, ташилотга аъзо бўлганлигини тасдиқловчи барча далилларга эга бўлган бир қанча шахслар сўроқда ўзларини носамимий тутишмоқда. Бу ҳолат А.Расуловнинг ташилот ўз фаолиятини бугунги кунгача ҳам давом эттираётгани ҳақидаги баёнотида ишонилиш учун асос бўлмоқда.

Аҳамиятли жиҳати шундаки, бу иккиюзламачиларнинг аксарияти ханузгача ўтмиши билан яшамоқда. Улардан бири Низомиддин Хўжаев ўзини қаергадир сайлашмагани туфайли партиядан хафа бўлганини, шунинг учун тозалаш пайтида аксилинқилобчилар фаолияти ҳақида ҳеч қандай маълумот бермаганини айтди. Кейин эса тозалаш жараёни давомида А.Икромовга туҳмат қилишга уринди.

Аксилинқилобий ташилот иштирокчилари орасида Файзулла Хўжаев, Т.Рисқулов, А.Тожиев ва А.Сергозиевлар алоҳида қизиқиш уйғотмоқда.

Т.Рисқулов ва А.Тожиевлар масаласида улар Москвада тозалаш жараёнидан ўтишган, тозалаш вақтида аксилинқилобий ташилотга мансублик ҳақида ҳеч нарса айтилмаган. Менимча, улар ўзлари тушунтириш беришлари учун Партия назорати комиссиясининг кенгашига чақиртирилиши керак.

Файзулла Хўжаевнинг ўзи ҳам ўтмишидаги хатоларини инкор этмади, уларни партиявий тарзда танқид қилиш ва ўз нутқи билан ўзининг атрофида тарқалаётган мишмишларга чек қўйиш истагини билдирди. Аммо, менимча, тозалашга доир йиғилишда у аксилинқилобий ташилотга мансублиги ҳақида мутлақо гапирмаслиги лозим. Мен унинг тозалаш жараёнида ўзим иштирок этмоқчиман ва уни обрўсизлантиришга имкон бермаслик учун унинг ўтмишидаги хатолари ва ҳозирги ишларига баҳо бераман.

А.Сергозиевга келсак, аксилинқилобий ташилотларнинг барча собиқ иштирокчилари ичида у энг носамимийси ҳисобланади. Ҳозирда у ҳаммага

Қайғусиз Отабоев

Абдулла Раҳимбоев

туҳмат қилиш ниятида. Шубҳасиз, у: «Агар бутун раҳбариятнинг қилмишларини айтиб берсам, мен учун осонроқ бўлади», – деб ўйламоқда. Шунинг учун у А.Раҳимбоев, Қ.Отабоев ва бошқаларга нисбатан ҳеч қандай сабабсиз туҳмат қилишга уринди. Биз (Ўрта Осиё комиссияси) ҳали уни партиёга тиклаганимиз йўқ ва шахсан мен уни қайта тикламаслик керак деган фикрдаман.

Мен тушунтиришнинг энг тўлиги сифатида А.Расуловнинг баёнотини ва ўртоқ Файзулла Хўжаевнинг тушунтириш хатини илова қиламан.

Ўрта Осиёни тозалаш комиссияси раиси [имзо] (Петерс) 1934 йил сентябрь».¹

Юқоридаги хатдан маълум бўлишича, маҳаллий партия арбобларини айблашда Али Расуловнинг «кўрсатма»лари асосий манба бўлиб хизмат қилган. Али Расулов ўзи ким эди?

Расулов Али Расулович – 1888 йилда деҳқон оиласида таваллуд топган, миллати ўзбек, маълумоти ўрта, 5 йил давомида рус-туркман

мактабида ўқиган, сўнг гимназияни тамомлаган. Турли йилларда Тошкентдаги «Иштироки-

¹ РГАСПИ, 17-фонд, 120-руйхат, 78-иш, 58–63-варақлар.

юн» газетасининг адабий ходими, Туркистон АССР Адлия халқ комиссарлиги коллегиясининг аъзоси, Сирдарё области халқ суди аъзоси, ТАССР инқилобий трибунали аъзоси, Туркистон фронти ҳарбий-инқилобий трибунали аъзоси, СССР Алоқа халқ комиссарлигининг Ўрта Осиёдаги бўлимида молиявий бўлим бошлиғи ўринбосари лавозимларида ишлаган. 1934 йилда партия сафидан чиқарилган. 1938 йил 4 октябрда СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг қарори билан отувга ҳукм қилинган. 1957 йил 1 августда реабилитация қилинган.¹ Қуйида Али Расуловнинг Ўрта Осиёдаги миллий раҳбар ходимларни «фош қилиш»га қаратилган кўрсатмалари акс этган телеграмма матнини тўлиқ ҳолда келтирамыз:

«Партияни тозалаш марказий комиссияси раиси ўртоқ Петерсга

Ўзбекистон Коммунистик партияси (б) аъзоси
Али Расулович Расуловдан (партия билети
№239879, 1917 йил 1 сентябрь) **Баёнот**

Санжарбек Асфандиёров

Иттифоқ Алоқа халқ комиссарлигининг Ўрта Осиё бўйича бошқармаси қошидаги партия ташиклоти бошланғич тозалаш комиссияси мени яширин миллатчилик ташиклотига мансублигим туфайли партия сафидан чиқариб юборди. Тозалаш пайтида мен ўша ташиклот ҳақида ҳеч нарса демардим. Бу баёнотимда мен 1919 йилдан 1923 йилгача аъзо бўлган «Иттиҳод ва тараққий» миллатчилик ташиклоти фаолияти тўғрисида ўзим билган барча тафсилотларни айтиб бераман. Мен Туркистонда чоризм ағдарилганидан сўнг давлат аппаратида ва жамият ҳаётида фаол иш бошлаган зиёлилар гуруҳига мансуб бўлганман. Мен ҳам бошқа миллий зиёлилар каби миллатпарвар эдим. 1917 йил охирида ёки 1918 йил бошида мени директор

Асфандиёровнинг уйида бўлиб ўтган бир учрашувга таклиф қилишди. Ушбу йиғилишида 20 нафаргача одам қатнашганди. Мен улар орасидан қуйидагиларни эслаб қолганман: 1) Мен – Расулов; 2) Асфандиёров (Қозогистонда ишлайди); 3) Рисқулов (Москвада); 4) Чўқаев (сурғунда); 5) Убайдулла Хўжаев (сурғунда); 6) Кутебаров (Қозогистонда ишлайди); 7) Бехбудий (амир томонидан ўлдирилган); 8) Саид Носир Миржалилов (сурғунда); 9) Норбўтабеков (Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советида ишлайди); 10) Хўжанов (Ўрта Осиёдаги Иттифоқ Ер-сув халқ комиссарлигида масъул), бошқаларнинг исмлари эсимда йўқ.

Убайдуллахўжа
Асадуллахўжаев

Бу йиғилиши улкан сиёсий аҳамиятга эга эди, чунки унда илк бор мухтор ҳукумат тузишга қарор қилинган. Йиғилиши иккита оқимдан иборат эди – бири большевиклар билан ҳамкорликда ишлаш тарафдорлари, иккинчиси РСФСРдан мустақил бўлган Туркистон мухторияти давлатини тузиш тарафдорлари. Иккинчи йўналиш Чўқаев бошчилигида кўпчилик аъзолар томонидан қўллаб-қувватланган. Биринчи ҳаракатни Рисқулов бошчилигидаги кичик гуруҳ ёқлаб чиққан эди.

Бу йиғилишидан кўп ўтмай Қўқонда Чўқаев, Убайдулла Хўжаев, Норбўтабеков ва Обиджон Маҳмудовлар томонидан Мухторият ҳукумати ташикл этилди. Эслашимча, бу ҳукумат таркибига қуйидагилар кирган эди: 1) Чўқаев; 2) Норбўтабеков; 3) Обиджон Маҳмудов; 4) Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев; 5) Саид Носир Миржалилов; 6) Герцфельд ва бошқалар, қолганларнинг исмлари эсимда йўқ.

Кейинроқ билдимки, Асфандиёровнинг уйида бўлиб ўтган йиғилишида Қўқон мухториятини ташикл этиш тарафдорлари «Иттиҳод ва тараққий» номли ташиклот аъзоси сифатида сўзга чиққан эканлар.

Таъкидлаганимдек, мен 1919 йилда «Иттиҳод ва тараққий» ташиклотига аъзо бўлдим. Менинг бу ташиклотга қўшилишим тафсилоти қуйидагича бўлган:

¹ Қаранг: Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (Биринчи китоб). – Тошкент: Sharq, 2012. – Б.35–36.

1919 йилда Сирдарё областиининг совет халқ суди раиси ўринбосари бўлиб ишлар эдим. Ўшанда Садриддин Махсум Халқ Комиссарлари Советининг аъзоси эди. У билан мулоқотда бўлиб, Туркистоннинг сиёсий аҳволи ҳақида тез-тез суҳбатлашардик. Садриддин Махсум менга Туркистонда аслида мустамлакачилар ҳукмронлик қилаётгани, маҳаллий аҳолини таҳқирлаши давом этаётгани, маҳаллий аҳоли чоризм ағдалиришидан моҳиятан ҳеч нарса олмгани ва ҳозир ҳам зулм остида қолаётганлиги ҳақида айтди.

2-3 ой давомидида менга ишлов беришганидан сўнг Садриддин Махсум «Иттиҳод ва тараққий» миллатчилиқ ташиклоти мавжудлигини айтиб, менга унга аъзо бўлишни таклиф қилди. У менга мазкур ташиклотнинг раҳбарлари Мунавварқори, Садриддиннинг ўзи, Миён Бузрук ва Турсунхўжаев эканлигини айтди.

Ташиклотнинг мақсади ҳақида у қуйидагиларни санаб берди: 1) мустамлакачи унсурларга қарши курашиш; 2) ташиклот аъзоларининг давлат лавозимларини эгаллаб олиши; 3) ёшларни ҳарбий ишларга ўргатиш, шунингдек, уларни армияга жалб этиш орқали ўзимизнинг мустақил ҳарбий кадрларимизни яратиш; 4) маданий-маърифий ишларни кенг йўлга қўйиш – аҳолини, асосан, ёшларни пантуркистик руҳда тарбиялаш; 5) Туркистондаги барча миллатлар ўз миллий мустақиллигини бирлашган фронт билан ҳимоя қилиш вазифаси туфайли юзага келган миллатлараро адоватга барҳам бериш.

Мени ташиклотга қабул қилишаётган вақтда улар ташиклотнинг пировард мақсадлари ҳақида гапирмадилар, лекин, кейинроқ билишимча, ташиклотнинг пировард мақсади Туркистонда Туркия протекторати остида мустақил давлат тузиш бўлган экан. Ташиклотга қабул қилинишим эски Шайхонтоҳурда, Садриддин Махсумнинг ҳужрасида бўлиб ўтди. У ерда Садриддиндан таиқари яна икки киши ҳам бор эди (уларнинг исмларини ҳали ҳам билмайман). Менга Куръон ва револьвер бериб қасам ичиришди. Сўнгга мен ташиклот сирларини ҳеч қачон ошкор қилмасликка ваъда бердим, агар қасамимни бузсам, ўлимга маҳкум бўлар эдим.

Кейинги суҳбатларимизда Садриддин «Иттиҳод ва тараққий» ташиклоти 1905 йилдан бери Туркистонда мавжуд эканлигини айтди. Ушбу

ташиклотни тузиш таиаббускори 1905 йил инқилобидан кейин Тошкентга келган атоқли татар халқ арбоби Фотиҳ Каримов бўлганини маълум қилди (Фотиҳ Каримов ўтмишида «Вақт» газетасига муҳаррирлик қилган).

Ташиклотга асос солинган кунданоқ унга Садриддин Махсум ва Мунавварқори қўшилган ва раҳбарлик қилган экан. Маишхўр туркистонлик миллионер Вали Хўжа ташиклот борлигини билган ва уни молиялаштирган.

Бу ташиклот, Садриддиннинг сўзларига кўра, инқилобдан олдин ҳам бутун Ўрта Осиё бўйлаб ўз ячейкаларини яратган, хусусан, Фарғона водийсидаги ячейкаларни ўша пайтда миллионер Вали Хўжадан котиб бўлиб ишлаган Ғулом Икромов (ГПУ ҳибсга олган) ва Абдулла Тошмуҳамедовлар (ҳозирги Сталин район партия қўмитаси котиби) ташиклот этган.

Ташиклотнинг таркиби ҳақида

Тошкентда иккита қўмита – бутун Ўрта Осиёга раҳбарлик қилувчи Марказий Қўмита ва Сирдарё вилоятидаги ишларга раҳбарлик қилувчи Тошкент қўмитаси мавжуд бўлган.

Марказий Қўмита таркибига қуйидагилар кирган: 1) Мунавварқори – раис; 2) Турсунхўжаев – раис ўринбосари; 3) Садриддин Махсум – Марказий Қўмита аъзоси; 4) Миён Бузрук – Марказий Қўмита аъзоси; 5) Рисқулов – Марказий Қўмита аъзоси; 6) Норбўтабеков – Марказий Қўмита аъзоси; 7) Ҳожи Сафо Жўрабоев – Марказий Қўмита аъзоси бўлган, айнаи дамда, Самарқанд ташиклотини ҳам боиқарган; 8) Файзулла Хўжаев – Марказий Қўмита аъзоси; 9) Шокиров – Марказий Қўмита аъзоси.

Марказий Қўмита таркибига яна бир қанча вилоят ташиклотлари раҳбарлари кирган, лекин айнан кимлар киритилганлигини аниқ билмайман.

Тошкентдаги област қўмитаси таркибига: МҚнинг бир қанча аъзолари: Тошкент қўмитасига амалда раҳбарлик қилган Мунавварқори, Турсунхўжев, Садриддин Махсум, Норбўтабеков кирди. Тошкент қўмитаси таркибига Марказий Қўмита аъзоларидан таиқари мен – Расулов, Лазиз Азизов, Абдулҳай Тожиев ва Бурҳон Хўжаев (Давлат банкида ишлайди) кирдилар. Эҳтимол, боиқалар ҳам киргандир, лекин ҳозир эсимда йўқ.

Садриддин Махсумнинг сўзларидан шуни билдимки, Марказий Қўмита қошида қўпоровчи ташилот мавжуд бўлиб, у Марказий Қўмита қарорларига кўра сотқинлар ёки ташилот учун хавфли шахсларга қарши терактлар уюштирган. Қўпоровчи ташилотнинг таркиби менга маълум эмас, бироқ Турсунхўжаев Марказий Қўмита раисининг ўринбосари сифатида уларни яхши таниса керак.

Ўша пайтда амалга оширилган бир қатор терактлардан қуйидагиларни эслайман:

1) 1918 йилда Фарғонада Миллатлар Халқ Комиссарлиги вакили Клевлев заҳарланган.

2) 1920–1921 йилларда Каттақўрғонда Серғозиев ва бошқаларни фош қилмоқчи бўлган бир босмачи ўлдирилган. У конвой қилинаётган пайтида йўқ қилинган.

3) 1923 йилда Самарқанддаги ташилот раҳбарларидан бири Ақобир Шомансуров ўлдирилгани ва Фарғонага оид бўлган бир қатор бошқа фактлар менга маълум.

Билишимча, «Иттиҳод ва тараққий» ташилотни аъзоларининг сони анчагина кўп эди. Ўша даврдаги барча совет ишчиларининг 95 фоизи шу ташилотга аъзо бўлган десам адашмаган бўламан. Ҳозирда ташилот аъзоси сифатида айнан кимларни билишимни айтолмайман, агар эсласам, яна қўшимча рўйхат бераман.

Ташилотнинг Фарғона қўмитаси таркибига қуйидагилар кирган:

Обиджон Маҳмудов

Бўтабой Дадабоев

1) Обиджон Маҳмудов – раис; 2) Бўтабой Дадабоев – раис ўринбосари; 3) Исломов Акбар; 4) Каримов Абдулла; 5) Қосимов (ҳозирги «Ўзбекинак» директори); 6) Қораев (сурғун қилинган); 7) Мулла Жўра Қобулов (ишсиз, Наманганда ишлайди);

8) Насимхон Қосимхонов; 9) Мухторжон Алимов (Москвада ишлайди); 10) Тожибой Ҳожибоев; 11) Ҳожиёв Мўмин (ЎзССР таъминот халқ комиссари); 12) Қодир Тўрақулов (кичиги – Пахта қўмитасида ишлайди); 13) Тўрақулов Назир; 14) Саид Султон Сайдалинов; 15) Обиджонов (Давлат банкида ишлайди).

Ташилотнинг Самарқанд қўмитаси таркибига қуйидагилар кирган:

1) Ақобир Шамансуров (ўлдирилган); 2) Ҳожи Сафо Жўрабоев (Москвада ишлайди); 3) Серғозиев; 4) Ёрмуҳаммедов (Қозогистонда ишлайди); 5) Абдумажид Зокирий; 6) Болгаев Қодирқул (Москвада ишлайди); 7) Абдуҷабборов; 8) Файзуллин Муроджон.

Бундан ташқари, Туркманистондаги ташилотни тузишда қуйидагилар фаол иштирок этганини биламан:

1) Қурбон Саидов (чет элга қочиб кетган); 2) Беки Бердиев (сурғунда); 3) Овезбоев (сурғунда); 4) Айтқов (Садриддин Махсумнинг айтишича, у ҳали совет ишига кирмасидан аввал Красноводскдаги ташилотнинг аъзоси бўлган).

Ҳожи Сафо Жўрабоев

Мусо Саиджонов

Ташилот фаолияти ҳақида

Мен Тошкент ва Бухоро қўмиталари ишида шахсан қатнашганман, шунинг учун ташилотнинг Тошкент ва Бухоро қўмиталарининг фаолияти ҳақида айтиб бераман.

Ташилот 1919 йилнинг ўрталаригача асосан маданий-маърифий фаолиятни ривожлантириш, ёшлар ўртасида миллатчилик гояларини жорий этиш ва пантуркчилик руҳида тарбиялаш фаолияти билан машғул бўлган. Миллатлар халқ комиссарлигининг кўрсатмаси билан Тошкентда мусулмон коммунистик партиясини тузиш учун Москвадан келган Абдуқодир Муҳитдиновнинг

Тошкентга келиши биланоқ ташилот фаолияти янада фаоллашди. Муҳитдинов дастлаб Мускомпартия раиси бўлган, кейинроқ унинг ўрнига Турсунхўжаев тайинланган. Унинг котиби Шокиров бўлган. Ташилот ўша Мускомпартия орқали ҳам марказдаги, ҳам маҳаллий совет ва партия аппаратларини фаол назоратга олди ва улар орқали ўз йўналишини давом эттирди. Умуман олганда, ташилот Мусулмон коммунистик партиясидан ўзининг аксининг фаолиятини амалга ошириш учун қонуний имконият сифатида кенг фойдаланди. Садриддин Махсум менга айтдики, Мускомпартия қўмитасида ҳал қилинган барча фундаментал масалалар аввал «Иттиҳод ва тараққий» Марказий Қўмитасида кенг муҳокама қилинган. Бу ҳолатга шахсан мен вилоят қўмитасида гувоҳ бўлганман. 1919 йилда Туркистонга ўртоқ Элиава бошчилигидаги Турккомиссия етиб келди. Унинг биринчи ҳаракати ягона коммунистик партияни тузиш ва вилоят қўмитасига сайловлар уюштириш эди. Мускомпартия бутунлай РКП билан бирлаштириб юборилди. Турсунхўжаев унинг вилоят қўмитаси раиси этиб сайланди. Орадан уч-тўрт ой ўтгач Турккомиссия ва вилоят қўмитаси ўртасидаги муносабатлар ўта кескинлаша бошлади. Ташилот таъсирида вилоят қўмитасининг Турккомиссия билан алоқалари шу қадар кескинлашиб кетдики, Турккомиссия Москвага қайтиб кетишга мажбур бўлди.

Турккомиссия Москвага жўнаб кетиши билан вилоят қўмитаси Рисқулов ва Низомиддин Хўжаевдан иборат делегацияни Москвага юборди ва улар билан Кучербоев ҳам котиб сифатида борди. Бу делегация РКП олдида ўзининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиши, ўзининг коммунистик партиясини ва РСФСРдан мустақил давлатни яратиши керак эди.

Москвадаги делегациямиз таниқли татар халқи етакчилари Заки Валидий ва Султон Галиев билан яқинлашди, улар раҳбарлигида платформа тузилди (улар бунини «инструкция» деб атайдилар), бу платформа кейинчалик Туркистондаги «Иттиҳод ва тараққий» ташилотининг ҳаракат дастурига айланди. Улар тузган дастур аксининг фаолиятини руҳда эди. Унда Туркистонни РСФСР таркибидан ажратиш, Қўқон мухторияти мағлубиятга учраганидан кейин вужудга келган босмачилар ҳаракатини

алоқа ва қўллаб-қувватлов билан таъминлаш кўзда тутилган эди.

Ушбу дастурни ишлаб чиқишдан олдин ташилот Босмачилик ҳаракати билан боғлиқ йўналишга амал қилган, яъни Босмачилик ҳаракатининг мавжудлиги совет ҳукуматини ён беришга мажбурлагани учун унга қарши кураш олиб борилмаган. Назаримда, бу даврда ташилот нафақат босмачилар ҳаракатига содиқ бўлган, балки уни қўллаб-қувватлаб ҳам турган. Бунини шу даврда Фаргона водийси, Самарқанд вилояти ва бошқа жойларда шўролар иши билан шуғулланганларнинг салмоқли қисми кейинчалик босмачилар лагерига қўшилганидан хулоса қилганман. Улар, албатта, ташилотнинг маҳаллий қўмиталари хабарисиз босмачилик ҳаракатига қўшила олмас эдилар.

Москвадан Рисқулов делегациясининг қайтиши билан (1920) «Иттиҳод ва тараққий» Марказий Қўмитасининг кенгайтирилган йиғилиши ўтказилди, унга МК ва Тошкентдаги область қўмитасининг барча аъзолари таклиф қилинди. Бу йиғилишга маҳаллий қўмиталар вакиллари ҳам келишди, улардан Обиджон Маҳмудов, Сайдали, Сергазиев, Ҳожи Сафо Жўрабоев, Бадриддин Шарипова, Ақобир Шомансуров кабиларни эслайман.

Йиғилишда Т.Рисқуловнинг маърузаси тингланди. Унинг ҳисоботидаги асосий фикрлар қуйидагилардан иборат эди:

Делегация ҳеч нарсага эришмаган ва эриша олмади, чунки... биз учун моҳиятан ҳеч нарса ўзгармади, расмий равишда биз озодмиз, лекин аслида биз ўшандай мустамлака бўлиб қолаверамиз, фақат энди биз қизил мустамлакамиз. Бошқирд, татар ва бошқа миллий республикаларда ҳам худди шундай аҳвол.

Делегациямиз Москвада татарлар ва бошқирларнинг таниқли вакиллари – Султон Галиев ва Заки Валидов билан учрашди, улар билан биргаликда биз озодлик учун курашишимиз керак бўлган дастурлар ишлаб чиқилди. У ўша инструкцияни ўқиб бермади, Марказий Қўмита аъзолари инструкция билан таниш эканлигини таъкидлади ва ўз сўзи билан бу кўрсатманинг моҳиятини мен юқорида айтиб ўтганимдек руҳда баён қилди.

Йигилишида аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқилмади, бу билан Марказий Қўмитанинг тор доираси машгул бўлди. Йигилишида Рисқуловнинг маърузаси ва кўрсатмалари маҳаллий қўмиталар орқали кенг омма орасида тарғиб этилиши тўғрисида қарор қабул қилинди.

Бухородаги инқилобдан (1921) сўнг ўртоқ Куйбишевнинг таклифи билан адлия органларини ташиқил этиши учун Бухорога юборилдим. Садриддин Махсумга Бухорога кетишим ҳақида хабар бердим, у кетишимни маъқуллади.

Бухорога келганимдан 2-3 ой ўтгач Мунавварқори қуйидаги шахслар билан бу ерга келди: 1) Норбўтабеков; 2) Бадриддин Агламов (вафот этган); 3) Юнусов (Москвада ишлайди); Заки Валидийнинг одамлари бўлган икки татар (фамилияларини билмайман) ва яна фамилиялари эсимда қолмаган бир неча шахслар.

Мунавварқоридан ташиқари Турсунхўжаевнинг яна бир гуруҳи дастлаб Бухорога келиб, сўнг Хивага йўл олди, бироқ улар ўртоқ Куйбишев томонидан Бухорода қолдирилди.

Моҳиятан, ташиқилот МҚ аъзоларининг салмоқли қисми Бухорога кўчиб ўтди. Мунавварқори шахсан менга Бухорога кўчиб ўтишининг асосий сабаби Файзулла Хўжаевнинг таклифи эканлигини маълум қилди.

2-3 кундан сўнг Муҳитдиновнинг уйида йигилиши чақирилди, унда бухороликлардан: 1) Файзулла Хўжаев; 2) Муҳитдинов; 3) Мусажон Саиджонов; 4) Ота Хўжаев; 5) Қори Йўлдош Пўлатов; 6) Мукомил Абдурашид; 7) Мукомил Бурҳонов; 8) Аминов; 9) Ҳошим Шойиқ; 10) Мирзо Абдувоҳид Бурҳонов, бошқаларини эслай олмайман, улар 15 киши эди. Тошкентликлардан: 1) Мен – Расулов; 2) Мунавварқори; 3) Норбўтабеков; 4) Турсунхўжаев (Шарқий Бухородан чақириб олинган); 5) татар – Заки Валидов одамларидан, бошқаларини эслай олмайман.

Бу йигилиши ташиқилий характерга эга бўлиб, унда Марказий Қўмита тузилган ва бутун Бухоро ҳудудида ячейкалар ташиқил этишига қарор қилинган.

Ташиқилот тузиши таклифини Мунавварқори билдирган ва у Файзулла Хўжаев таклифи билан Бухорода ташиқилот тузишига ёрдам бериши учун келганини маълум қилган.

Бу ерда у Туркистоннинг сиёсий аҳволи, Бухоро инқилобининг аҳамияти ҳақида кенг маъруза қилди: Биз Туркистонни бой бердик, эндиликда Бухоро мустақиллигини ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳимоя қилишимиз, Бухорода мустаҳкамланиб, унинг мустақиллигига таянган ҳолда бутун Туркистон мустақиллигига эришишимиз керак деб айтди.

Ушбу йигилишида вилоятларда маҳаллий ташиқилотлар тузиши учун масъул шахслар белгиланди. Файзулла Хўжаев ва Муҳитдиновларга Мунавварқори томонидан маҳаллий ташиқилотлар тузиши учун ажратилган шахсларни совет тартибиди ишига жойлаштириши таклиф қилинди.

Эсимда, маҳаллий қўмиталар фаолиятини ташиқил этиши учун қуйидаги шахслар масъул эди: 1) Бухоро вилоят қўмитасида Ибод Хўжаев ва Норбўтабеков; 2) Қаршида Азиз Лазиззода; 3) Чоржўйда Мусахонов ва Ёқубов Илҳом; 4) Каркида Пўлатов, Бухоро МҚга кимлар киритилганини аниқ билмайман.

Учрашув тугагач, ҳамма кетишни бошлаганда, 7 киши ўша ерда қолган эди, улар орасидан эслаганларим:

1) Мунавварқори; 2) Файзулла Хўжаев; 3) Муҳитдинов; 4) Абдувоҳид Бурҳонов; 5) Ҳошим Шойиқ; 6) Норбўтабеков; 7) Турсунхўжаев.

Фикримча, уларнинг барчаси Марказий Қўмита аъзоси бўлган. Уларнинг кейинги фаолиятлари бунини тасдиқламоқда.

Бу йигилишида шахсан менга хавфсиз уй ташиқил этиши топширилди, уни таъминлаш масаласи Юнусов Қудратуллага юклатилди. Мен унинг квартирамда яшагини ва трибуналда терговчи бўлиб хизмат қилишини таъминладим. Юнусовда ташиқилотнинг техникалари (шифрлар ва бошқалар) бор эди, унга турли жойлардан хатлар билан курьерлар келишарди. Менинг вазифам Юнусовнинг кўрсатмаси бўйича курьерлар ва бошқа шахсларга хужжатларни бериши бўлган.

Бундан ташиқари, йигилишида барча нозирларга ташиқилотнинг Бухородаги ва маҳаллий қўмиталаридан одамларни ишига олишни таъминлаш таклиф этилди.

Бухородаги ташиқилот кучайиб, йирик ишларни йўлга қўйгач, Мунавварқори бир қанча шахслар билан Туркистондаги ишларга раҳбарлик қилиши учун Тошкентга жўнаб кетди.

Унинг Бухорога жўнаб кетишидан аввал яна бир мажлис ўтказилиб, унда жойлардан кўп одамлар қатнашдилар, чунки бу йиғилиш Бухоро Марказий Ижроия Қўмитасининг пленуми билан бир вақтга тўғри келган эди.

Эсимда, юқорида санаб ўтилганлардан ташиқари Навбатов (ҳозирда Туркменистонда молия халқ комиссари) ва Чўли Валиев (Ўзбекистон Молия халқ комиссарлиги ходими) Чоржўй туркманларининг вакиллари эдилар.

Йиғилишда Мунавварқори маъруза қилди. Унинг маърузаси юзасидан Муҳитдинов, Файзулла Хўжаев, Усмон Бей (турк) ва бошқа бир қанча шахслар сўзга чиқдилар. Нутқнинг умумий оҳанги ташикилот етарли даражада мустаҳкамланган ва катта ютуқларга эришганлигида эди.

Мажлис аъзолари, айниқса, турк миллатига мансуб Али Ризо ва Чоржўйда туркман отряди раҳбари Мусохонов ва Ёқубовлар ташикилот номи остида милиция отрядларини ташикил қилиш ва мавжудларини мустаҳкамлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратдилар. Ташикилот ўзининг қуролли кучи сифатида милиция бўлинмаларига таяниши белгиланди.

Бу йиғилишда Мунавварқори Тошкентга жўнаб кетишини эълон қилиб, ўз ваколатлари Туркистон Марказий Қўмитаси вакили сифатида Турсунхўжаевга ўтказаетганини кўрсатиб ўтди.

Мунавварқори кетганидан кейин Бухорога Заки Валидий ва у билан бирга Хўжановнинг қариндоши бўлган қандайдир қозоқ келди, унинг фамилияси Турсунхўжаевга яхши таниш.

Мен Заки Валидий иштирокидаги Марказий Қўмита мажлисларида бир неча бор қатнашганман. Заки Валидий ўз чиқишларида қудратли қуролли кучларини яратиш масаласини кескинлик билан илгари сурди. Шунингдек, у ташикилотга Арифовнинг ҳарбий нозир этиб тайинланишини тавсия қилди ҳамда уни ўзининг одами деб атади.

Заки Валидий милиция отрядларига катта эътибор бериб, у ерга ўзи билан бирга келган ва ҳарбий маълумотга эга бўлган татарларни юборган. Кейинчалик, Орифов ҳарбий нозир этиб тайинланганда, худди шу татарлар ўша нозирлик ишида фаолият олиб борганлар.

Заки Валидий келиши билан босмачилик ҳаракати ва унинг ташикилотга раҳбарлиги мустаҳ-

камлана бошлади. Заки Валидийнинг шахсан ўзи айнан шу мақсадда сиёсий майдонга чиқди. Бухорода Заки Валидий Файзулла Хўжаев, Муҳитдинов ва Абдувоҳид Бурҳоновларнинг хонадонларида истиқомат қилди. Заки Валидий Марказий сайлов комиссияси ёки МИҚ инструктори сифатида бировнинг номидаги сохта ҳужжатлардан фойдаланган ҳолда атрофларни саёҳат қилди. Шахсан мен унда Файзулла Хўжаев имзолаган ҳужжатни кўрдим.

1922 йилда Анвар Пошо Бухорога келди ва МҚ биносида яшади. У Файзулла Хўжаев ва Муҳитдинов нима ҳақида суҳбатлашганини билмайман.

Шахсан мен Марказий Қўмитанинг бир мажлисида қатнашганман (Анвар босмачиларга қўшилишдан уч кун олдин). Ушбу учрашувда қуйидагилар иштирок этган эди: 1) Файзулла Хўжаев; 2) Муҳитдинов; 3) Анвар Пошо; 4) Заки Валидий; 5) Мусажон Саиджонов; 6) Абдувоҳид Бурҳонов; 7) Юнусов; 8) Мен – Расулов.

Йиғилишда Анварнинг босмачиларга қўшилиши ва қўзғолон кўтариши масаласи муҳокама қилинди. Бу қарор кўпчилик овоз билан маъқулланди.

Мен шахсан Анварнинг босмачиларга ўтиб кетишига эътироз билдирдим ва унга Афғонистонга бориб, у ердан босмачиларни бошқаришни таклиф қилдим. Бир бухоролик, фамилияси эсимда йўқ, бу фикримни қўллаб-қувватлади.

Анварнинг босмачилик лагерига жўнаб кетишидан сўнг ташикилот қарори билан Арифов ва бошқа бир қанча ташикилот аъзолари, жумладан, Душанбеда Али Ризо отряди билан бирга бўлган Усмонхўжанинг (Пўлатхўжаев – Р.Ш.) ҳам қочиб кетиши ташикил қилинди.

Файзулла Хўжаев бир қатор очиқдан-очиқ хиёнатлари муносабати билан Марказий Қўмитага совет ҳукумати вакилларига нисбатан қандай йўл тутуш кераклиги ҳақидаги саволни ўртага ташилади. Мен яхши эсламан, у қандай йўл тутуш йўналишини ўзи таклиф қилди ва бу йўл Марказий Қўмита томонидан маъқулланди. Унга кўра, у (Файзулла Хўжаев) бу хиёнатлардан газабланиб, ўзини асосий инқилобчи сифатида кўрсатиши керак эди.

Усмонхўжа ҳақида бир қизиқ факт эсимга тушди. Хиёнатдан сўнг у ўзига келиб, таслим

бўлишига қарор қилди, шекилли, кичик бир отряд билан Қаршига етиб келган ва бу ҳақда Файзулла Хўжаевга хабар берган. Мазкур масала Марказий Қўмитада муҳокама қилинди ва унинг таслим бўлишига йўл қўймаслик тўғрисида қарор қабул қилинди.

Ташилот томонидан Ф.Хўжаевга РСФСР Мухтор вакилиги билан Усмонхўжани қонундан ташиқари деб эълон қилиш тўғрисида музокаралар олиб бориш вазифаси топширилди. Топшириқ бажарилганидан сўнг Усмонхўжа босмачилар томонига қайтиб ўтиб кетди.

Мен 1923 йил август ойида доимий фаолият кўрсатиш учун Тошкентга қайтдим. Бухорода-лигимдаёқ ташилот томонидан Самарқандга катта миқдордаги олтин Файзулла Хўжаевнинг қариндоши Ҳамрохонга (фамилияси эсимда йўқ, ҳозир қорақўлчилик совхозида директор бўлиб ишлайди) сақлаш учун жўнатилганини билар эдим. Мен ташилотнинг олтинлари деб эмас, балки олтин ўғирланиши ҳақида Турккомиссия раиси ўртоқ Любимовга айтдим. Кейин қандай чоралар кўрилгани ҳақида ҳеч нарса билмайман.

Тошкентга кўчиб келганимдан кейин ташилот билан алоқани бутунлай уздим. Ҳеч ким менга ташилотнинг тугатилгани ҳақида хабар бермади. Бу даврда Мунавварқори ва бошқа бир қатор ташилот аъзолари ҳибсга олинди. 1921 йили Бухорога кўчиб ўтишдан олдин Садриддинхоннинг сўзларига кўра, ташилотдан Афғонистонга Жамол Пошо бошчилигидаги делегация юборилиши ҳақида хабар олган эдим. Делегация таркибига Турсунхўжаевнинг ўртанча акаси Миён Бузрук ва хат ташувчи Абдужаббор Ҳожилар (ҳозир Тошкентда қизил партизан) кирган. Садриддин делегацияни у ерга жўнатишдан мақсадини менга айтмаган эди. 10.09.1934 (А.Расулов)

Тозалов марказий комиссияси раиси ўртоқ Петерсга БАЁНОТ

10.09. санадаги биринчи баёнотимга қўшимча равишда қуйидагиларни маълум қилмоқчиман:

Мунавварқори ҳали Бухорода бўлган вақтларида Марказий Қўмита йиғилишларининг бирида ҳокимиятнинг ёшлар қўлига ўтиши муносабати билан янги ташилот тузиш чораларини кўрганини, унга фақат ёшларни жалб қилганини айтди. У

аниқ тафсилотларни айтмади. Бу Рискўловчиларнинг ўз лавозимидан истеъфога чиқиши туфайли ташилот бошидан кечираётган қийинчиликлар билан боглиқ ҳолда айтилган эди.

Мунавварқори билан алоҳида суҳбатда янги ташилот ҳақида батафсил маълумот беришини сўрадим. У менга қуйидагиларни айтди:

Ёшларга қариялардан кўра миллатчилик туйғулари кўпроқ юқтирилди, узоқ вақтдан бери янги ташилот яратиш устида иш олиб борилди. Ёшлар орасида кенг алоқаларга эга бўлган Ғулом Икромов ва Абдухалил (Бутуниттифоқ касабаяушмалари марказий кенгашида ишлаган) орқали янги ташилот тузилди. У ушбу йўналишда қайта ишланган ва ишлаётган шахсларни айтиб берди: 1) Ёқубов – Ўзбекистон енгил саноат халқ комиссарлиги; 2) Шермуҳаммедов – ЎзССР Марказий Ижроия Қўмитаси қишлоқ хўжалиги бўлими раиси ўринбосари; 3) Рамзий – судланган; 4) Боту – судланган; 5) Исроилов – Ўзбекистон Марказий Қўмитасининг тарғибот ва таъшиқот бўлими собиқ ходими, бошқаларнинг исмлари эсимда йўқ.

Тошкентда ишлаган вақтимда ёшлар билан алоқага чиқмаганман ва ташилот ҳақида ҳеч нарса билмасдим. 1925 йилда Кисловодскдаги курортда Ёқубов, Қосимов (Саъдулла – Р.Ш.) (собиқ Олий суд раиси), Махсумов ва бошқалар дам олишди. Худди шу кампанияда «Кепакчибой» лақабли тошкентлик маишхур савдогарнинг ўғли ҳам бўлган. Ўша савдогарнинг ўғли билан суҳбатда бўлганимда, у ёшлар орасида ташилот борлигига шайма қилди. Бироқ у менга тафсилотларни айтмади ва мен уни сўроққа тутмадим.

1933 йилда Москвада Қудратулла Юнусов билан танишдим. Ўша киши Бухорода ташилотнинг барча техника ишларига бошчилик қилиб, махфий уйни сир сақлаган. Ундан қандай қилиб Москвага келганини сўраганимда, 1931 ёки 1932 йилда (аниқ эсимда йўқ) Сергозиевнинг Рискўловга ва яна Шермуҳаммедовга ёзган хатларини олиб Тошкентдан Москвага борганини айтди ва қўмитага ишора қилган. У Сергозиев хатидан фойдаланмай, Шермуҳаммедовнинг олдига борди ва у Қ.Юнусовни Абдулҳай Тожиев билан бирга лотинлаштириш қўмитасида ишлашини ташиқил қилган.

Юнусов менга Москвада туркман Кулбешеровни (Миллатлар Кенгашининг собиқ котиби) тез-тез учратиб туришини, у билан, Тожиев билан бирга ташиқлот аъзоларига ёрдам бераётганини, хусусан, Туркменистонда отиб ўлдирилган Фунтиковнинг қуролдошининг ўлдирилишининг олдини олганини айтди. Унинг сўзларига кўра, бир пайтлар Абдулхай Тожиев қўмита қарори билан ҳибсда сақланаётган машҳур Саъдулла Қосимовни ўз қарамоғига олган (бу Қосимов судидан олдин содир бўлган эди). Менинг ўйлашимча, Юнусов Москвада Бухородагидек вазифаларни амалга ошириш билан машгул бўлган. У ажойиб техник мутахассис, ташиқлот кодларини яхши билади ва албатта улар алоқада қўлланилмоқда. 1934 йил 10 сентябрь (А.Расулов).¹

Табиийки, А.Расуловнинг кўрсатмалари совет ҳукумати вакилларининг «ижод маҳсули» бўлгани эҳтимолдан холи эмас, чунки бу хатдан асосий мақсад тузум томонидан аввалдан тайёрланган «сценарий»ни бошқа инсон қўли билан амалга ошириш эди, холос. Яъни А.Расулов кўплаб юртдошларимиз каби тозалаш комиссияси томонидан сунъий равишда вазият қурбонига айлантирилган. Келгусида содир бўлажак воқеалар ривожини совет ҳукумати томонидан аввалдан режалаштириб қўйилганига қарамай, ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети раиси Файзулла Хўжаев юқорида кўрсатиб ўтилган айбловлардан хабар топиб, Я.Х.Петерсга жавоб телеграммаси йўллаш орқали ўзи ва сафдошларини ҳимоя қилишга уриниб кўрган ва А.Расуловнинг кўрсатмаларини кескин танқид остига олган.

Қуйида Файзулла Хўжаевнинг Я.Петерс номига ёзган хатини эътиборингизга ҳавола этамиз: **Ўртоқ Петерсга**

Расуловнинг баёноти билан танишиб, қуйидагиларни маълум қилишим зарур деб ҳисоблайман:

Миллий марказнинг пайдо бўлиши тасвирланган тарихнинг бундай талқинидан биринчи бор хабар топмоқдаман. Худди шу ҳолат Марказий Қўмита таркибига ҳам тегишли. Бироқ А.Расулов айтаётган мақсад ва вазифалар мен бошқа одамлардан қайта-қайта эшитганларим

билан мос келмоқда. Менинг гўёки ушбу ташиқлотнинг Марказий Қўмитаси аъзоси эканлигим ё тушунмовчилик, ё туҳмат натижасидир. Мен ўша вақт давомида Туркистонда қолиб, унинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётида умуман иштирок этмаганлигимни айтганман. 1918 йил воқеалари бостирилгандан кейин Тошкентда бўлганман. Тахминан апрель – июнь ойларида Россияга жўнаб кетдим ва 1919 йил охирига келиб Умурсосия Марказий Ижроия Қўмитасининг Туркистон комиссияси билан бирга Туркистонга қайтиб келдим. Ўшанда мен амир ҳукумати томонидан тақиқланган қуролли қўзғолон бошилиги бўлганим учун, инқилобий ҳаракатда қатнашганим ва большевиклар билан ҳамкорликда ишлаганим учун бундай ишларда қатнаша олмасдим. Шу билан бирга, аксилинқилобий, аксилсовет ташиқлотининг бир қисми бўлишим мумкин эмас. У вақтда менинг барча ўй-хаёлим фақатгина амирликка қарши курашишга қаратилган эди. Тошкентдаги жамоат ташиқлотларида ишлашга тўғри келган ягона ҳолат 1919 йил охири ва 1920 йил бошларида содир бўлган, ўшанда митингларнинг бирида «Ёш бухороликлар» партияси «Шарқни озод қилиш иттифоқи»га аъзо этиб сайланган ва менинг у ердаги фаолиятим қисқа муддатли бўлган (кўпи билан 2 ой). Бу ташиқлот бутунлай қонуний бўлган. Бу ташиқлотни тарк этишимга ўртоқ Бройдо сабаб бўлди, у менга ташиқлотларининг бирида бу ташиқлот ишончли эмаслигини ва ундан кетишим яхши бўлишини айтган.

Ташиқлот фаолияти ва А.Муҳитдинов мусулмон коммунистик партиясига раҳбарлик қилгани ҳақида сўз юритилган саккизинчи саҳифада А.Расулов адашган бўлса керак: билишимча, мусулмонлар коммунистик партияси (мусбюро)ни Т.Рисқулов бошқарган. Ташиқлот фаолияти, Москвага делегация юбориш платформасини ишлаб чиқиш, Марказий Қўмита йигилишлари, Т.Рисқуловнинг маърузаси ва бошқалар ҳақида менинг мутлақо хабарим йўқ. Агар мен гўёки Марказий Қўмита аъзоси бўлганимда, бу воқеаларни билишим, хатда айтилган йигилишларда қатнашим ёки ўша даврда мени кимдир кўриши керак эди. Қатъий ишонтириб айтаманки, ўша пайтда мен Т.Рисқулов ва Мунавварқорилар билан таниш эмасдим.

¹ РГАСПИ, 17-фонд, 120-рўйхат, 78-иш, 64–78-варақлар.

Мен аввалги мактубимда А.Муҳитдинов билан бир гуруҳ одамларнинг учрашуви қандай бўлиб ўтгани ва менинг А.Расулов таърифлаган барча йиғилишлардаги иштироким ҳақида батафсил ёзган эдим, бу воқеа ўша учрашувлардан бирига тегишли эканлиги аниқ. Аммо Мунавварқори ҳақиқатан ҳам бир қанча тошкентликлар билан учрашувларнинг бирида бўлганини эслайман, бироқ бу учрашувда А.Расулов, Т.Норбўтабековлар иштирок этгани эсимда йўқ. Тасдиқлайманки, Мунавварқори Бухорога келганидан кейинги йиғилишларида менга нотаниш бўлган татарлар ҳам иштирок этган. Мунавварқорининг Бухорога гўё менинг таклифим билан келгани А.Расулов томонидан тўқиб чиқарилган, чунки мен ўша вақтда у билан таниш эмасдим. Ўшанда А.Муҳитдинов билан бўлган учрашувларимизни бирор-бир ташикилот Марказий Қўмитасининг йиғилиши деб ҳисобламаганмиз. Агар бу йиғилишни қайсидир ташикилот органи йиғилиши деб ҳисобласак, албатта, мен бу ташикилотга аъзо бўлган бўлардим. Ўз ўрнида айтиб ўтмоқчиманки, А.Расуловнинг Бухоро вилоят қўмитаси ҳақидаги кўрсатмалари уйдирма эканлиги аниқ. Бу ташикилотга гўёки Ибод Хўжаев ва Т.Норбўтабековлар раҳбарлик қилганлиги ҳам мутлақо уйдирмадир. Ибод Хўжаев менинг укам ва шуни айтишим мумкинки, мен унда бундай хатти-ҳаракатларни кўрмаганман. Мен 1919 йилдан буён «Шарқни озод қилиш иттифоқи» орқали танишган, Қўқон (Туркистон) мухторияти аъзоси бўлган Тошпўлатбек Норбўтабековнинг ҳақиқатан ҳам ўша пайтда Бухорода бўлгани, унинг Бухородаги бирор-бир яширин ташикилот ишида қатнашганини билмайман. Балки, Т.Норбўтабеков бошқа бирор ташикилотда қатнашгандир, лекин бундан менинг хабарим йўқ.

14-бетда гўёки Мунавварқорининг кетиши арафасида бўлиб ўтган йиғилишда маъруза қилганим ва у ердаги нутқим кўрсатилган. Мен бу фактни эслай олмайман.

15-бетда Заки Валидов Бухорога келгани ва унинг тавсияси билан Орипов ҳарбий нозир этиб тайинлангани айтилади. Бу факт менга номаълумлигича қолмоқда. Орипов инқилобнинг бошиданоқ катта лавозимда ишлар эди. У Умумбухоро инқилобий қўмитаси раисининг ўринбосари бўл-

ган, бироқ бухоролик меҳнаткашлардан ҳеч бири унга ишонмас эди. Гап шундаки, у аслида бухоролик эмас. Шахсан мен уни Бухоро инқилобидан 20 кун олдин, РКП МК Туркбюроси мажлисларининг бирида Бухоро Компартияси номидан менга қарши маъруза қилганида кўрганман. Балки, у З.Валидов билан аввалдан яқин бўлгандир ва З.Валидов Бухорога келганидан кейин бу тайинловга таъсир ўтказган бўлиши мумкиндир, лекин такрор айтманки, бу вазиятлардан менинг мутлақо хабарим йўқ.

А.Расуловнинг бир гапи тўғри, Заки Валидов келиши билан босмачилик ҳаракати кучайди. Бироқ З.Валидов гўёки менинг квартирамда яшагани, мен имзолаган ҳужжатларга кўра саёҳат қилгани эса мутлақо тўқимадир. Бу ҳолат содир бўлиши мумкин эмасди, чунки мен бутунлай ақлдан озганим йўқ. Мен ҳеч қачон ҳаётимни хавф остига қўйиб ўз имзоим билан ҳужжат чиқармаганман.

Анвар Пошо масаласида

Мен Сизга ёзган хатимда унинг Бухорога келгани ҳақида, у билан бўлган учрашувларим ҳақида маълумот берганман.

А.Расулов ўз баёнотининг 16-бетида кўрсатиб ўтган одамлар таркибидаги учрашув эсимда йўқ, тўғривоғи, содир бўлмаган. Ҳозир яна бир нарса эсимга тушди, Анвар Пошо Муҳитдин Рафиқнинг уйига яширинганидан тахминан 2-3 кун олдин бир учрашув ҳақиқатан ҳам содир бўлган (лекин у ерда 8 киши эмас, камида 50 киши бор эди, уларнинг 10–15 нафари турк эди). А.Муҳитдинов, мен, Мусо Саиджонов, Ҳошим Шойиқ, Наимжон Ёқубов, Пўлатов, Мукомиллов, Абдусаидов, Абдулвоҳид Бурҳонов, Рафатнинг укаси ва бошқалар иштирок этганини эслайман. У ерда А.Расулов иштирок этганини эслолмайман. Мазкур учрашувда турли мавзулар муҳокама қилинган, бироқ Анвар Пошонинг кетиши масаласи муҳокама қилинмаган. Анвар Пошо панисломчилик, пантуркчилик руҳида маъруза қилган. Анвар Бухоронинг мустақил яшашининг аҳамияти ҳақида сўз очган, бироқ бу мавзуда ҳеч қандай баҳс-мунозара, кенг фикр алмашиши бўлмаган. А.Расулов тасвирлаган Анвар Пошонинг кетиши масаласи муҳокама қилинган учрашув, албатта, содир бўлган бўлса керак (чун-

ки Анварнинг ўзи мустақил равишда кета олмасди), лекин бу ҳодиса менинг иштирокимсиз содир бўлган, чунки бу даврда мен ва А.Муҳитдинов гуруҳи ўртасидаги ўзаро курашлар авжига чиққан эди. Бу ҳақда сизга таниш бўлган А.Муҳитдиновга (1929–1930) қарши мақоламда ҳам, сизга ёзган биринчи хатимда ҳам батафсил ёритиб берилган. Мен бу бутун гуруҳ билан олиб борган курашим оддий ниқоб бўлганлиги, аксилинқилобий Марказий Қўмитанинг рухсати билан ўзимни гўёки инқилобчи сифатида кўрсатишга мажбур бўлганлигим, Усмон Хўжаевнинг қонундан ташқарилигига доир эълон ҳам шу Марказий Қўмитанинг кўрсатмаси билан содир бўлгани ҳақидаги А.Расуловнинг гаплари тўлалигича сурбетлик ва бўҳтон эканлигини айтмасдан иложим йўқ.

Усмон Хўжаевнинг Душанбедаги хиёнати фош бўлиб, телеграф орқали маълум бўлгач, биз уни деярли ўша заҳотиёқ қонундан ташқари деб эълон қилдик. Бу қарор Усмон Хўжаев ва барча инқилоб душманлари вақтдан ютмасликлари учун қабул қилинган эди. Бу қарор ўша лаҳзанинг муҳимлиги билан боғлиқ эди. РСФСРнинг мухтор вакили ўртоқ Бояров бу қарорни қабул қилишни талаб этди. Мазкур қарор инқилоб фойдасига эди ва миллатчиларга қарши эди. Бундан кейин ҳам А.Расуловга ишонини мумкинми?

А.Расуловнинг юқоридаги икки гапи менинг улар билан бирга эканлигимни, бу аксилинқилобий ташилотнинг мақсад ва вазибалари менга маълум бўлиши биланоқ унга қарши ҳеч қандай кураш олиб бормасанимни кўрсатиши мақсадида айтилган ва бу маълум бир кетма-кетликда содир бўлмоқда: А.Муҳитдинов ҳам шундай деб айтганди, А.Расулов ҳам шундай демоқда, худди шундай гапларни мен аввал Бухорода жуда огир жанг қилишимга тўғри келган мухолиф шахслар томонидан ҳам айтилиши мумкин...

Тозалаш комиссияси ўз иши давомида А.Расуловнинг қанчалик чиндан пушаймон бўлганини аниқлайди, лекин А.Расуловнинг баёнотидаги менга қарши қўйилган бу қўпол туҳматларни маълум бир гуруҳнинг фитнасидан бошқа нарса деб ҳисоблай олмайман. Қолаверса, мен Сиз билан шахсий суҳбатимда А.Расуловнинг Бухородаги роли ҳақида гапириб берганман. Ахир мен ўша ташилотнинг аксилинқилобий ролини тушуниб етганим-

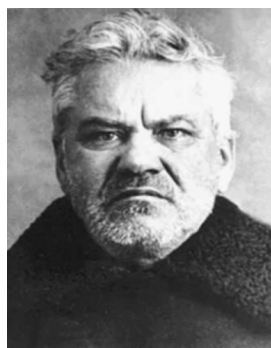
дан сўнг бирдан у билан алоқани узганим ва ўша ташилотнинг йўналиши бўйича фаолият олиб бораётган барча одамларга қарши кураша бошлаганим айна ҳақиқат-ку. А.Расулов ўзини менинг сафдошимдек кўрсатиб, А.Муҳитдинов билан учрашувларда қатнашган одамлар билан алоқасини узганини эълон қилиб, совет ҳукумати манфаати учун ишлашга бир неча бор ваъда берган ва шу билан менинг ишончимни қозонган эди. Бироқ Муҳитдин Хўжаев гўёки ўз отряди билан қочиб кетиб, А.Расуловни ҳам ўзи билан асир олиб кетгани, сўнг бирданига А.Расуловнинг эсон-омон ортга қайтиши воқеаси менинг кўзимни очди...

А.Расуловнинг 17-бетдаги бир гапи ҳақида алоҳида тўхталиб ўтмоқчиман. Ташилот олтинларини Самарқанддаги қариндошим Ҳамрохоннинг квартирасида сақланганлигим ҳақида. Авваламбор шуни айтаманки, гарчи Ҳамрохонни жуда яқиндан ва яхши билсам ҳам, у билан ҳеч қачон қариндош бўлмаганман, иккинчидан, НКВД комиссарига шу Ҳамрохонни зудлик билан ҳибсга олишини айтишини гизни ва бу ишни обдан текширишни таклиф қиламан. Агар мен у билан бирга нафақат олтин, балки совет пулларини ҳам сақлаганлигим аниқланса, менга қарши ҳар қандай партия ҳукмига рози бўламан. Ҳамрохон менга ҳеч қачон аксилсовет одами бўлиб кўринмаган, шундай бўлса-да, мен унга кафолат беролмайман. Эҳтимол, у аксилсовет ташилотлари, хусусан, Бухородаги ташилот билан алоқадор бўлгандир. Балки, у пул ҳам сақлагандир. А.Расуловнинг гапи тўғри ёки ёлгон эканлигини тергов кўрсатади. Агар бу гаплар рост бўлса, партия ҳеч бўлмаганда кимнинг пули қандай сақланганлигини ва менинг бу масалага билвосита алоқам борлиги ёки йўқлигини билиб олади.

1934 йил 16 сентябрь Ф. Хўжаев.

P/S:

Шу билан бирга, 1923 йилдаги ёзувларимнинг таржимасини илова қиламан. Илтимос, ушбу ёзувларни ўқиб чиқинг, уларда ўша пайтдаги воқеалар батафсил тушунтирилган. Қолаверса, Бухоронинг мустақиллиги масаласига бағишланган нашр этилмай қолган мақоламнинг таржимасини ўша пайтда бу муаммони қандай тушунган бўлсам, шундайлигича илова қилмоқдаман. Ф. Хўжаев».

Я.Петерснинг айблов
ишидаги сурати

Афсуски, Файзулла Хўжаевнинг мазкур хати деярли ҳеч қандай амалий аҳамиятга эга бўлмаган. Али Расулов ва бошқаларнинг «кўрсатмалари» асосида номи зикр этилган барча шахслар партия сафидан ўчирилган, лавозимидан бўшатиш ёки ижтимоий-сиёсий

ҳаётдан тўлалигича четлаштирилган. Қолаверса, 1937–1938 йиллардаги фожиали «Кат-

та террор» даврида айнан ўша 1934 йилдаги партияни «тозалаш» жараёнида тузилган ва асосан бўҳтонлардан иборат айблов материаллари кўплаб миллий раҳбар кадрларнинг жисмонан маҳв этилишига сабаб бўлган. Партия сафини ёт унсурлардан тозалаш ишида жонбозлик кўрсатган Я.Х.Петерснинг ўзи ҳам, совет ҳукуматининг разил мақсадларини «қойилмақом» даражада амалга оширганига қарамай, 1937 йил 27 ноябрда НКВД томонидан ҳибсга олинган. У аксилинқилобий фаолият олиб борганликда айбланиб 1938 йил 25 апрелда Москвадаги «Коммунарка» полигонидан отиб ташланган.

ЖАДИД, СИЁСИЙ АРБОБ НИЗОМИДДИН ХЎЖАЕВ – ҚАТАҒОН ҚУРБОНИ

Профессор Р.Т.Шамсутдинов, доцент Р.Р.Шамситдинов,
музей ходимаси Н.Қ.Акбарова – Бобур номидаги Андижон давлат университети ходимлари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 19 июлда эълон қилинган «**Сиёсий қатағон қурбони бўлган юртдошларимиз ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш, тарғиб этиш ҳамда уларнинг хотирасини абадийлаштириш борасидаги ишларни кенгайтириш тўғрисида**»ги қарори ва унинг мазмун-моҳиятидан қарийб 40 йил мобайнида Ўзбекистонда, Ўрта Осиёда қатағон қурбонлари фожиасини тадқиқ этиш билан шуғулланаётган ва бу мавзу бўйича 30 дан ортиқ асарлар, 100 дан ортиқ илмий мақолалар эълон қилган, республика ва халқаро илмий анжуманларда шу мавзуда маъруза ва чиқишлар қилган тадқиқотчи сифатида бениҳоя қувондим. Ҳақиқатан ҳам 2016 йил охиридан ҳозиргача бўлган даврда Президентимиз Ш.М.Мирзиёев сиёсий, мафкуравий, маърифий ва байналмилал аҳамиятга эга мазкур мавзу юзасидан собиқ Иттифоқ республикалари раҳбарлари орасида пешқадамлик қилаётганлиги барчага маълум ҳақиқатдир. Ҳар бир вилоят бўйича қатағон қурбонлари хотирасига бағишланган китоблар нашр этилиши, барча вилоятларимизда Қатағон қурбонлари хотираси музейлари ташкил этилиши ва уларнинг самарали фаолият кўрсатаётгани ва бу музейлар қатағон қилинганларни ўрганиш бўйича илмий масканларга айлангани барча барчамизга маълум.

Қарорда ҳозирги мураккаб ва таҳликали даврда мустақиллигимизни ҳар томонлама мустаҳкамлаш, тарихимизнинг номаълум саҳифаларини тиклаш ва илмий нуқтаи назардан чуқур ўрганиш, инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини олий қадрият сифатида эътироф этиш, шу асосда юртдошларимиз, айниқса, ёш авлоднинг ватан тақдири ва келажагига дахлдорлик туйғусини, фуқаролик позициясини кучайтириш, уларнинг бугунги тинч, эркин ва озод ҳаётнинг қадрига етиш руҳида тарбиялашда қатағон қурбонлари хотирасини муқаддас тутиш бурчимиз эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Қарорда чор Россияси ва совет мустамлақчилиги даврида қатағон қилинган юртимиз фарзандларининг фожиали тақдирини катта ва режали тарзда тадқиқ этиш, унинг натижаларини оммалаштириш, ҳар бир қатағон қурбонининг ҳаёти ва фожиали тақдирини ўрганиш, ўша аламли ўтмишнинг сир-асрорларини очиб ташлаш ва ана шу икки империя даврида қатағон тиғидан ҳалок бўлганлар ҳақида бор ҳақиқатни рўёбга чиқариш вазифалари қўйилган. Биз ушбу қарордан беҳад илҳомланиб, қатағон қурбонларининг янгидан-янги вакилларининг аянчли, лекин қаҳрамонона тақдирини ўрганиш борасида бир ғайратимизга ўн ғайрат қўшиб тадқиқот иш-

ларини ривожлантиришга астойдил ҳаракат қилмоғимиз лозим. Бу ўринда ҳар икки салтанат даврида қатағон тигидан ҳалок бўлган сиймолардан бири Низомиддин Хўжаевнинг аянчли, лекин шонли фаолиятдан айрим лавҳаларни Сиз муҳтарам муштарийларга етказишни лозим билдик.

Биз ўтган асрнинг 70-йиллари бошида архивларда Туркистонда 1918–1923 йилларда фаолият кўрсатган инқилобий қўмиталар тарихи бўйича ҳужжат ва материалларни ўрганиш мақсадида Москвадан Тошкентга хизмат сафари билан келган чоғимизда, ажойиб инсон, дилбар шахс, ўтган асрнинг мудҳиш 1937–1938 йилларида қатағон қилиниб, узоқ юртларда 10 йил давомида меҳнат тузатув лагерларида ҳаёт кечирган жадид Лаизиз Азиззода билан Карл Маркс кўчасида жойлашган ЎзКомпартия Марказий Қўмитаси ҳузуридаги Партия тарихий институти архивида, шу манзилгоҳда жойлашган «Гулистон» журнали таҳририятида биринчи бор танишиб, суҳбат қурганмиз. Ўшанда суҳбат қатағон қурбонлари бўлган Иномжон Хидиралиев, Усмонхон Эшонхўжаев, Абдурахим Юсуфзода ва бошқалар тўғрисида кетган. Ўн йил қамоқ азобини тортиб юртга қайтган бу инсон билан яқиндан суҳбатлашганим ҳали-ҳануз ёдимда, унинг бўй-басти, салобати, шижоати, маданияти, теран фикри, берган маслаҳатлари ҳамон кўз ўнгимда.

Лаизиз Азиззода 1889 йили Тошкентда туғилган, шарқшунос олим, «Миллий истиқлол» ташкилоти фаолларидан бири бўлган.

Унинг жадидлар ҳақида қатор мақолалари 1918–1926 йилларда «Иштирокиюн», «Бухоро ахбори», «Маориф ва ўқитғувчи» газета ва журналларда эълон қилинганди. 1967 йили «Фан» нашриётида 41 саҳифадан иборат «Инқилоб курашчиси» рисоласи эълон қилинган. Унда биринчи бор жадид, кейин большевик давлат ва ҳукумат арбоби, қатағон қурбони Низомиддин Хўжаев фаолиятининг айрим қирралари очиб берилган.

1971 йили Москвада СССР Фанлар академияси Тарих институтида ёқлаган **«Революционные комитеты Советского Туркестана**

(1918–1923 гг.)» номли номзодлик ва 1986 йили ўша илмий марказда ҳимоя қилинган **«Становление и развитие Советов в Средней Азии (1917–1925 гг.): проблема общего и особенного»** номли докторлик диссертациялари-мизда 1919 йил охири – 1920 йилларда Фарғона области инқилобий қўмитаси раиси бўлиб фаолият кўрсатган Низомиддин Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятдан архив ҳужжатлари асосида айрим маълумотлар келтирилган эди.

Орадан шунча йил ўтиб Лаизиз Азиззода-нинг Низомиддин Хўжаев ҳақидаги рисола-сини яна бир бор ўқиб чиқдим. Бунинг сабаби ўша рисолада Низомиддин Хўжаевнинг серқирра фаолиятининг айрим саҳифалари совет мафкураси руҳида ёзилган бўлиб, унинг қатағон қилиниш жараёни, моҳияти масаласига умуман эътибор қаратилмаган, чунки мудҳиш совет мафкураси бунга йўл бермас эди. Нима бўлганда ҳам, замона зайли туфайли Лаизиз Азиззода қатағон қурбони Низомиддин Хўжаевнинг босиб ўтган ҳаёт йўлини қисқача баён қилган эди.

Низомиддин Хўжаев ўз устози,
Ильин матбаачилик устаси Курилов билан бирга

1917 йилдаги Россиядаги Февраль буржуа-демократик революцияси, Октябрь тўнтариши ҳамда янги тусдаги Россия салтанатининг юзага келиши Туркистондаги миллий озодлик кураши ва жадидчилик ҳаракатида тамомила янги босқични бошлаб берди.

Жадидлар, тараққийпарварлар Туркистонда, бутун Ўрта Осиёда миллий-озодлик кура-

шига ғоявий-мафкуравий, сиёсий ва ташкилий жиҳатдан раҳбарлик қилиш имкониятига эга бўлдилар. Айниқса, жадиндчилик Туркистонда жуда катта таъсирчан ижтимоий-сиёсий кучга эга эди. Туркистондаги жадиндчиликдан советлар, большевиклар, ҳатто Халқ Комиссарлари Совети раиси В.И.Ленин ва унинг сафдошлари ҳам бохабар бўлганлар ва бундан ташвишга тушганлар. Атига кичик бир тарихий воқеа тафсилотида тўхталамиз. Москвадан Туркистонга келган Турккомиссия, РКП(б)нинг Туркистон бюроси, Ўрта Осиё бюроси, «десантчи» раҳбар ходимлар билан эндигина етишиб чиқётган миллий кадрлар ўртасида миллий ва бошқа соҳаларда ихтилоф келиб чиққан. 1920 йил ёзида бир вақтнинг ўзида ҳар икки томон вакиллари Москвага, Ленин ҳузурига борганлар. Ленин ҳар икки томонни тинглаган. Жумладан, Низомиддин Хўжаев¹ 1920 йилнинг ўзи В.И.Ленин қабулида икки марта бўлган, улар ўртасида кенг суҳбат бўлиб ўтган. Биринчи суҳбат мазмунидан келиб чиқиб В.И.Ленин Низомиддин Хўжаевдан Туркистон ва унинг тақдири тўғрисида, айниқса, Ўрта Осиёдаги панисломизм ҳақида умумий маълумот ёзиб беришни илтимос қилган.

Н.Хўжаев Москвадаги меҳмонхоналардан бирида ана шу ҳужжатни тайёрлаб Ленинга тақдим қилган. Бу ҳужжат **«Панисломизм ҳақида»** деб номланган. Низомиддин Хўжаев хатни **«Ҳурматли жаҳон пролетариати раҳбари, ўртоқ ЛЕНИНГА»** деб бошлаган. Аммо бу хат ва унинг мазмуни совет даври

В.И.Ленин қабулида икки марта бўлган, улар ўртасида кенг суҳбат бўлиб ўтган. Биринчи суҳбат мазмунидан келиб чиқиб В.И.Ленин Низомиддин Хўжаевдан Туркистон ва унинг тақдири тўғрисида, айниқса, Ўрта Осиёдаги панисломизм ҳақида умумий маълумот ёзиб беришни илтимос қилган.

тарихшунослигида умуман келтирилмаган ва шарҳланмаган. Биз Москвада СССР Фанлар академияси Тарих институти докторантурасида ўқиётганимизда ўша вақтдаги КПСС Марказий Қўмитаси ҳузуридаги архивнинг (ўшанда Партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС деб аталган) ўта махсус бўлимида сақланаётган туркистонлик сиёсий арбоблардан Дмитрий Симёнович Урюпин, Усмонхон Эшонхўжаев ва Низомиддин Хўжаевларнинг ишлари билан танишиб чиқиш шунчалик махфийлаштирилган эдики, бу ҳужжатлардан фойдаланиш, кўчирма олиш мутлақо мумкин бўлмаган. Ўша 3 нафар арбоб ҳақидаги ҳужжатлар билан танишиш учун менга алоҳида хона ажратишган, ҳужжатлардан кўчирма олиш мутлақо ман қилинган, фақат уларни ўқиб чиқиш учун рухсат берилган эди. Бир неча бор қайта-қайта ўша ҳужжатлар билан танишиб хотирамда сақлашга ҳаракат қилдим. Бироқ Низомиддин Хўжаевнинг Ленин таклифига мувофиқ ёзган **«Панисломизм»** ҳақидаги хатини қайта-қайта ўқидим, ёд олишга уриндим, лекин бунинг иложи бўлмади. Охири бир куни чўнтагимга ручка ва қоғозни жойлаштириб таваккал қилиб Низомиддин Хўжаевнинг хатини жуда ҳам ҳадиксираб кўчириб олдим ва уни чўнтагимга жойладим. Архивдан чиқиш пайтида ниҳоятда безовталандим, чунки қўлга тушиб қол-

¹ Хўжаев Низомиддин Асомиддинхўжаевич – таниқли давлат ва жамоат арбоби, бошланғич рус-тузем мактабини битирган, Ўрта Осиё давлат университетининг ижтимоий фанлар факультетида ўқиган, Тошкентдаги Ильин босмахонасида ишчи бўлган, «Турон» жамиятининг фаол аъзоси, 1916 йилда Ўрта Осиёда кўтарилган миллий озодлик қўзғолонини қувватлаб Россия истибдодига қарши курашга даъват этган, 1917 йил Февраль инқилобидан сўнг Тошкент Эски шаҳар хунармандлар уюшмаси раиси, озиқ-овқат қўмитаси аъзоси, Туркистон мухториятини қўллаб-қувватлаган, Тошкентда ўтказилган намоийшнинг ташкилотчиларидан бири, кейинчалик большевикларга яқинлашиб, партия сафига кирган, Тошкент Эски шаҳар совети ижроия қўмитаси раиси, Эски шаҳар партия қўмитаси котиби, Фарғона области инқилобий қўмитаси раиси, Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси раиси ўринбосари ва бошқа раҳбарлик лавозимларда ишлаган, 1934 йилдаги «тозалаш» кампаниясидан кейин ижтимоий фаолиятдан четлаштирилган, кейинчалик қатағон қилинган ва 1942 йили лагер қамоқхонасида вафот этган, ўлимидан сўнг оқланган, Тошкентдаги кўчалардан бирига унинг номи қўйилган.

гудай бўлсам, мени Москвадаги архивларда ишлашдан бутунлай маҳрум қилишлари ва ўқиётган жойим – СССР Фанлар академияси Тарих институтидан чора кўришни талаб қилишлари мумкин эди. Қўрққанимдан оёқ-қўлларим титраб бир амаллаб архив назоратидан ўтдим. Лекин бу ҳужжатни анча йиллар эълон қилишга журъат эта олмадим. Фақат мустақиллик йилларидагина бу ноёб ҳужжатни газета, журнал ва китобларда шарҳлаб берганман. Чунки таниқли ўзбек давлат арбоби Низомиддин Хўжаев ҳақида берилган маълумотларда, ҳаттоки 1935 йили қамоққа олиниб тергов қилиш ва унга қамоқ жазоси тайинлаш жараёнида ҳам Низомиддин Хўжаевнинг 1920 йили майида В.И. Ленин ҳузурида бўлгани, у билан суҳбат қургани ва унинг топшириғига биноан меҳмонхонада туриб Ленин номига рус тилида ёзган хати ҳақида бирон-бир фикр, сўз айтилмаган эди. Ўша хатни ўзбек тилига таржима қилганмиз. Хатда, жумладан, шундай дейилган:

Сизга чуқур ҳурмат кўрсатганим ҳолда Сизнинг панисломизм ҳақидаги саволингизга қуйидагича қисқача жавоб бераман.

... Туркистонлик камбағал киш фасли туфайли оғир меҳнатдан сўнг шарият томонидан белгилаб қўйилган намоз учун таҳорат олиш имкониятидан маҳрум бўлиб, шунинг учун намозни ўқий олмади ва кўпчилик уларсиз ўқийди, шу сабабли ислом аста-секин қулаб тушди, унинг қолдиғи жоҳил, маданиятсиз ақидапарастликка қўшилиб кетди ва шунинг учун Шарқнинг у ёки бу давлатида иқтисодий истило асосида қайта-қайта муқаддас уруш эълон қилиниши ҳеч қандай натижа бермади, бу эса мусулмонларга панисломизмнинг асоссизлигини исботлади.

Абдулҳамиднинг реакцион руҳонийлар кўмагида ўз тахтини сақлаб қолиш ҳақидаги шахсий фантазияси бунга далил бўла олади. 1909 йил 31 мартда Султон Абдулҳамид руҳонийлар билан таназзулга юз

тутди ва маданият ва тараққиётга интилаётган «Ёш турклар» улар устидан ғалаба қозонди.¹

Худди шундай тараққийпарвар оқим 1905–1906 йилларда Туркистоннинг мусулмон аҳолиси орасида ҳам пайдо бўлиб, бу ердаги кишилар муллаларнинг жоҳиллиги ва мутаассиблигига қарши кураш олиб бориб, европача тарздаги, янги усулдаги мактабларни очдилар, айнаи вақтда, Николай режимини қулатиш учун махфий сиёсий ишларни олиб бордилар. Бу ёш оқим жадиदчилик номини олган эди. 1917 йил феввалида Николай режимини ағдариш чоғида Туркистон ёш тараққийпарварлари Туркистон ўлкасига мухторият мақомини бериш учун интилганлар. Туркистон тараққийпарварларининг икки вакили – Мустафо Чўқай билан Убайдулла Хўжаев бу ҳаракатнинг бошида туришди. Шаҳар думаларига тўрт босқичли усул билан ўтказилган сайлов кампанияси чоғида биринчи бор Тошкентдан реакцион мутаассиб «уламолар»-руҳонийлар кўпчилиكنи ташкил этганлари туфайли дума орқали «жади́д»ларнинг 25 та янги усулдаги мактабларини ёпишга муваффақ бўлдилар. Бу мактаблар Туркистон ёш тараққийпарварлари оқими томонидан Февраль инқилобига бўлган даврда очилган эди. Оқимлар ўртасидаги кескинлик шу даражага бориб етдики, Қўқонда ўтказилган сайлов вақтида «уламо»чилар билан буржуазия тўқнашувида ёш меҳнаткашлар оқими вакилларида бир неча киши ҳалок бўлди. Руҳонийлар ва уларга қўшилган қора гуруҳлар (губернатор Ликошин, Аромский, Булатовлар ҳамда Першин)га қарши курашмоқ учун Октябрь инқилобидан 7 кун сўнг Сиз томондан эълон қилинган миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳуқуқига мувофиқ 1917 йил 27 ноябрда Туркистондаги ёш инқилобий-демократик оқим – жади́длар Туркистон мухто-

¹ РИСТДА (Россия ижтимоий-сиёсий ташкилотлар давлат архиви), 5-фонд, 1-руйхат, 1444-иш, 1–4-варақлар.

риятини эълон қилди. Қўқонда мухторият ҳукумати тузилди. Мухторият демократик ҳукумати тузилгандан кейин кўп ўтмай Тошкентдаги руҳонийлар бу ҳукуматни тан олмаслик норозилиги билан чиқишди. Худди шу вақтда Қўқонда бир тўда кишилар совет ҳукумати номидан қуролсиз кишиларга қарши қурол ишлатди ва Қўқон шаҳрини вайрон қилиб, ҳукуматни тарқатиб юборди. Мухторият ҳукумати тормор қилинганидан кейин асосий инқилобий оқим мухториятчилар, сўл эсерлар ва коммунистларга бўлиниб кетди. Мазкур оқимдаги коммунистлар «Уламолар» – руҳонийлар ташкилотини тарқатиб юбордилар, сўл эсерлар эса саккиз ой ичида аста-секин коммунистлар томонидан ютиб юборилди. Мухториятчи-миллатчи ҳукумат аъзоларининг бир қисми Туркистон ҳудудидан четга қочиб яширинди, қолган қисми эса аста-секин советлар ишида қатнаша бошлади.

Тошкентда эса 1918 йил январда (1919 йил январда – муаллифлар) Туркистон Республикаси ҳарбий ишлар халқ комиссари «коммунист Осипов» Туркистонда совет ҳокимиятини ағдариш учун бош кўтарди, унинг бошчилигида аксилинқилоб содир бўлганди, тунда биринчи бўлиб Эски шаҳар кенгаши раиси Низомиддин Хўжаев бошчилигида Эски шаҳар аҳолисидан ташкил топган коммунистик партия отряди уни бостиришга ҳаракат қилди.

Туркистондаги ҳозирги вазият қуйидагича: Фарғонада 35 минг кишилиқ қароқчилар тўдаси мавжуд. Бир вақтда Мадамин, Эргаш ва бошқалар.

Дашноқлар Жалолобод рус деҳқонларининг қулоқлари томонидан қўллаб-қувватлангани ва Туркистон мустамлакачиларининг «коммунистлари» томонидан нотўғри сиёсат олиб борилганлиги туфайли бир неча минг найзали Фарғона fronti вужудга келди.

Расмий маълумотларга кўра, Фарғона fronti тугатилган, аммо энди қизил ор-

денли душман яна бизга қарши турмоқда ва яна ўша машғум Фарғона партизанлик fronti ҳамда бу душман маҳаллий коммунистларни ва совет ишчиларини қириб ташлаган ва яна қирғин қилади. Қизил армия аскарлари ва дашноқлар тинч аҳолини қароқчилар ниқоби остида йўқ қилишди, аёлларни зўрлашди, 26 та қишлоқни вайрон қилишди. Масалан, Ўзган шаҳрида 1500 киши ҳалок бўлган, Фарғонадаги икки йиллик уруш давомида ҳарбий ўлжалар – пулемёт, милтиқ ва бошқалар ҳақида маълумот йўқ.

Сизга тавсифлаш учун Фарғонадаги дашноқлар ҳақида маълумот бераман: бир Абрам (Арман қизил армияси аскарари) 87 қуролсиз мусулмонни қилич билан ўлдирди. Қува ҳудудида ўртоқ Мартин 47 кишини ўлдирди, умуман, дашноқлар ҳақида ҳеч кимда маълумот йўқ. Фарғонадаги вазиятни ҳисобга олиб Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси раисининг эътирозига қарамасдан, сиёсий сабабларга кўра коммунист «армани» Саков Фарғона дивизия ҳарбий комиссари этиб тайинланган, бу, биринчидан, Туркистон комиссиясининг масъул ходимларига – маҳаллий аҳолига фақатгина таржимон сифатида муносабатда бўлиши билан исботланган; иккинчидан, бундан бутун Туркистон воқелигини тушуниш мумкин ҳамда масъул ходимларнинг жойларда тутган мавқеини англаш мумкин.

Шарқ коммунистлари мустамлакачилар орқали Шарқда коммунизм ғояларини амалга ошириш бўйича нотўғри сиёсат олиб бораётганлиги, уларга ишонмаслиги, Шарқ меҳнаткашлари оммаси ҳаётига ғояларни сингдиришда уларни тўғри фаолият майдонидан маҳрум этилаётганини коммунизм ва жоҳил ақидапарастликни йўқ қилиш ва Р.С.П. Шарқдаги коммунистларсиз бошқа нокоммунистик ҳаракатларни йўқ қилишда, ҳатто фанатизм даражасига қадар кураша олмаётганини кўрмаслиги мумкин эмас. Шундай экан, агар Шарқ

коммунистлари кенг сиёсий майдонга эга бўлмасалар, Шарқда ижтимоий инқилобнинг ўз вақтида ривожланиши учун тарих ва жаҳон пролетариати олдида жавобгарликни ўз зиммасига ололмайди.

Зўравонликнинг охири бор, сабр косанинг чегараси бор.

Сизга бу ҳақида маълумот бериб, фактларни келтириб, Шарқ, хусусан, Туркистон меҳнаткаш оммасига нисбатан сиёсатни тўғри олиб боришга эътибор қаратишингизни сўрайман.

Коммунистик саломлар билан. Туркистон ўлка халқ комиссарлари совети аъзоси, Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси раиси ва Туркистон мухтор делегациясининг вакили: **Н.Н.Хўжаев**.¹

Хатдаги фикрлар Н.Хўжаевнинг коммунистик руҳдаги ғоялар таъсирида бўлганлиги, қалбан коммунист бўлганлигига ишора қилади, айниқса, унинг диний қарашлари, ислом тарихи ва ақидалари тўғрисидаги фикрлари ҳақиқатдан йироқ, эстетик руҳда баён этилгани кўринади. Шу билан бирга, Низомиддин Хўжаевнинг Туркистон мустақиллиги, миллат тақдири йўлидаги қайғу-истаклари, амалий фаолияти унинг чин ватанпарвар, миллатпарвар курашчи бўлганлигини кўрсатади, большевикларнинг ўлкада олиб борган сиёсатини қоралайди, Лениндан бу ҳолатга чек қўйилишини, «Шарқ, хусусан, Туркистон меҳнаткаш оммасига нисбатан сиёсатни тўғри олиб боришга эътибор қаратиши»ни сўраганлиги ҳам унинг олий мақсад – мустақиллик учун олиб борган курашини кўрсатади.

2024 йил июнида Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлиги хизмати архивидан қатъон этилган Низомиддин Хўжаев ҳақидаги ҳужжат ва материалларни топиб, танишишга эришдик. Қуйида ҳозиргача эълон қилинмаган ана шу муҳим манбадаги ҳужжатларни қисқача изоҳлаш ва таҳлил этишга ҳаракат қилдик.

ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги Дав-

¹ РИСТДА (Россия ижтимоий-сиёсий ташкилотлар давлат архиви), 5-фонд, 1-руйхат, 1444-иш, 1–4-варақлар.

лат хавфсизлиги махсус 3-бўлими масъули Гайнетдинов маҳбус Низомиддин Хўжаев ҳақидаги материалларни кўриб чиқиб, уларни инобатга олган ҳолда; **биринчидан**, Н.Хўжаев илгари «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчи ташкилотининг фаол аъзоси ва бу ташкилотнинг Марказий Қўмитаси раиси сифатида Қўқон мухтор ҳукумати (Бу ибора Туркистон мухторияти бўлиши керак) таркибида бўлган ва унинг қарори билан ушбу ҳукумат учун қўшинлар тузиш бўйича комиссар этиб тайинланган: **иккинчидан**, 1918 йил бошида Туркистон мухторияти ҳукумати аъзоси сифатида Тошкентда советларга қарши намоёйиш уюштирган ва унинг ёрдами билан ҳибсга олинган оқ гвардиячиларини Тошкент қамоқхонасидан озод қилган; **учинчидан**, 1919 йилда Тошкентда бўлган Осипов қўзғолонини бостиришда фаол иштирок этган; **тўртинчидан**, ўзининг аксилинқилобий ўтмишини яширган ҳолда ВКП(б) сафига кирган ва кейинчалик миллий аксилинқилобий фаолиятини миллий зиёлилар орасида давом эттирган. Партия сафидан чиқариб юборилгач, ўзига яқин одамлар орасида партия ва советлар томонидан олиб борилаётган ҳукумат тадбирларига путур етказишга қаратилган советларга қарши ташвиқот олиб борган; **бешинчидан**, ЎзССР партия ва ҳукумат раҳбарларига нисбатан кескин норозиликлар билдирган. Булардан келиб чиқиб ЎзССР ички ишлар халқ комиссари Николай Загвоздин: «Фуқаро Низомиддин Хўжаев 1886 йилда Тошкентда туғилган, ўзбек, Обидова номидаги артелда раис ўринбосари бўлиб хизмат қилган, партия сафидан чиқарилган, Тошкент шаҳри Октябрь тумани Орқа кўча маҳалласи 4/6-уйда истиқомат қилган, ЎзССР Жиноят кодексининг 66-модда 1-банди

Низомиддин Хўжаев
1900 йилдан кекса
матбаачи Юсуф ота Муса
Муҳаммедов билан бирга
Ильин матбуот матбаа
босмахонасида ишлаган

ва 67-моддаси билан жавобгарликка тортилсин. Эҳтиёт чораси сифатида ҳибсга олинсин ва ЎзССР НКВД ДПЗда қамоқда сақлансин» деган қарорини 1935 йилнинг 4 ноябрида қабул қилади.

1935 йилнинг 5 ноябрида ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги ходимлари Оғабеков ва Гайнетдиновлар томонидан Низомиддин Хўжаев ҳақида маълумотнома тайёрланади. Ўта махфий тамғаси остига олинган бу ҳужжатда қуйидагилар зикр этилган. Низомиддин Хўжаев – Туркистоннинг собиқ кўзга кўринган аксилинқилобий арбобларидан бири. Октябрь инқилобининг биринчи кунларидан бошлаб миллатчилик ва аксилинқилобчиликни ёқлаб чиқди ва совет ҳокимиятига қарши курашга раҳбарлик қилди. Н.Хўжаев «Турон» жамияти ташкилотчиларидан бири, собиқ Туркистонда совет тузумини ағдариб ташлаш учун курашган «Иттиҳод ва тарққий», «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчилик ташкилотларининг фаол аъзоси бўлган.

Н.Хўжаев «Миллий иттиҳод»нинг фаол аъзоси сифатида Туркистон мухтор ҳукуматининг аксилинқилобий фаолиятини ташкил этишда етакчи роль ўйнаган. «Миллий иттиҳод» кўрсатмасига кўра совет ҳокимиятига қарши курашда асосий таянч бўлган босмачилар билан алоқада бўлган.

Тергов қилинаётган Маннон Рамзий 1930 йил 2 ноябрдаги сўроқ баённомасида «Миллий иттиҳод»нинг сиёсий йўриқномалари ҳақида қуйидагиларни маълум қилган: «Октябрь инқилобидан кейинги биринчи йилларда Туркистондаги аксилинқилобий миллатчилар пантуркизм шиорлари остида бирлашиб буюк «Турон»ни яратишни ўз олдиларига вазифа қилиб қўйган эдилар. Низомиддин Хўжаев ва бошқалар Туркистонни РСФСР таркибидан чиқариб олишга, кейинчалик эса Туркия билан бирлашишига эришиш учун интилганлар».

1930 йил декабрдаги тергов баённомасида айтилишича: «Н.Хўжаев ва бошқаларда Туркистонни мустақил буржуа-демократик республика сифатида ажратиб олиш ния-

ти бўлган, улар Москвадан халос бўлишга умид қилишар, кўпинча деҳқонларнинг совет бошқарув тизимидан норозилигини асосий ваз қилиб кўрсатишар, бунга босмачиликнинг ривожланишини мисол сифатида келтиришар эди».

Низомиддин Хўжаев 1919 йилда Большевиклар партияси аъзоси сифатида Осиповнинг аксилинқилобий қўзғолонида фаол қатнашган, оқ гвардиячиларни ва бошқа аксилинқилобий унсурларни Тошкентдаги ҳибсхонадан озод қилиш учун оломон уюштириб эски шаҳрдан янги шаҳарга юриш қилган.

«Миллий иттиҳод» ташкилоти собиқ фаол аъзоси Маҳмудов Обиджон 1935 йил 31 октябрдаги сўроқ баённомасида: «Н.Хўжаев 1917 йилдаги инқилобдан бошлаб «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг фаол аъзоси ва ушбу ташкилотнинг Марказий Қўмитаси аъзоси эди», – деб кўрсатган.

Н.Хўжаев «Миллий иттиҳод» Марказий Қўмитаси вакили сифатида 1917 йилда Туркистон мухтор ҳукумати аъзоси бўлган ва унинг қарори билан ўша пайтда бу ҳукумат қўшинларини тузиш бўйича комиссар этиб тайинланган.

Туркистон мухторияти ҳукумати эълон қилинган, Н.Хўжаев Тошкентга қайтиб, мазкур ҳукумат аъзоси сифатида советларга қарши миллатчилар таъсирига тушиб қолган Эски шаҳарнинг алданган аҳолиси орқали намоёйиш уюштирган ва уларнинг ёрдами билан оқ гвардиячиларни қамоқдан озод қилган.

Сўнгги йилларда Н.Хўжаев расман Коммунистик партия сафида қолиб, масъул лавозимларда фаолият кўрсатган. Совет аппаратида турли лавозимларни эгаллаб, жадид, иттиҳодчилар билан алоқани давом эттирган ва аксилинқилобий миллатчилик ишига раҳ-

Низомиддин Хўжаев –
1919–1920 йилларда
Фарғона области
инқилобий қўмитаси
раиси, Туркистон АССР
МИК раиси ўринбосари

барлик қилган. Бокудаги Шарқ халқлари қурултойининг ташкилотчиларидан бўлиб, Анвар Пошо билан учрашган ва Анвар Пошо томонидан уюштирилган ноқонуний йиғилишда қатнашган. 1926 йилда миллатчи Раҳим Инағомовнинг нутқини давом эттириб, унинг платформасини ҳимоя қилиш учун Ўрта Осиё давлат университетининг бир гуруҳ талабалари раҳбари сифатида сўзга чиққан. Кейинги йилларда ўзига яқин одамлар орасида тизимли равишда миллатчилик, советларга қарши руҳдаги учрашувлар, суҳбатлар уюштирган.

1934 йилда партиядagi сўнгги тозалаш жараёнида Н.Хўжаев аксилинқилобий миллатчилик фаолияти ҳамда ўзининг аксилинқилобий юзини партиядан яширганлиги туфайли унинг сафидан чиқарилган. Ўзининг миллатчи аксилинқилобий фаолиятини партиядан ўчирилгандан кейин ҳам давом эттирган.

1934 йил 25 декабрда Фан қўмитасининг Зиновьев аксилинқилобий гуруҳи масаласига бағишланган очиқ партия йиғилишида Н.Хўжаев бу гуруҳни қоралаш ўрнига совет ҳукуматини С.М.Кировни ўлдирган террорчиларга қарши террор қўллашда айблаб шундай деган: «Ўртоқ Кировни ўлдиришди ва аллақачон бир киши учун юздан ортиқ одам ўлдирилгани ҳақида суҳбатлар ва мишмишлар мавжуд ва маълум бўлишича, чет элда ҳам террор ва бизда ҳам террор бор» (Партия аъзоси К.И.Трафиновнинг 1935 йил 4 январдаги кўрсатмасидан).

Н.Хўжаев Фан қўмитаси тизимидаги ишдан четлаштирилиб, Обидова номидаги артелга ишга кирганидан сўнг халқ зиёлиларидан бўлган ўзига яқин кишилар билан суҳбатда миллатчилик, антисовет мулоҳазаларини билдирган. 1935 йилнинг 23 ноябрь куни Фан қўмитаси ходими билан суҳбатда Н.Хўжаев ҳунармандчилик ташкилотлари бўйича партия позициясига қарши чиққан. У ҳунармандчилик артели фақат зарар келтириши, артел аъзосининг меҳнат унумдорлиги оддий бир ҳунарманднинг меҳнат унумдорлигидан паст эканлиги, артел аъзоси фаровон ҳаётга эмас, қашшоқликка қараб кетаётганини айтган. Боз

устига, у партия ва ҳукуматни қуруқ назария билан шуғулланаётганликда айблаган.

Партия сафидан ўчирилиши ва Фан қўмитаси тизимидаги ишидан четлаштирилиши муносабати билан Н.Хўжаев Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси котиби Акмал Икромов ва Ўрта Осиёда партияни тозалаш комиссияси раиси Х.Петерсга бир неча бор кескин норозиликлар билдирган. Юқоридаги ҳужжатдаги маълумотларнинг тўғрилиги ёхуд қанчалик ҳақиқатга яқинлигига иш юзасидан бўлган кейинги ҳужжатлар ёрдамида ойдinлик киритишга ҳаракат қиламиз.

Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1935 йил 4 ноябрдаги қарорига асосан орадан бир кун ўтиб, яъни 5 ноябрь куни НКВД Давлат хавфсизлиги бошқармаси ходими Гайнетдинов томонидан Н.Хўжаев уйи тинтув қилинади ва ўзи ҳибсга олинади (622-сонли ордер).

ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги Давлат хавфсизлиги бошқармаси махсус 3-бўлими бошлиғи Ф.Матвеев томонидан 1936 йил 6 ноябрда Тошкент шаҳрида сўроқ қилинган фуқаро Низомиддин Хўжаев ўзи ҳақида қуйидагича кўрсатма берган: **«Мен 1886 йили Тошкент шаҳрида туғилганман, миллатим ўзбек, ҳозирда партиясизман, 1934 йили партиядо тозалов ўтказилишида Ўзбекистон (большевиклар) Компартияси сафидан чиқарилганман. Ижтимоий келиб чиқишим ҳунарманд оиласиданман. Ижтимоий мақомим бўйича хизматчиман. Касбим бўйича босмаҳонада ҳарф терувчиман, меҳнат фаолиятим 14 йил (1915 йилдан хизматчи), сўнгги лавозимим Обидова номидаги тикув артели раиси ўринбосари.**

Маълумотим олий, Ўрта Осиё давлат университети иқтисод факультетини битирганман, оилалиман, қарамоғимда 4 фарзандим, турмуш ўртоғим бор. 1920 йили англофил ташкилотга аъзоликда шубҳа қилиниб 13 кун қамоқда бўлганман. Ишботланмагани учун озод этилганман, иш тўхтатилган. Судланмаганман».

Терговдаги савол-жавоблардан айримларини келтираммиз:

Савол: Айтинг-чи, қандай сиёсий партиялар ва ташкилотларда қанча вақт бўлгансиз, уларда қандай мақомга эга бўлгансиз?

Жавоб: 1904 йил ёзида мен Тошкентда Социал-демократлар партиясига (РСДРП) кирганман, унда оддий аъзо сифатида 1918 йилгача бўлганман (мен иштирок этган партия гуруҳи большевикча бўлмаган). 1917 йили «Турон» миллатчилиқ ташкилотида раис сифатида иштирок этганман. Бу ташкилотга 1915 йилдан аъзо бўлганман, лекин бу ташкилот 1917 йилгача маданий ишлар билан шуғулланган. 1917 йил уч-уч ярим ой атрофида «Турк одами марказияти» ташкилотининг раиси ўринбосари бўлганман. 1918 йил майдан Коммунистик партияга кирганман ва бошқа партияларда бўлмаганман.

Савол: Айтинг-чи, қайси ташкилот томонидан буржуа мухториятчиларининг Қўқон съездида юборилгансиз ва бу съездда қандай роль ўйнагансиз?

Жавоб: Мухториятчиларнинг Қўқондаги съездида тошкентлик делегация таркибида юборилганман, у ерда ким бўлиб сайланганимни эслай олмайман. Тушунтириб айтманки, ўша вақтда мен Социал-демократик ишчи партияси аъзоси бўлганман ва таъсис мажлис чақириш платформасида турганман, натижада бутун съезд билан биргаликда совет ҳокимиятига қарши буржуа коалицион ҳукумат тарафдори бўлдим. Съездда сўзга чиқмадим, президиумда бўлмадим, ҳукуматга сайланмадим ва мухториятчилардан ҳеч қандай мартаба ёки лавозим олганим йўқ.

Савол: Қўқон мухториятчилари съездидан сўнг Тошкентда мухториятчиларнинг советларга қарши намойиши ўтказилган, у турмадан аксилинқилобчи генералларнинг озод қилинишига сабаб бўлган, бу эса қуролли тўқнашувни келтириб чиқарган, айтинг-чи, бу намойишда ва уни тайёрлашда қандай иштирок этгансиз?

Жавоб: Бу намойиш Туркистон мухторияти эълон қилиниши шарафига ўтказилган. Бу

намоишни тайёрлашда фаол қатнашганман, масалан, қизил шарқ устахоналарида, почта-телеграф, 1- ва 2-Туркистон полкларида қатор йиғинлар ўтказилишини ташкил этганман. Намойишнинг ўзига ҳам раҳбарлик қилганман, бироқ аксилинқилобчи генералларнинг озод қилиниши менинг ихтиёримдан ташқарида бўлган, гарчан озод қилиниши пайтида намойиш бошида турган бўлсам-да.

Савол: Юқорида баён этилганлардан маълумки, инқилобга қадар сиз социал-демократик партияда, совет ҳокимиятини ташкил этиш даврида меньшевиклар партиясида бўлгансиз (1917 йил ноябрининг иккинчи ярми ва декабрида), буржуа миллатчилари лагерида туриб совет ҳокимиятига қарши курашда фаол иштирок этгансиз. 1920 йили компартия аъзоси бўла туриб таниқли аксилинқилобчи Заки Валидов билан совет ҳокимиятига ва коммунистик партияга қарши курашга чақирувчи аксилинқилобий мурожаатга имзо чеккансиз. Айтинг-чи, миллатчи ташкилотнинг фаол арбоби сифатида компартия сафига кира туриб миллатчилар раҳбариятидан компартия сафига киришга махсус рухсат олганмисиз?

Жавоб: Совет ҳокимияти ташкил этилишининг биринчи ва кейинги алғов-далғов даврида менинг унга қарши курашим 1921 йилгача давом этган, бу эса фақат ўша вақтда сиёсий саводсиз бўлганим билан изоҳланади. 1921 йилдаги троцкийчи-оппозициончиқишлари пайтидан бошлаб мен коммунистик партиянинг бош йўналиши платформасида турибман ва шундан бери ҳеч қандай аксилпартиявий фаолиятда иштирок этган эмасман.

Савол: 1919 йил январидagi Осиповнинг аксилинқилобий қўзғолони кунларида миллатчи ташкилотлар қўзғолон кўтарган оқ гвардиячилар томонда бўлган. Айтинг-чи, ўша вақтда миллатчилар раҳбарлари Мунавварқори Абдурашидов, Убайдулла Хўжаев (аслида, унинг исми Убайдуллахўжа Асададуллахўжаев бўлган – Р.Т.Ш.) ва бошқалар билан қандай муносабатда бўлгансиз?

Жавоб: Тахминан Осиповнинг оқ гвардиячилик қўзғолонидан 15–20 кун аввал менинг олдимга, Ижроия Қўмитага Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев келди ва суҳбат чоғида Ижроқўмда «Ёшлар» (маҳаллий ўзбек зиёлилари назарда тутилган) масаласини олиб боришим кераклигини айтди, шу билан бирга, Ижроқўмда «ёшлар» йўналиши ишини олиб боришим билан ўз тақдиримни, келажакимни таъминлашим мумкинлигини айтди, чунки унинг сўзларига кўра яқин орада ҳолат («мамлакатда» демоқчи – муаллифлар) ўзгарар эмиш (қандай ўзгариши тўғрисида Турсунхўжаев гапирмади). Ўшанда Турсунхўжаевга: «Мен совет ва партия қандай қарор қабул қилса, шундай ишлайман ва ҳеч қандай «ёшлар» йўналиши бўйича махсус иш олиб бормаيمان», – деб айтганман. Мунавварқори билан муносабатим у вақтда ёмон эди. Осипов қўзғолони юз берганида, 30 кишилик отрядим билан Эски шаҳардан чиқиб, Янги шаҳарда қизил гвардиячи штабига қўшилганман. Икки соатга яқин қизил гвардия штабида бўлдим, у ердан қалъа билан боғланиш учун юборилдим. Йўл давомида оқларга асир тушдим. 18 январнинг кечасидан то 22 январнинг эрталабигача 2-полк гауптвахтасида асирликда сақландим. Оқ гвардиячилар 2-полкининг асосий кучлари қочгандан сўнг, бир қатор ўртоқларим билан гауптвахтдан қочдим ва 22 январь куни отряд ташкил қилиб, Эски шаҳарда совет ҳокимиятини тиклашда иштирок этдим. Осиповчилар бу вақтда шаҳардан қочиб кетишди ва оқ гвардиячилар тайинлаган уларнинг полицмейстрлари ва мансабдорларини қамоққа олиш менинг чекимга тушди. 22 январь кечаси Эски шаҳарда Инқилобий кенгаш тузилди, унинг таркиби Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев (раис), Акбар Қосимхўжаев, Мунавварқори, Отахон Назирхўжаев ва бошқалардан иборат бўлган. Бу кенгашга сиртдан мен ҳам сайланган эдим. Бу Инқилобий кенгаш 3 кун фаолият кўрсатган. Аммо мен унинг битта йиғилишида иштирок этдим, бошқа вақтда ташкилий ҳарбий масалалар билан машғул бўлганман.

Савол: «Иттиҳод ва тараққий» аксилинқилобий ташкилотига алоқадорлигинизни инкор этгансиз, нима учун бу ҳолатда Турсунхўжаев Осиповнинг аксилинқилобий қўзғолонидан олдин сизга Ижроия қўмитада «ёшлар» йўналишини давом эттиришни таклиф қилган, сизни бўлажак оқ гвардиячилар қўзғолони ҳақида маълум даражада огоҳлантирган ва оқ гвардиячилар мағлубиятга учраганидан сўнг сиз «Иттиҳод ва тараққий» ташкилотининг бошқа етакчи аъзолари билан биргаликда уларни яширган кенгаш аъзолари сифатида таништирилгансиз?

Жавоб: Бу ҳолат фақат миллатчиларнинг, яъни Мунавварқори, Турсунхўжаев ва бошқалар мендан қутулолмаганлигидан юз берди, чунки мен ўша пайтда Эски шаҳар район кенгаши ва ижроия қўмитаси раиси, шунингдек, совет-партия отрядлари Эски шаҳар район штабининг раиси бўлган эдим. Улар мени кiritишга мажбур бўлишган ва шунинг учун мени ҳам қўшишган, аммо раҳбарлик лавозимларини ўз одамлари билан тўлдиришга муваффақ бўлишгани сабабли улар ўзларининг аксилинқилобий фаолиятини мендан яширишган, гарчанд бунга шубҳа қилган бўлсам-да, мутлақо ҳеч нарса билмаганман.

Менинг сўзларим тўғри ёзилган, ҳар бир савол-жавобдан кейин баённома ўқилган. Имзо. Низомиддин Хўжаев.

Айбланувчи Низомиддин Хўжаевнинг 1935 йил 21 декабрда қилинган тергови баённомасидан:

Савол: Мунавварқори Абдурашидов, Салимхон Тиллахонов, Лазиз Азиззода ва бошқалар кўрсатмалари бўйича сиз «Миллий иттиҳод» миллатчи аксилинқилобий ташкилотининг аъзоси бўлгансиз. Бу ташкилотнинг фаолиятида иштирокингиз қандай бўлганлигини айтиб беринг.

Жавоб: Йўқ, ҳеч қачон «Миллий иттиҳод» миллатчи аксилинқилобий ташкилотининг аъзоси бўлган эмасман, шу боис унинг фаолиятида иштирок этишим мумкин эмас. Шунингдек, бошқа миллатчи аксилинқилобчи ташкилотларда бўлган эмасман.

Савол: Сиз ўртоқ Кировнинг ўлдирилишидан кейин, 1934 йил 25 декабрда Фан қўмитаси партия ташкилотининг очик мажлисида моҳиятан троцкийчи-зиновьевчи аксилинқилобий кучларни ҳимоя қилиб чиққансиз, оқибатда Ўзбекистон Компартияси сафидан чиқарилгансиз. Айтинг-чи, бундай чиқишларни қандай изоҳлайсиз?

Жавоб: 1934 йил декабрдаги Фан қўмитаси партия ташкилотининг партия йиғилишида ҳақиқатан ҳам чиқиш қилганман. Ўртоқ Кировни ўлдиришда террорчи-иштирокчилар тўғрисида тўхталиб Олий суд ва СССР Марказий Ижроия Қўмитасининг бу террорчиларни отиш тўғрисида чиқарган қарорини қўллаш кераклигини айтдим, қолаверса, мен террорчиларнинг отилиши билан боғлиқ айрим ишчилар орасидаги гапдонларда одамларнинг отилишида Совет Иттифоқи ва капиталистик дунё ўртасида фарқ йўқ, у ерда ҳам отишяпти, бу ерда ҳам отишяпти дейишаётганини гапирдим. Бунга ўхшаш маддоҳларни ноҳақ деб билишимни изҳор этдим. Бироқ бу чиқишим йиғилиш баённомасида бузиб кўрсатилган.

Савол: Айтинг-чи, ана шу йиғилишдаги чиқишингиз учун танқид остига олинганмисиз?

Жавоб: Ҳа, 4-5 киши менинг чиқишимни танқид қилишди, гўёки капиталистик мамлакатлардаги ишчиларнинг отилиши билан СССРда ўртоқ Кировнинг ўлдирилишида иштирок этган террорчиларнинг отилиши ўхшаш эканлигини айтган эмишман ва ўз чиқишимда бамисоли троцкийчи-зиновьевчи гуруҳини ҳимоя қилишга уринган эканман. Сўзга чиққанлар орасида Отажон Ҳошимов, Холмуҳаммад Охундий, Шокиржон Раҳимийлар бўлган. Бироқ ўшанда барча чиқишлар менга қарши қаратилган бўлиб, нима қилиб бўлса ҳам мени айблаш орқали ўзларини бамисоли аксилинқилобчиларни фош этувчилар қилиб кўрсатмоқчи бўлганлар. Аслида эса мен троцкийчи-зиновьевчи гуруҳини ҳимоя қилиб чиқмаганман, аксинча, партия ва совет ҳукуматининг террорчиларга нисбатан тадбирларини маъқуллаб чиққанман.

Савол: Сиз айтдингизки, айрим ишчилар орасида совет ҳукуматининг террорчиларга нисбатан муносабати тадбирларини маъқуловчи гаплар ва гапирувчилар бўлган, шунинг асосида Фан қўмитаси йиғилишида чиқиш қилгансиз. Айтинг-чи, сизга қайси ишчилар, айнан ким бу тўғрисида гапирган?

Жавоб: Фан қўмитасида партия йиғилишига бир неча кун қолганида «Тоштрам» ишчиларидан бири, миллати рус, вагон кондуктори иштирокида террорчиларнинг отилиши тўғрисида гапириб, террорчиларга нисбатан совет ҳукумати меъёридан ўта ортиқ даражада қаттиқ чоралар кўрмоқда, уларни отиш керак эмас эди, ваҳоланки ҳар икки томондан отувлар юз бермоқда. Аммо бу ишчи менинг танишим бўлмаган, уни мутлақо танимайман, шунинг учун уни кўрсата олмайман.

Савол: Тергов сизнинг бир неча бор айтилган гапларингизда Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитаси котиби ўртоқ Икромов шаънига доғ тушириш мақсадида Икромовнинг ўтмишдаги аксилинқилобий ҳаракатида фаол иштирок этганингиз борасидаги айтганларингиз ҳақидаги материаллардан унинг ўзи ҳам хабардор. Айтинг-чи, қандай мақсадда шундай дегансиз?

Жавоб: Ўртоқ Икромов ўтмишда аксилинқилобий фаолиятда иштирок этгани тўғрисида гапирганим ёлғон. Ҳеч қачон ва ҳеч кимга бундай демаганман ва дейишим ҳам мумкин эмас эди, чунки ўртоқ Икромовнинг аксилинқилобий фаолияти тўғрисида менга ҳеч нарса маълум эмас.

Савол: Терговдаги мавжуд материалларга кўра, сиз Қўқон мухтор ҳукуматининг вакили сифатида Тошкентнинг Эски шаҳрида советларга қарши намоиш ташкил қилгансиз ва унинг ёрдами билан турмадан аксилинқилобчиларни озод қилиб юборгансиз, айтинг-чи, шуларни эътироф этасизми?

Жавоб: Йўқ, эътироф этмайман: Советларга қарши намоиш ўшанда чиндан ҳам бўлиб ўтган, лекин мен унинг ташкилотчиси бўлмаганман. Бироқ шу намоишнинг ишти-

рокчиларидан бири сифатида турмадан аксилинқилобчиларнинг озод қилинишида қатнашганман. Аммо шахсан ўзим уларнинг озод қилинишига қарши эдим. Бу намойиш Қўқон мухториятининг эълон қилиниши шарафига ташкил этилган эди. У аксилинқилобчи унсурлар томонидан аксилинқилобчиларни озод қилиш учун фойдаланилган.

Сўроқ қилган Гайнетдинов.

Айбланувчи Низомиддин Хўжаевни 1936 йил 7 январда тергов қилиш баённомасидан:

Савол: Сизнинг уйингизда тинтув қилиш вақтида топилган қоғозлар орасидаги ҳужжатнинг мазмунига кўра, воқеалар 1921–1922 йиллар даврига оид бўлган ва ўз қўлингиз билан ёзилган. Бу ҳужжатлар мазмунидан кўришиб турибдики, унда бир қатор шахсларнинг, жумладан, сизнинг аксилинқилобий миллатчилик фаолиятингиз акс этган. Бу ҳужжатнинг моҳиятини айтиб беринг (ҳужжат ён дафтарчанинг 29-варағида).

Жавоб: Бу ҳужжат чиндан ҳам менга тааллуқли. Уни ўзим 1922 йили тузганман. Бу миллатчилар тарихий қарашларининг хомаки эскизидир. Мен бу фикрларни тарихий материал сифатида қайд этганман, бу далиллардан тарихий воқеаларни шархлашни кўзда тутганман.

Савол: Сиз нотўғри гапирмоқдасиз. Бу бевосита сизнинг ҳаётингизга оиддир, бу ҳеч бўлмаганда ушбу мисолдан ҳам кўришиб турибди, яъни сиз 1920 йили Туркистон масаласи бўйича РКП(б) МҚнинг сиёсатидан норози бўлганлигингиз туфайли ишдан кетганлигингизни ёзгансиз. Тергов сиздан ҳужжатнинг моҳияти бўйича тўғри сўзлашингизни талаб қилади.

Жавоб: Яна бир бор тасдиқлайманки, ушбу ҳужжатда қайд этилганларнинг барчаси Туркистоннинг ўша даврдаги масъул ходимларининг тарихий фикрлари ёзилган ҳужжатдир. Мен бу фикрларни тарихий адабиётда қўллаш мақсадида ён дафтаримга ёзганман.

Савол: Ҳужжатда РКП(б) МҚнинг Туркистон масаласи бўйича олиб бораётган сиёсати

билан келишолмаганингиз туфайли ишдан кетганлигингиз тўғрисида ёзув бор. Айтингчи, РКП(б) нинг Туркистон масаласи бўйича олиб бораётган сиёсатидан норозилигингиз нимадан иборат?

Жавоб: Мен 1920 йилда партия аъзоси сифатида РКП(б) МҚнинг айрим тактик кўрсатмаларига, масалан, РКП(б) Марказий Қўмитаси Туркистонда икки фронтда-мустамлакачилик ва миллатчиликка қарши кураш олиб боришни талаб қилганман. Аммо ўшанда аввало мустамлакачиликка қарши кураш олиб бориш, ундан сўнг эса миллатчиликка қарши курашиш керак деб ҳисоблаганман, буни миллатчиликнинг келиб чиқиш сабаби мустамлакачилик эканлиги билан далолатлаганман.

Шундай қилиб, мен сиёсий хатога йўл қўйдим, бу эса РКП(б) Марказий Қўмитасининг кўрсатмасига қарши туриш ғояси, аслида, миллатчиликнинг қўлларини бўшатиб қўйганлигида кўринди. Шу воқеа туфайли ишдан кетганман. Бироқ бир оз вақт ўтгач бу хато-йимни тушуниб етганман ва ўзимнинг бу ҳаракатимни нолойиқ деб билганман.

Тергов қилган Гайнетдинов.

Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлиги Давлат хавфсизлиги бошқармаси махсус бўлими 11960-сонли иш юзасидан Низомиддин Хўжаев ЎзССР Жиноят кодексининг 66-моддаси 1-банди ва 234-моддаси бўйича 1936 йил 7 январда айблов хулосасини беради. Бу ҳужжат махсус бўлимнинг оператив бўлими бошлиғи Гайнетдинов томонидан имзоланган, Давлат хавфсизлиги бошқармаси махсус бўлими бошлиғи Виктор билан келишилган ва ЎзССР ички ишлар халқ комиссари ўринбосари Леонов томонидан тасдиқланган.

Бу иш ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги Давлат хавфсизлик бошқармаси махсус бўлимида мавжуд бўлган, яъни Низомиддин Хўжаев Ўзбекистон КП(б) сафидан ўчирилгандан сўнг миллий зиёлилар орасида доимий равишда миллатчилик ва советларга

қарши тарғибот олиб борган ҳамда Ўзбекистон Компартияси МҚ котиби ўртоқ Икромовнинг шаънига доғ тушириш мақсадида у тўғрисида ўйлаб чиқилган ифвогорона мишмишлар тарқатганлиги тўғрисидаги тўпланган маълумотлар асосида вужудга келган.

Юқорида келтирилган асосларга кўра Низомиддин Хўжаевга қуйидаги айблар тақалган: миллатчи бўлган ва 1917 йилдан 1924 йилгача миллатчи аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилотининг аъзоси ўлароқ унинг аксилинқилобий ишларида фаол иштирок этган. Ўзининг аксилинқилобий юзини яшириб компартия сафига кирган ва унинг сафида бўлганидан фойдаланиб миллатчилик, аксилинқилобчилик фаолиятини давом эттирган. Партиядан ўчирилгач, миллий зиёлилар орасида доимий равишда миллатчилик, советларга қарши тарғибот ишларини олиб борган, партия раҳбарларига нисбатан бўхтон, туҳмат, мишмишлар тарқатган, яъни ЎзССР Жиноят кодексининг 66-моддаси 1-банди ва 234-моддасида қайд этилган жиноятларни содир этган.

Юқоридагилар асосида Низомиддин Хўжаевнинг 11960-рақамли тергов иши прокурор билан келишилган ҳолда кўриб чиқиш учун СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг махсус кенгашига юборилсин.

Махсус 3-бўлим терговчиси Гайнетдинов.

Давлат хавфсизлиги бошқармаси махсус бўлим бошлиғи Виктор.

Айблов хулосаси: 1936 йил 7 январда тузилган.

Маълумотнома: Иш бўйича ашёвий далил йўқ. Гайнетдинов.

Яна бир қизиқ ҳолат, яъни айблов хулосаси чиқарилгандан сўнг гувоҳлар билан юзма-юз учрашувлар ташкил қилинган. Масалан, 1936 йил 10 январь куни Тошкент шаҳри ва Ўзбекистон НКВД 3-бўлим бошлиғи, махсус 3-бўлим мутасадди вакили Гайнетдиновга гувоҳ Юсуф Алиев ва айбланувчи ўртасида юзма-юз учрашувни ташкил этиш буюрилган.

Савол Юсуп Алиевга: Сиз «Иттиҳод ва тараққий» миллатчи аксилинқилобий ташкилотининг собиқ иштирокчиси сифатида бу аксилинқилобий ташкилотга Низомиддин Хўжаев мансублиги сизга қаердан маълумлигини айтинг.

Жавоб: Миллатчи аксилинқилобий «Иттиҳод ва тараққий» ташкилоти 1918 йил охирида ташкил этилган. 1920 йилги қарор бўйича кўрсатилган ташкилот Иттифоқ ҳукуматидан Туркистонни мустақиллик билан таъминлаш учун имкон қадар катта имтиёзлар олиш, масалан, марказлашган халқ комиссарликлари сонини камайтириш ва ҳоказо мақсадлар билан Москвага делегация юборди. Бу делегация таркибида Низомиддин Хўжаев ҳам бўлган эди.

Низомиддин Хўжаевнинг делегация таркибига киритилиши борасида Мунаварқоридан сўрадим – у нега бу делегацияга киритилган? «Иттиҳод ва тараққий»га аъзо эмас-ку. Мунаварқори менга Низомиддин Хўжаев ана шу аксилинқилобий ташкилот аъзоси эканлигини айтган.

Хабарингиз бор, делегация тегишли кенгашлар орқали тузилган ҳужжатлар билан борган. Москвада бўлганида Низомиддин Хўжаев Татаристон ва Бошқирдистон миллатчилари билан алоқага чиқиб, улар билан биргаликда Шарқий Коммунистик партияни яратиш бўйича таниқли аксилинқилобий платформани ишлаб чиққан ва аҳолини совет ҳокимиятига қарши қуролли курашга чақирувчи мурожаатномани ёзганлар.

Делегация Москвадан қайтиб келгач, ташкилот аъзоси Турор Рисқуловнинг кабинетиде «Иттиҳод ва тараққий» ташкилоти раҳбариятининг тор доирадаги йиғилиши бўлиб ўтган. Унда Мунаварқори Абдурашидхонов, Турор Рисқулов, мен, Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, Низомиддин Хўжаев ва бошқалар ҳам бор эди, лекин улар делегациянинг Москвага қилган сафари натижалари ҳақида шахсан ҳисобот берганлар ва делегация томонидан тузилган юқоридаги ҳужжатларни кўриб чиққанлар.

Иккинчи ҳолатда ташкилотимиз аъзолари Убайдулла Эрғозиевнинг хонадонида мен-Низомиддин Хўжаев ва Мунавварқори ва ташкилотимизнинг бошқа кўплаб аъзолари иштирок этган.

Бу йиғилишда делегациянинг сафари ҳақида ҳам маълумот берилди ва миллий ҳукумат таркибидан чиқиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Мана, биз «Иттиҳод ва тараққий» ташкилотининг махфий мажлисларида «Иттиҳод ва тараққий» ташкилоти аъзолари бўлган икки ҳолат, шу асосда Низомиддин Хўжаев «Иттиҳод ва тараққий» ташкилотига аъзо бўлганлигини таъкидлаганман. Иккинчидан, мен бу ҳақда ушбу ташкилотнинг бир қатор етакчи аъзоларининг сўзларидан биламан.

Савол: Низомиддин Хўжаевга: Буни эътироф этасизми?

Жавоб: Юсуф Алиевнинг гапига кўра, Турор Рисқуловнинг кабинетидagi кенгашда ҳақиқатан ҳам мен иштирок этганман, шунингдек, Убайдулла Эрғозиев уйдаги йиғинда ҳам қатнашганман, бироқ ҳар икки ҳолатда ташкилот аъзоларининг махфий кенгаши бўлаётганини билмаганман.

Рисқулов кабинетидagi кенгашда иштирок этиб мен Мунавварқори муаллим сифатида бирон-бир масъул лавозимни эгалламаган ҳолда шу кенгашда иштирок этмаслиги, ҳукумат даражасидagi жиддий муҳокамада иштирок этмаслиги кераклигини тушунган эдим. Мунавварқорини миллатчи ва сиёсий фигура сифатида билганман, аммо у аксилинқилобий ташкилотнинг раҳбари бўлганини мутлақо билмаганман.

Эрғозиев уйдаги йиғилишда барча миллий масъул ходимлар ҳукумат таркибидан кетиш тўғрисидаги масалани муҳокама қилиш учун тўпланганлар.

Рисқулов билан суҳбатда унга бундай йиғилиш ўтказиш нотўғри эканлигини иботлаганман, лекин бу фикрда ёлғиз ўзим бўлганим учун бу йиғинга боришга мажбур бўлдим. Бу йиғиннинг махфий эканлигини тўғри баҳолай олмадим, «Иттиҳод ва тараққий» ташкилоти аъзоларининг йиғилиши

эканлигини эса билмадим, назаримда, бу йиғин аксилинқилобий ташкилот аъзоларининг мажлиси эмас эди.

Бизнинг сўзларимиздан ёзиб олинган баённомадаги гувоҳлик тўғри ва ўзимиз томонимиздан ўқилган (имзо). Юзма-юз учрашувни ташкил қилдилар: 3-махсус бўлим бошлиғи (Матвеев). 3-махсус бўлимнинг оператив вакили (Гайнетдинов).

Н.Хўжаев ишини СССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги қошидаги Махсус Кенгаш 1936 йил 15 мартда кўриб чиқади ва «11960-сонли иш бўйича меньшевик, миллий аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилотининг аъзоси, ВКП(б) нинг собиқ аъзоси Низомиддин Хўжаев аксилинқилобий фаолияти учун Киров ўлкасига 3 йил муддатга сургун қилинсин, сургун муддати 1935 йил 6 ноябрдан ҳисоблансин» деган қарор чиқаради.

Совет қатағон сиёсатининг мудҳиш найрангларидан яна бири қайтадан жиноий жавобгарликка тортиш амалиёти эди. Мақсад ўзлари учун хавfli саналган инсонларни, жумладан, Н.Хўжаев сингари миллатпарвар,

Низомиддин Хўжаев оила аъзолари билан бирга

ватанпарвар сиёсий арбобларни батамом йўқ қилиш эди. Сургун муддатинининг икки йили ўтиб, бир йили қолганда, 1938 йил 27 октябрда Н.Хўжаев Киров ўлкаси Кайский район милиция бўлими томонидан ҳибсга олинади ва 1939 йил 26 майда Киров вилоят суди жиноий ишлар бўйича судлов ҳайъати томонидан РСФСР Жиноят кодексининг 58-10-моддаси билан 4 йилга меҳнат тузатув лагерига (МТЛ) ҳукм қилинади. Миллатимиз, ватанимиз фидойиси бўлган жаҳид Низомитдин Хўжаев 1942 йил 5 апрелда Халтуринск шаҳридаги Киров вилояти ички ишлар бошқармасига қарашли 7-сонли жазони ижро этиш колониясида вафот этади.

Минг афсуски, Н.Хўжаевнинг яқинлари, ҳатто турмуш ўртоғи ҳам унинг 1935 йилнинг 5 ноябрида ҳибсга олинганидан кейинги ҳаёти тўғрисида бирор-бир маълумотга эга бўлмаган. Чунки Н.Хўжаев НКВД учлигининг қарорига кўра хат ёзишиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Фақат СССР Компартиясининг 20-съездидан сўнг эсган «илиқ шабадалар» туфайли мамлакатда ўзгарган сиёсат қатағон қурбонларининг ишларини қайта кўриб чиқиш, адолатни қарор топтириш ва уларнинг бегуноҳ хотираларини тиклашга йўл очди. Бундай имкониятдан Н.Хўжаевнинг аёли Фотиҳа Абдурахмоновна Хўжаева ҳам фойдаланиб Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси котиби Н.А.Муҳитдиновга ариза билан мурожаат қилади. Хужжатни айнан келтирамиз: «Тошкент шаҳри Жаркўча кўчаси 55-уйда яшовчи Хўжаева Фотиҳа Абдурахмоновнадан АРИЗА.

Эрим Низомиддин Хўжаев (Низомитдин Асомитдинхўжаевич) 1886 йилда туғилган, 1935 йилда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети ҳузуридаги Қадимий ва санъат ёдгорликларини таъмирлаш қўмитасининг раиси бўлиб ишлаган вақтида ёзишмалар ҳуқуқидан маҳрум қилинган ҳолда судланган. Унинг судланганидан кейинги тақдири ва қаердалиги ҳақида бирон-бир маълумотга эга эмасман. Шунингдек, эримнинг айби нимада эканлиги ҳам менга номаълум.

Эрим 1905 йилги инқилоб иштирокчиси, ўзи босмаҳонада ҳарф терувчи ишчилардан, Туркистон Коммунистик партияси биринчи қурултойи иштирокчиси, биринчи Туркистон Ўлка КП(б) Марказий Қўмитаси аъзоси, Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси раиси ўринбосари лавозимларида ишлаган.

Кейинчалик Туркистон ва Ўзбекистонда совет ҳокимиятини ташкил қилишда фаол иштирок этган.

Эримнинг ҳаёт йўли унинг Коммунистик партияга, совет ҳукуматига ва совет халқига содиқлигига шубҳа қилмаслик учун менга асос бўлиб хизмат қилган. Турмуш ўртоғимга нисбатан очилган жиноят ишини қайта кўриб чиқишингизни ўтиниб сўрайман. Шу билан бирга, агар ноқонуний бўлмаса, унинг ҳозир қаерда эканлиги ва у билан ёзишмаларга ҳаққимиз бор-йўқлиги ҳақида бизга хабар беришингизни сўрайман. Хўжаева. 1956 йил 28 октябрь, Тошкент шаҳри».

Ушбу аризага мувофиқ ЎзССР Министрлар Совети қошидаги Давлат хавфсизлиги қўмитаси 1957 йилнинг 11 июлидаги хулосасида Ўзбекистон Республикаси прокуратурасидан СССР НКВД қошидаги Махсус Кенгашнинг Н.Хўжаев иши бўйича 1936 йилнинг 15 мартда чиқарган қарорига протест келтирилиши сўралади.

Ўзбекистон ССР прокурори ўринбосари П.Копейко 1957 йил 22 июлдаги хулосасида юқоридаги 11 июлдаги хулосани рад этади ва СССР НКВД Махсус Кенгашининг 1936 йил 15 мартдаги қарорини ўз кучида қолдириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди. Аммо СССР бош прокурорининг ўринбосари Д.Салин назорат тартибида бу қарорга протест билдиради ва СССР НКВД Махсус Кенгашининг 1936 йил 15 мартдаги Н.Хўжаевга нисбатан чиқарган қарорини бекор қилишни ва айбловларнинг исботланмаганлиги туфайли унинг иши тугатилишини сўрайди.

Мамлакатда бу масалага ёндашув ўзгарганлиги боис, юқорида келтирилган протестдан келиб чиқиб кўплаб жиноий ишлар қатори

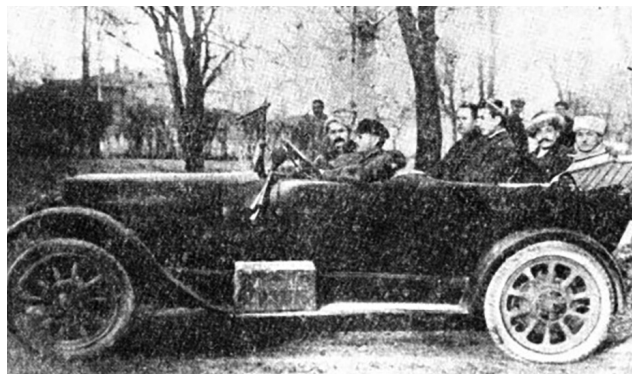
ушбу иш ҳам мутахассисларнинг холис ёндашуви асосида қайта кўриб чиқилади. Айнан шу жараёнда Низомиддин Хўжаев большевикларнинг 30–40-йилларда олиб борган сиёсати оқибатида СССР ва ЎзССР НКВДларининг иғво ва туҳматлари, ҳужжатларни сохталаштириши сингари ишларининг қурбони бўлганлиги фош этилади. Натижада Ўзбекистон ССР Олий судининг Жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъатининг 1957 йил 7 октябрдаги ёпиқ мажлисида Н.Хўжаев фойдасига суд ажрими қабул қилинади.

Ушбу ажримга кўра иш материаллари ўрганиб чиқилган, судлов ҳайъатининг протести куйидаги асослар бўйича қаноатлантирилиши керак деб топилган. Иш материалларидан кўриниб турибдики, Хўжаевга қўйилган айблов 1930 йилда бошқа ишлар бўйича судланган Лазиз Азиззода, Салимхон Тиллахонов, Маннон Рамзий ва гувоҳлар – Ш.Раҳимов, Й.Алиев, Ҳ.Хусанбоев, К.И.Трофимов, С.Н.Шарафиев, Х.Г.Гумаров, Х.Зарифов, А.Валиевларнинг кўрсатмаларигагина асосланган. Бироқ текширув таҳлили шуни кўрсатадики, Н.Хўжаев етарли асосларсиз судланган. Шундай қилиб, ҳибсга олинган Лазиз Азиззода ва Салимхон Тиллахоновлар 1930 йилдан буён сўроқ пайтида Хўжаевни рўйхат тартибида тилга олиб, уни аксилинқилобий миллатчи ташкилотга аъзо эканлигини айтганлар.

Низомиддин Хўжаевни қаерда, қачон, ким томонидан ва қандай шароитда аксилинқилобий ташкилотга киргани ва унинг амалий антисовет фаолияти нималарда ифодаланганлиги аниқ-равшан кўрсатиб берилмаган.

Ҳибсдаги Маннон Рамзий 1930 йилдаги сўроқ пайтида Низомиддин Хўжаев Туркистон АССРни РСФСР таркибидан чиқариб, Туркия билан бирлаштиришга интилаётган мавжуд ўзбек миллатчи ташкилотига аъзо бўлганлигини даъво қилган. Аммо СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг суд мажлисида гувоҳлик берганида у бу кўрсатмаларни рад этган.

Гувоҳлардан Раҳимов, Алиев ва бошқалар Н.Хўжаевни 1917–1920 йилларда «Турк одами марказияти» миллатчилиқ ташкилоти аъзоси

Низомиддин Хўжаев Металлистлар съезди қатнашчиси
Муҳаммад Одилий (Туркистон қўшчи союзи раиси),
Рамзиддин Муҳаммадхонов ва Шоқирбековлар билан бирга

бўлганлиги ва 1920 йилда у шериги Турор Рискулов билан яширин учрашувда қатнашгани ҳақида кўрсатма берганлар.

Қўшимча тергов материалларида Турор Рискулов реабилитация қилингани ва Ш.Раҳимовга нисбатан хавфсизлик органлари томонидан реабилитация масаласи кўтарилгани қайд этилган.

Гувоҳликка ўтган Обиджон Маҳмудовнинг кўрсатмасида Низомиддин Хўжаевнинг 1917 йилда «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилотининг Марказий Қўмитасида ва Қўқон мухторияти ҳукуматининг аъзоси сифатида фаол қатнашганлиги қайд этилган. Аммо О.Маҳмудовнинг кўрсатмасида Н.Хўжаевнинг советларга қарши фаолияти айнан нималарда ифодалангани ҳақида маълумот келтирилмаган.

Бу каби ноаниқ гувоҳликлар Ҳаққул Хусанбоев (таниқли ўзбек давлат арбоби, андиджонлик, 1917 йилдан большевиклар сафига ўтган, Фавқулудда комиссия (ЧК) ходими бўлган, Ленин ҳузурида бўлиб, у билан суҳбатлашган – Р.Т.Ш.) томонидан ҳам берилган. Архив маълумотномасидан кўриниб турибдики, Н.Хўжаевнинг Қўқон мухторият ҳукуматида иштирок этгани ҳақида маълумот йўқ.

Гувоҳлар Трофимов, Шарафеев ва Гуларов ўз кўрсатмаларида Н.Хўжаев ҳеч қандай жиноий иш қилишда айбланмаганлиги қайд этилган. Гувоҳ Зарифов 1935 йилда сўроқ пайтида Хўжаев рафиқаси ёнида 1935 йилда унга

социалистик иқтисодий тузум тўғрисида ан-тисовет қарашларини билдиргани ҳақида маълумот берган, аммо Хўжаевнинг рафиқа-си Фотиҳа Зарифовнинг бундай кўрсатмала-рини рад этган.

1937 йилда сўроқ қилинган гувоҳ Зарифов 1935 йилдаги кўрсатмаларини тасдиқлаш би-лан бир вақтда Хўжаев 1919 йилда Тошкентда аксилинқилобий кўзғолонни тугатишда фаол иштирок этгани, Хўжаевни ватанпарвар шахс деб билишини таъкидлаган.

Гувоҳ Валиев 1957 йилдаги сўроқ пайтида-ги кўрсатмасида Хўжаевни «тўлиқ маънода миллатчи» деб айтишга асос йўқлигини маъ-лум қилган.

Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Президиуми котибияти ҳузуридаги мукофотланганларни ҳисобга ва рўйхатга олиш бўлими маълумот-номасида Н.Хўжаев 1932 йилда «Меҳнат Қизил Байроқ» ордени билан мукофотлангани қайд этилган.

Тергов жараёнида Н.Хўжаев ўзига қўйил-ган айбловларни тан олмаган».

Қолаверса, СССР Ички ишлар вазирлиги 1-махсус бўлим бошлиғи ўринбосари полков-ник Романов 3-бўлим бошлиғи ўринбосари подполковник Чинсовнинг маълумотнома-сида шундай ёзилган: «1935 йил ноябрь ойи-да Хўжаев Низомиддин ҳибсга олинганида тергов органларида уни айбловчи материал-лар йўқ эди, бунини Ўзбекистон ССР Министр-лар Совети ҳузуридаги Давлат хавфсизлиги қўмитасининг архив бўлими бошқармаси ва

Ўзбекистон ССР Ички ишлар министрлиги ҳисоботларидан ҳам кўриш мумкин. ЎзССР Министрлар Совети ҳузуридаги Давлат хавфсизлиги хизмати катта терговчиси ма-йор Арзуманянц. 1957 йил 7 февраль Тошкент шаҳри».

(Ажримнинг давоми) «Юқорида келти-рилганларга асосланиб Ўзбекистон ССР Олий суди Жиноий ишлар бўйича судлов ҳайъати Н.Хўжаевга қўйилган аксилинқилобий фао-лиятда бўлганлиги тўғрисидаги айблов ис-ботланмаган деб топиб, қуйидаги АЖРИМни чиқарган:

«Ўзбекистон ССР Олий судининг Жиноий ишлар бўйича судлов ҳайъати 1957 йил 7 окт-ябрдаги ёпиқ мажлисида СССР бош прокуро-ри ўринбосарининг протести қаноатланти-рилсин ва СССР НКВД Махсус Кенгашининг 1936 йил 15 мартдаги Хўжаев Низомиддинга нисбатан чиқарган қарори бекор қилинсин ва тўпланган далилларнинг етарли эмаслиги ту-файли жиноий иш тугатилсин».

Натижада миллатимизнинг яна бир содиқ фарзанди Низомиддин Хўжаев реабилитация қилинган. Ҳозирда Тошкент шаҳридаги катта кўчалардан бири Низомиддин Хўжаев номи билан аталган. Бизнинг фикримизча, бу ин-соннинг ҳаёти ва фаолиятини ёритиб берувчи кичик бўлса-да музей яратиш мақсадга муво-фиқдир. Бу ҳақда маҳалла «Нуроний» жамоат ташкилотининг фаоллари ташаббус кўрса-тишса яхши бўларди.

БХСР ПРОКУРАТУРА ХОДИМИ МУСИХЎЖА ҲАКИМОВ – ҚАТАҒОН ҚУРБОНИ

А.Маҳкамов,

АндУ тузилмасидаги Қатағон қурбонлари хотираси музейи илмий ходими

Мусихўжа Ҳакимов
(1898–1938)

Мусихўжа Ҳакимов 1898 йили Бухорода қози оиласида таваллуд топган, миллати ўзбек, дастлабки таълимни йирик олим бўлган отасидан олган, сўнгра жадид мактабини тамомлаб, Бухородаги мадрасага ўқишга қабул қилинган. 1920 йил сентябрда амирлик ҳукумати ағдарилиб, Бухоро Халқ

Совет Республикаси ташкил топганидан сўнг янги ҳукумат томонидан Бухоро тумани қозиси лавозимига тайинланган. 1922 йил 18 августда 3-Бутунбухоро советлари қурултойи қарори билан БХСР адлия нозирининг биринчи ўринбосари лавозимида иш бошлаган. Ўша даврга оид манбаларда келтирилишича, республикада кўплаб давлат органлари томонидан суиистеъмолларнинг ортиши кўзга ташлангач, БХСР Марказий Ижроия Қўмитасининг махсус қарорига кўра 1922 йил 21 ноябрда Адлия нозирлиги таркибида янги бўлим – «Муддаои умумия», яъни прокуратура бўлими фаолияти йўлга қўйилган. Адлия нозир Абдурахим Юсуфзода бир вақтнинг ўзида бош прокурор лавозимига, унинг ўринбосари М.Ҳакимов

прокуратура бўлимининг бошлиғи лавозимига тайинланган.¹

БХСР ҳукумати томонидан прокуратура бўлимига қуйидаги долзарб вазифаларни бажариш белгилаб берилган:

- 1) Барча давлат органлари ва мансабдор шахслар ўз фаолиятини қонун доирасида амалга оширишини назорат қилиш;
- 2) Жиноят иши доирасида тергов органлари ва Ички ишлар нозирлиги фаолиятини кузатиб бориш;
- 3) Жазони ўташ муассасалари, ҳибсхоналарда белгиланган қонун-қоидаларга амал қилинишини назорат қилиш ва Ички ишлар нозирлиги билан ҳамкорликда маҳбусларга нисбатан жазо чораларини ишлаб чиқиш;
- 4) Амнистия қоидаларини тайёрлашда иштирок этиб, тўғри қўлланилишини назорат қилиш;

Абдурахим Юсуфзода
(1880–1937)

¹ Ўзбекистон миллий архиви, 47-фонд, 1-руйхат, 502-иш, 157–158-ва-рақлар.

- 5) Ҳарбий трибуналларда прокуратура назорати вазифасини амалга ошириш;
- 6) Бутунбухоро МИҚ, Халқ Нозирлари Кенгаши, Меҳнат қўмитаси ва Адлия нозирлигининг қарорлари асосида тергов ишларини олиб бориш.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, прокуратура бўлими ташкил этилганидан сўнг 3 ой давомида бўлимга 67 та ариза келиб тушган. БХСРнинг турли вилоятларида, шунингдек, Эски Бухоро, Карки, Термиз шаҳарларида прокурор, прокурор ёрдамчиси ва котиб лавозимлари жорий этилган. Шу билан бирга, прокуратура органлари ходимлари сонини ошириш ҳамда уларнинг моддий таъминотини яхшилаш чоралари кўрилган. Шу билан бирга, Адлия назорати тарафидан жазо ўташ муассасаларининг фаолиятини тартибга солиш мақсадида 1923 йил 29 январда «Жазо берув шуъбаси» ташкил этилиб, унга раҳбарлик қилиш вазифаси Мусихўжа Ҳакимовга юклатилган. Мазкур шуъбанинг асосий вазифаси ҳибсхонада жазо муддатини ўтаётган маҳбусларнинг ахлоқини тузатиш ва ҳибсхоналарнинг умумий ишларини текшириб, мунтазам равишда назорат қилиш, ҳибсхоналардаги қийноқларга чек қўйиш бўлган.¹

«Жазо берув шуъбаси» раҳбари М.Ҳакимов томонидан ҳибсхоналардаги маҳбусларнинг аҳволини яхшилаш ва уларни касбга ўргатиш, иш билан машғул қилиш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. 1923 йил 18 майда Бухородаги маҳбуслар учун махсус «Машинадўзлик» тикув мактаби ва унинг қошида алоҳида тикув корхонаси ташкил қилинган. Унда меҳнат қилувчи маҳбусларга алоҳида маош белгиланган. Корхона давлат буюртмаларидан ташқари аҳолига хизмат кўрсатишга ҳам рухсат берилиб, нархлар бозордагига нисбатан 25% арзон этиб белгиланган.

Шунингдек, М.Ҳакимовнинг саъй-ҳаракатлари билан Адлия нозирлигида хизмат қилиш учун мутахассис кадрларни тайёрлаш мақсадида нозирлик қошида илк бор қисқа муддатли юридик ўқув курслари ташкил этилган. «Бухо-

ро ахбори» газетасининг 1923 йил май сонида бутун бухоролик иқтидорли ёшлар эътиборига қуйидаги эълон тақдим этилган:

«Бухоро Халқ Шўролар

Жумҳуриятида яшагучи

меҳнаткаш ва деҳқонларга эълон

Шунинг билан баробар, Халқ адлия назорати эълон қиладурким, жумҳурият учун одил қозилар ва шўровий ҳакамлар етиштирмоқ мақсади билан Халқ адлия назорати ҳузурида уч ойлик қўрсалар очиладур. Қўрсалар қуйида кўрсатилган кишилар таклиф этиладур:

- 1) Сайлов ҳуқуқига молик одамлар;
- 2) Яхши саводлик ҳам ўзбекча яхши билганлар;
- 3) Сиёсий саводлик ва ҳукуматга хайрихоҳ бўлганлар.

Қўрсаларда ўқуб қози бўлушга истаган ҳар киши номуслик бўлмоқ билан баробар истаган ерга қози бўлиш ва эл ўртасида ҳурматлик бўлиши шарт тутуладур.

Танбиҳ:

- 1) Қўрсалар кирган кишилар ўқуб чиқгандан кейин адлия назорати ишида бир йил хизмат қилишга бурчлидурлар;
- 2) Ўқуб чиқгандан кейин адлия хизматидан бош тортган кишилардан қонун бўйича ўқигон муддатда унинг учун сарф қилинган ақчалар талаб этиладур;
- 3) Қўрсалар ўқушга кирган одамларнинг маишатлари ҳукумат тарафидан таъмин қилинадур.

Қўрсалар зини майда очиладур. Қўрсалар киришни истаган кишилар Халқ адлия назоратининг ташкилот шуъбасида ўртоқ Қори Тожиға мурожаат қилсунлар. Аризада қуйидаги нарсалар ёзилгон бўлиши керак:

- 1) Ўзининг ва отасининг исми;
- 2) Турган жойи;
- 3) Ёши;
- 4) Касби;
- 5) Қайси ижтимоий синфдан эканлиги».²

Қози оиласида вояга етган, жадидчилик ҳаракатининг фаол қатнашчиси, 24 ёшидаёқ

¹ Жумҳурият бутун халқ қозилари ва жазо муассасаларига // Бухоро ахбори. 1923 йил 5 февраль, 131-сон.

² Бухоро Халқ Шўролар Жумҳуриятида яшагучи меҳнаткаш ва деҳқонларга эълон // Бухоро ахбори. 1923 йил, 5 май, 166-сон.

республиканинг прокуратура бўлимига раҳбарлик қилиб мамлакатда ҳуқуқни муҳофаза қилиш ишларининг мустаҳкамланишига катта ҳисса қўшган Мусихўжа Ҳакимов совет ҳукуматининг тазйиқи ва босими остида Бухоро ҳукуматини «ёт ижтимоий унсурлардан тозалаш», унинг таркибини «пролетарлаштириш» баҳонаси билан кўплаб жадидлар қатори 1923 йил 23 июнда лавозимидан озод қилинган. Бироқ БХСР Халқ Нозирлари Кенгаши раиси Файзулла Хўжаевнинг талаби билан ҳукумат таркибида қолдирилиб, унинг шахсий котиби вазифасида меҳнат фаолиятини давом эттирган.

Мусихўжа Ҳакимов Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказилганидан сўнг ҳукумат томонидан Бухоро шаҳар кенгашининг раиси лавозимида тайинланган. Бироқ 1925 йилда совет ҳукуматининг Ўзбекистондаги улуғ давлатчилик ҳамда шовинистик сиёсати, миллий кадрларга нисбатан беписандлик муносабатига бефарқ бўлмаган ҳолда республикада Ф.Хўжаев ва И.Хидиралиев раҳбарлик қилган «18 лар гуруҳи»га қўшилган. Бу «қилимиши» учун 1926 йили совет ҳукумати томонидан кўплаб миллий кадрлар қаторида партия сафидан чиқарилган ва 1930 йилдагина унинг сафига қайта тикланган.

М.Ҳакимов 1930 йилда Москвадаги Коммунистик академияга ўқишга қабул қилинган ва 1933 йилга қадар ўша ерда таҳсил олган. У Москвада яна бир жадид Ҳожи Сафо Жўрабоев билан биргаликда Бухородаги амирлик ҳукуматининг ағдарилиши ва жадидчилик ҳаракати, доир музей яратиш масаласи билан машғул бўлган. У 1933 йилда Тошкентга келгач, дастлаб Давлат режа қўмитасининг раиси ўринбосари, сўнг 1937 йилга қадар «Ўзбекбирлашув» раисининг ўринбосари лавозимларида фаолият олиб борган.

Совет ҳокимияти томонидан олиб борилган қатағон сиёсатининг энг юқори чўққига чиққан нуқтаси – «Катта террор» йилларида Мусихўжа Ҳакимовга ҳам кўплаб миллий раҳбар кадрлар қаторида турли айбловлар қўйилиб қатағон домига тортилган. 1937 йил 4 августда НКВД ходимлари у истиқомат қилаётган Тош-

кент шаҳри Хоразм кўчаси 34-уйга бостириб кириб, ўзини ҳибсга олганлар.¹

НКВДнинг ички қамоқхонасида ҳибсда сақланаётган Мусихўжа Ҳакимов терговчилар томонидан 1937 йил 13 августда сўроқ қилинган. Бироқ у совет ҳукумати томонидан ўзига нисбатан қўйилаётган тўхматларни инкор қилиб қуйидагича жавоб берган:

Савол: Сиз Файзулла Хўжаев бошчилигидаги аксилинқилобий гуруҳга аъзо бўлганмисиз?

Жавоб: Йўқ! Мен ҳеч қандай аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлмаганман.

Савол: Терговга маълум бўлишича, сиз фош қилинган аксилинқилобчи Файзулла Хўжаев томонидан Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасига қарши тузилган қўпоровчи ташкилотга аъзо бўлгансиз. Буни тан оласизми?

Жавоб: Йўқ, тан олмайман. Сизга такрорлаб айтаманки, мен ҳеч қандай қўпоровчилик гуруҳига аъзо бўлмаганман.

Савол: Сиз бундан аввалроқ «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчи ташкилотининг Бухоро шуъбасига аъзо бўлгансиз. Буни тан оласизми?

Жавоб: Мен «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилотига ҳеч қачон аъзо бўлмаганман».²

Совет ҳукумати юқоридаги тергов орқали ўзининг разил мақсадига ета олмагач, М.Ҳакимовга нисбатан турли босим ва тазйиқлар ўтказишдан ташқари унинг 32 ёшли турмуш ўртоғи Ҳакимова Шамсияни ҳибсга олганлар. Оқибатда у 1937 йил октябрдаги терговда ўзини совет қатағон органлари олдида «фош қилиш»га мажбур бўлган:

Савол: Ҳибсга олинганингиздан буён узоқ вақт давомида сиз Ўзбекистондаги аксилинқилобий миллатчи ташкилотга аъзо бўлганингизни рад этиб келдингиз. Энди кўрсатма беришга розимисиз ёки иқдор бўлмасликда давом этасизми?

Жавоб: Мен тергов олдида айбимни инкор қилиш бефойда эканлигини тушуниб етдим ва очиқчасига ҳамда борица терговга ўзимнинг

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлиги хизмати архиви, П-23984-йигма жилд, 2-варақ.

² ЎзРДХХА, П-23984-йигма жилд, 12-варақ.

Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раиси Файзулла Хўжаев бошчилигидаги аксилинқилобий миллатчи ташкилотига 1923 йилдан то ҳибсга олингунимга қадар, яъни 1937 йил августгача аъзо бўлганим ҳақида кўрсатма бермоқчиман.

Савол: Аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига ёлланишингиз ҳақида маълумот бering.

Файзулла Хўжаев ва Абдурахим Юсуфзода

Жавоб: 1923 йилда мен БХСРнинг Адлия нозирлигида ишлар эдим. У вақтда адлия нозири мударрис Абдурахим Юсуфзода эди (ҳозир аксилинқилобий фаолият учун ҳукм қилинган). У ўша вақтда Халқ Нозирлари Кенгаши раиси Файзулла Хўжаев билан жуда яқин эди. Юсуфзода менга узоқ вақт миллатчилик руҳида ишлов берди, Файзулла Хўжаевни олқишлади, уни қўллаб-қувватлаган ва унга яқин бўлганларда

катта имкониятлар бор эканлиги ва ҳоказолар ҳақида гапирди. Ўша йил ёз фаслида бир куни Юсуфзода яна Файзулла Хўжаев ҳақида одатдаги мактовларидан сўнг унга мени ёш, ўсаётган ходим сифатида таништирамоқчи эканлигини айтди. Ўша куни кечки пайт Юсуфзода мени

Файзулла Хўжаев
(1896–1938)

Файзулла Хўжаевнинг уйига олиб борди. У мени илиқлик билан қарши олди, кечки овқат билан сийлади ва бир оз суҳбатлашиб кетишимга ижозат берди. Бир неча кун ўтгач мени яна Нозирлар Кенгаши биносига, Файзулла Хўжаев ҳузурига чақиртиришди. У менга Шарқий Бухорога (Тожикистонга) йўлга чиқаётгани ва мени ҳам ўзи билан олиб кетишини айтди. Бойсунга кетиш чоғимизда у менга ўзининг шахсий котиби бўлишимни таклиф қилди. Кейинчалик ҳам мен у билан кўп мулоқотда бўлдим ва аксилинқилобий миллатчилик руҳида ишлов берилдим. Шарқий Бухорога уюштирилган 2 ойлик сафаримиз давомида Файзулла Хўжаев менинг дунёқарашимни текшириш ва менга ишлов бериш билан машғул бўлди. Мен унинг аксилинқилобий миллатчилик ғояларини тўлалигича қўллаб-қувватлардим. Файзулла Хўжаев қуйидагиларни айтганди: **«Бизнинг республика – БХСР ишчи-ходимлар жихатидан жуда суст. Бизнинг давлат ва бошқа идораларимиз ўзимизнинг қўлимизда эмас. Биз саноат ва маданият жихатидан ҳам ожизмиз. Буларнинг барчасига катта меҳнат билангина эришиш мумкин. Бу ишларни бажаришда бор умидим сиз ёшлардан»** ва ҳоказо.

Бир куни Шарқий Бухородан қайтаётганимизда Файзулла Хўжаев менга қуйидагиларни айтди: **«Бухоро Республикаси мустақил миллий- буржуа мамлакат бўлиши керак. Биз тўлалигича РСФСРнинг таъсиридан ва унга қарамликдан қутулмоғимиз лозим, бу менинг энг асосий мақсадим ва бунинг учун бор кучим билан ҳаракат қилмоқдаман. Мен ёлғиз эмасман, менга содиқ бўлган ва фикримга қўшиладиганлар жуда кўп. Улар менинг раҳбарлигимда ва менинг кўрсатмаларим бўйича иш тутишмоқда. Кўзланган мақсадларимизга фақатгина катта меҳнат билан эришиш мумкин. Биз ёш кадрларни тайёрлаш учун кўп ишлар қилмоқдамиз. Бизнинг ёшларимиз Германияга ўқиш учун жўнатилган. Биз у ерга бориб, уларнинг ҳолидан хабар олдик. Биз Бухоро Республикасимизнинг иқтисодий ва техник кучини мустаҳкамлаш мақсадида БХСР номидан Герма-**

ния билан шартнома туздик. Унга кўра биз уларга қоракўл терисини етказиб берамиз, улар эса бизнинг ўзбек ёшларидан техник ходимлар тайёрлаб беришади, БХСРни турли ускуналар ва ишлаб чиқарувчи машиналар билан таъминлашади. Биз яна у ерда талабаларимиз учун зарур шароитларни яратиб бердик. Уларга махсус одамларни бириктириб, стипендиялар жорий қилдик. Барча кўрилган чора-тадбирларни мен ва Бурҳонов БХСР ҳукумати билан, хусусан, Муинжон Аминов билан телеграф орқали келишиб амалга оширдик. Германиядан қайтгандан сўнг немислар билан алоқаларни мустақамлаш ва ўзбек талабалари билан учрашиб туриш учун Фахриев Умарни ўша ерга юбордик».¹

Терговчилар Мусихўжа Ҳакимовдан Ўзбекистондаги бир қанча ходимлар томонидан совет ҳукуматининг адолатсиз қарорларига қарши тузилган «18 лар гуруҳи» ҳақида сўроққа тортганда қуйидагиларни маълум қилган:

«Мен бир фактни эслайман. «18 лар гуруҳи» Ўзбекистон компартиясининг 2-съездида мағлуб бўлгач, гуруҳ аъзоларининг бир қанчаси, хусусан, мен ҳам партия сафидан чиқарилдим. Файзулла Хўжаевга ўз аҳволимдан арз қилиш учун ва ёрдам сўраш учун борганимда, у менга қуйидагиларни айтди: **«Бизнинг йўлимиз бир қанча ўртоқларимизнинг сустиги туфайли рад этилди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси раҳбариятига қарши курашни вақтинчалик тўхтатиб турамиз ва уни қайта бошлаш учун қулай фурсат кутамиз»**».²

М.Ҳакимов терговда сафдошларидан бири, Москвада истиқомат қилаётган Ҳожи Сафо Жўрабев ҳақида ҳам кўрсатма беради:

Савол: Сиз Москвада таҳсил олаётган вақтингизда Файзулла Хўжаевдан қандай топшириқлар олгансиз?

Жавоб: Мен Москвада фаол жадидлардан бири, бухоролик Ҳожи Сафо Жўрабев билан учрашганман. Мен уни Бухородаги фаолиятим давридан буён яхши танийман. Учрашувлари-

мизнинг бирида у менга Қизил Армия уйида Ўрта Осиёдаги фуқаролар уруши тўғрисида материаллар йиғиш ва ўрганиш бўйича алоҳида секция ташкил қилингани ва у ўша секциянинг раиси эканлигини айтди. Жўрабев менга мазкур секция ишида иштирок этишимни ва Бухоро инқилоби тарихи ҳақида материаллар йиғишга ёрдам беришимни сўради. Мен рози бўлдим ва ишга киришдим. Бу воқеа 1932 йилда содир бўлган. Ўшанда Файзулла Хўжаев Москвага келганди. Мен унинг олдида бордим. Файзулла Хўжаев менинг Москвадаги ҳаётим, ўқишим билан қизиқди. Мен унга Ҳожи Сафо Жўрабев билан Бухоро инқилоби тарихини яратиш ишлари билан бандлигимни айтганимда, у авваламбор Жўрабев билан алоқамни маъқуллади. Файзулла Хўжаев менга қуйидагича топшириқ берди: **«Сизлар Бухоро инқилоби тарихини ёзишда иштирок этишингиз керак. Асосан менинг Бухоро инқилоби ҳақидаги брошюрамдан фойдаланинглар. Сизлар менинг ва сафдошларимнинг ҳиссасини ёритиб беришингиз керак. Сизлар уларни яхши биласизлар»**.

Шундан сўнг узоқ вақт Тошкентга келиб, секция учун маълумотлар йиғиш билан банд бўлдим. БХСРнинг манифести, конституцияси ва бир қатор бошқа ҳужжатларни топиб, ўз кўлим билан жами 100 нафар шахсдан иборат рўйхат туздим. Бу рўйхатда Фитрат, Мирбобо Мирмуҳсинов, Ота Хўжа, Қори Йўлдош Пўлатов, ака-ука Саиджоновлар ва бошқа ҳозирда халқ душмани бўлган шахслар бор эди. Мен ўша материалларни юборишга улгурмадим, чунки улар мендан тинтув вақтида олиб қўйилди».³

1938 йил 4 октябрда СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг кўчма мажлиси ўтказилиб, унда Мусихўжа Ҳакимовга нисбатан ЎзССР Жиноят кодексининг 58-, 64-, 63-, 67-моддаларида кўзда тутилган айбловлар қўйилиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм ўша куниёқ ижро этилган.⁴

Мусихўжа Ҳакимовнинг турмуш ўртоғи Шамсия Ҳакимова 1939 йил февралда ҳибсдан

¹ ЎзРДХХА, П-23984-йиғма жилд, 13–15-варақлар.

² ЎзРДХХА, П-23984-йиғма жилд, 21-варақ.

³ ЎзРДХХА, П-23984-йиғма жилд, 48–49-варақлар.

⁴ Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари. — Тошкент: Sharq, 2012. — Б.36.

озод қилинган. Уларнинг фарзандларидан 10 ёшли қизи Моҳтоб, 8 ёшли ўғли Ҳаким, 3 ёшли қизи Рўзихонлар отаси вафотидан сўнг узоқ вақт азият чекишга мажбур бўлганлар. Ўша қийин давр ҳақида М.Ҳакимовнинг қизи Моҳтоб 1987 йилда ЎзССР ҳукуматига отасининг номи-ни оқлаш юзасидан ёзган аризасида батафсил маълумот берган:

«Тошкент шаҳри Киров райони Мазурук маҳалласи 1-уйда яшовчи Усмонова (қизлик фамилияси Ҳакимова) Моҳтоб Мусахўжаевдан

АРИЗА

Менинг отам – Ҳакимов М. 1901 йилда (*аслида, 1898 – муаллифлар*) туғилган, ВКП(б) аъзоси (афсуски, нечанчи йилданлиги ҳақида билмайман), 1937 йили қатагон даврида ҳибсга олинган ва 1938 йилда бизга номаълум бўлган жазони ўташ жойида вафот этган. Биз ўша вақтда Тошкентдаги Хоразм кўчасида яшар эдик, менинг онам Қурбонова Шамсия ҳам НКВД ходимлари томонидан ҳибсга олинганди. Бизларни – мени, укамни ва синглимни «халқ душмани» оиласи сифатида Туркистон шаҳридаги етимхонага бериб юборишди. Бизнинг барча мол-мулкимиз мусодара қилинди, уйимиз тортиб олинди, қисқаси, оиламиз мутлақо вайрон бўлди.

Тез орада уруш бошланди ва биз йўқотишлардан иборат оғир ҳамда бешафқат ҳаёт йўлини босиб ўтдик. 1958 йил СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси отамнинг ишини қайта кўриб чиқди ва у жиноят тар-

киби аниқланмагани туфайли реабилитация қилинди. Онам ва укам вафот этишди. Мен ёшга доир нафақага чиққан бўлсам ҳам, бутун умрим давомида меҳнат қилиб келаман, эрим ва 3 нафар фарзандим бор. Отам ўлганидан 50 йил ўтганига қарамасдан, у қандай вафот этгани, қаерга кўмилгани, қабри қаердалиги, ўлим олдидан айтган сўзлари ва ҳоказолар ҳақида умуман билмайман. Ҳозиргача отам ҳақида бирон нима ёзгани кўрққанман.

Юртимиздаги демократлашувдан фойдаланган ҳолда Сиздан отам қандай, қачон ва қаерда вафот этгани ҳақида маълумот беришингизни, бизнинг оилавий фотосуратларимиз, отамнинг алоҳида суратларини қайтариб беришингизни ҳамда тегишли ташкилотлар орқали отамнинг хотирасини абадийлаштиришга кўмаклашингизни сўрайман.

7 ноябрь 1987 йил».¹

Мусихўжа Ҳакимов 40 йиллик қисқа умри давомида юртимизда адлия соҳаси, хусусан, прокуратура идорасининг ташкил топиши ва ривожига улкан ҳисса қўшишга муваффақ бўлган, «Катта террор» йилларига қадар турли идораларда самарали фаолият олиб борган шахс эди. Эндиликда эса совет ҳокимиятининг ноҳақ қатагон қурбони бўлган бу юртдошимизнинг пок номини абадийлаштириш, авлодларини қидириб топиб, унинг ёрқин фаолияти ҳақида янада кўпроқ маълумот йиғиш биз тарихчиларнинг навбатдаги долзарб вазифамиздир.

¹ ЎзРДХХА, П-23984-йиғма жилд, 106-варақ.

ЖАДИДЧИ САЪДУЛЛА ТУРСУНХЎЖАЕВ ҲАЁТИДАН КИЧИК БИР ЛАВҲА

Р.Р.Шамсутдинов,
тарих фанлари номзоди, доцент.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2024 йил 19 июлдаги «Сиёсий қатағон қурбони бўлган юртдошларимиз ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш, тарғиб этиш ҳамда уларнинг хотирасини абадийлаштириш борасидаги ишларни кенгайтириш тўғрисида»ги қарорида: «Ҳозирги мураккаб ва таҳликали даврда мустақиллигимизни ҳар томонлама мустаҳкамлаш, тарихимизнинг номаълум саҳифаларини тиклаш ва илмий нуқтаи назардан чуқур ўрганиш, инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини олий қадрият сифатида эътироф этиш, шу асосда юртдошларимиз, айниқса, ёш авлоднинг Ватан тақдири ва келажагига дахлдорлик туйғусини, фуқаролик позициясини кучайтириш, уларни бугунги тинч, эркин ва озод ҳаётнинг қадрига етиш руҳида тарбиялаш кераклиги» алоҳида таъкидланган. Ватанимиз тарихининг ўта таҳликали, ҳаёт ва мамот масаласи ўртада турган даври бўлмиш подшоҳ Россияси ва совет мустабид тузумида яшаб фаолият кўрсатган миллатимизнинг ёрқин намоёндаси Саъдулла Турсунхўжаев ҳам большевикларнинг қатағон сиёсати қурбони бўлган. Унинг фаолияти ва тақ-

дири ҳақида биринчи бор Р.Т.Шамсутдинов¹, эълон қилинган тадқиқот ва мақолаларида маълум даражада очиб берилган. Қатағон қурбони, «Ўрта Осиёда таъриқли давлат ва жамоат арбоби, жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндаларидан бири Турсунхўжаев Саъдуллахўжа», – деб таърифланган ҳамда унинг босиб ўтган шонли йўли атрофлича ўрганилган. Аммо унинг қатағон қилиниши юзасидан «Катта қирғин» даврида 1937 йил 27 апрелда Олма-ота шаҳрида қамоққа олинган. СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил 4 октябрь йиғилишида Саъдулла Турсунхўжаев отувга ҳукм этилган, ҳукм ўша куни ижро қилинган. Ҳозирда оқланган»²

Саъдуллахўжа
Турсунхўжаев
(1891–1938)

¹ : Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари. – Тошкент: Sharq, 2012. – Б.95–96; Шамсутдинов Р.Т. Саъдуллахўжа Турсунхўжаев. Водийнома. – Тошкент, 2018. №3 (10). – Б.62–69.

² Ўша жойда.

деган маълумот билан чекланилган эди. Бунинг сабаби тегишли архивлардаги ўта махфий ва махфий ҳужжатларни ўрганишга рухсат берилмаганлигида эди. Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари давлат музейи ходимлари ҳам бу борада маълум ишларни амалга ошириб келмоқда. Музей катта илмий ходими Б.Ирзаевнинг «Саъдулла Турсунхўжаев» номли мақоласида С.Турсунхўжаевнинг қатағон қилинишига оид воқеалар ҳам қамраб олган маълумотлар «Тарихнинг номаълум саҳифалари» 8-китобидан жой олган.

Юқорида зикр этганимиздек, Юртбошимиз Ш.М.Мирзиёевнинг олиб бораётган кенг қамровли ислохотлари асносида кўҳна ва бой тарихимизни чуқур ўрганиш, айниқса, совет муста-

Қуйида халқимизнинг яна бир ёрқин вакили бўлган Саъдулла Турсунхўжаевнинг, у орқали кўплаб миллатимиз фидойиларининг аянчли қисматини ва ватан истиқлоли учун курашган миллатпарвар аجدодларимизнинг ўша суронли йиллардаги машаққатли, лекин шарафли фаолиятини ёритувчи тарихий воқеалар ҳақидаги архив ҳужжатлари билан кенг оммани таништириш ва уларни таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Юқорида таъкидланганидек, Саъдулла Турсунхўжаев 1937 йилнинг 29 апрелида Олма-Ота шаҳрида НКВД ходимлари томонидан ҳибсга олинади ва Ўзбекистонга келтирилиб, Тошкент турмасида сақланади. «1937 йил 30 апрель кунини Тошкент шаҳри Октябрь тумани Шайх Ҳованди Тоҳур маҳалласи А.Икромов кўчаси 26-уйда

Андижонлик жадидлардан бир гуруҳи: Ўртада В.А.Чайкин, гармон ушлаб турган Акбар Ўрозалиев, иккинчи қатор ўнгдан биринчи Саъдуллахўжа Турсунхўжаев

бид тузуми қурбонларининг ҳаёти ва фаолиятини, уларнинг қатағон гирдобига тортилиши ва жазоланишини, унинг оқибатида нафақат ўзлари, балки оила аъзолари, яқинлари ҳам тортган жабрларини ёритишга имкон туғилди. Яъни Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик хизмати архиви ҳужжатларидан фойдаланишга рухсат берилди.

тинтув ўтказилди. Унинг турмуш ўртоғи Мунаввара ая, ўғиллари Зикрулла (1925), Талъат ҳамда қизлари Олмос ва Муниралар шунда оталарининг қамоққа олинганлигидан хабар топадилар. Аммо уларнинг йиғлаб-сиқтаб берган саволларига ҳеч ким жавоб бермади».¹

¹ Ирзаев Б. Тарихнинг номаълум саҳифалари. – Тошкент: Akadem-nashr, 2020, 8-китобидан жой олган.

Саъдулла Турсунхўжаев биринчи марта 1937 йилнинг 1 августида Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлиги (НКВД) Давлат хавфсизлиги катта майори Загвоздин томонидан сўроқ қилинади. Қуйида сўроқ баённомаси¹ билан танишамиз:

«Савол: Сиз аксилинқилобий миллатчи ташкилот раҳбари сифатида ҳибсга олингансиз. Бу ҳақда гувоҳлик беринг.

Жавоб: Ҳа, мен ҳақиқатан ҳам аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг раҳбари бўлганимни тан оламан.

Мен миллатчилик фаолиятини 1905–1906 йилларда «Тараққийпарвар» буржуа-миллатчи ташкилотида бошладим. Мен 1912 йилдан бошлаб шу ташкилотнинг Андижондаги раҳбарларидан бири бўлганман.

1917 йилда «Тараққийпарвар» ташкилоти «Турон» ташкилотига ўзгартирилиб, пантуркчилик тусини олди. «Турон» ташкилоти 6 ойга яқин фаолият юритди. Қуйидагилар ташкилот раҳбарлари бўлган:

Абдулла Авлоний, Мунавварқори, Низомиддин Хўжаев, Эшон Хўжа Мўмин Хўжаев, Эшон Хўжа Хоний, Мунавварқорининг икки жияни, Муҳаммадхон Пошшо Хўжаев, Башрулла Асадулла Хўжаев, Камолхон Домла, Илҳомжон Инағомжонов, Отахон Назир Хўжаев ва бошқалар.

1917 йил май ойида «Турон» ташкилоти айна дамда «Шўрои исломия» ташкилотининг ҳам делегацияси бўлган ўз вакиллари Татаристон ва Кавказга юборди. Делегация таркибида Абдулла Авлоний, Мажид Қодирий² ва бошқалар бор эди.

Делегация Татаристон ва Кавказдаги миллий ташкилотлар фаолияти ҳақида маълумот йиғиш, у ерда мавжуд бўлган буржуа ташкилотлари раҳбарлари билан сиёсий алоқага чиқиш ва улар билан алоқа ўрнатиш учун борди. 1917 йил июнь ойида делегация Афанди Зода

ва Мурсил Зода бошчилигидаги мусовотчилар³ ташкилоти вакиллари билан қайтиб келди.

Келган мусовотчилар бир ой давомида «Турон» ташкилоти аъзолари ўртасида ўз дастурларини тарғиб қилдилар ва июль ойида «Турон» ташкилоти «Турк-Одами-Марказияти» ташкилотига айлантирилди.

Унинг вазифаси пантуркчи автоном федератив буржуа давлатини ташкил этиш эди. Ушбу ташкилот раҳбариятига қуйидагилар кирган:

«Мен – Саъдулла Турсунхўжаев, Миён Бузрук Солиҳов, Низомиддин Хўжаев, Абдуқодир Қушбеғиев, Норбўтабеков, Мустафо Чўқаев, Убайдулла Асадулла Хўжаев, Афанди Зод, Мурсил Зода, Абдулла Авлоний ва бошқалар.⁴

Ташкилот сентябрь-октябрь ойларида қурултой ўтказишни режалаштирган эди, аниқ эслай олмайман, аммо Октябрь инқилоби бунга тўсқинлик қилди. Самарқандда ва Фарғона вилоятида маркази Фарғонада бўлган вилоят қўмиталари ташкил этилди. Тошкентда Сирдарё вилоятида «Турк-Одами-Марказияти» қўмитаси тузилиб, у бутун Туркистон ўлкасининг марказий қўмитасига айланди.

Барча йирик шаҳарларда – Андижон, Қўқон, Наманган, Фарғона, Хўжанд ва Марғилонда ташкилотнинг бўлимлари ташкил этилди.

Ташкилотнинг қурултойи аввалроқ режалаштирилганидек Тошкентда эмас, ноябрь ойида Қўқонда ўтказилди. Гап 1917 йил декабрдаги *(ноябрдаги, бу ерда сана янги ҳисоб бўйича берилган – Р.Р.Ш.)*, асосан, пантуркчилар бошчилигидаги савдогарлар ва майда буржуазиядан иборат бўлган 2-съезд *(аслида, 4-қурултой – Р.Р.Ш.)* ҳақида кетмоқда. Ушбу II *(IV – Р.Р.Ш.)* қурултой ташкилотимизнинг барча таклифларини қабул қилди ва совет ҳокимияти тузилмаларини тарқатиб юборишни талаб қилди. Қўқон *(Туркистон – Р.Р.Ш.)* мухторияти мағлубиятга учрагач, барча фаол иштирокчилар Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларига қочиб кетишди, уларнинг озроқ қисми хорижга қочиб кетди, бу эса ташкилот фаолиятининг давом этаётганидан далолат беради».

³ Мусовот – тенглик.

⁴ Ўзбекистон ДХХ архиви, 22407-жилд, 14-варақ.

¹ Ўзбекистон Давлат хавфсизлиги хизмати (ДХХ) архиви, 22407-жилд, 14–32-варақлар.

² Батафсил қаранг: Шамситдинов Р.Р. Таниқли жадидчи Мажид Қодирнинг фаолияти ҳақида ҳужжат ва материаллар // Водийнома. – Тошкент, 2022. №1 (24). – Б.96–100; №2 (25). – Б.53–67; Қатагон қурбони Мажид Қодиров – маърифат жонкуяри // Водийнома. – Тошкент, 2022. №3 (26). – Б.82–85.

Туркистон мухториятининг ташкил этилиши ва инқироzi ҳақидаги бу ҳужжат НКВД ходими томонидан ёзилганлиги сабабли маълумотлар нотўғри кўрсатилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

«1928 йилнинг апрелида Мунавварқори мени ўз хонадонига чақирди, у ерда турк зобитлари ҳам бор эди. Бири Зиёбей, иккинчисининг исми эсимда йўқ.¹

У Туркиядаги «Иттиҳод ва Тараққий» каби бир ташкилот тузиш ҳақида гапирди. Мунавварқори бундай ташкилот Тошкентда аллақачон ташкил этилгани ҳақида гапирди. Ташкилотнинг асосий мақсадлари қуйидагилар эди:

1. Коммунистик партияга кириб олиб, партия ташкилотларининг раҳбарлик лавозимларини қўлга киритиш, яъни коммунистик ташкилотнинг бошига аксилинқилобчи «Иттиҳод ва Тараққий» ташкилоти аъзоларини жойлаштирмоқ.
2. Совет муассасаларидаги барча раҳбарлик лавозимларини эгаллаб олиш.
3. Халқ маорифи комиссарлиги органлари орқали миллатчи кадрлар тайёрлашни кенг йўлга қўйиш, бунинг учун барча адабий нашриёт ва даврий нашрлардан фойдаланиш ва у жойларга ўз одамларимизни – аксилинқилобчи «Иттиҳод ва Тараққий» ташкилоти аъзоларини жойлаштириш.

Ташкилотга янги қабул қилинган аъзолар Қуръон билан қасамёд қилганлар. Ташкилот занжирсимон қурилган эди, яъни янги қабул қилинган аъзо фақат уни ёллаган кишини билар эди. Совет аппаратидаги масъулиятли раҳбарлик лавозимлари ҳам эгаллаб олинган.

Мен – Саъдулла Турсунхўжаев соғлиқни сақлаш халқ комиссари эдим; миллий масалалар бўйича халқ комиссари – Ашур Хўжаев; адлия халқ комиссари – Ибрагимов (Хусаин); Ҳожи Сафо Жўрабоев Марказий Ижроия Қўмита аъзоси бўлиб, Марказий Ижроия Қўмита аппаратида ишлаган.

Ҳарбий асирлардан бўлган барча турк зобитлари таълим муассасаларига ўқитувчи сифатида юборилган.

Савол: Айтинг-чи, аксилинқилобий ташкилот ўзининг аксилинқилобий мақсадларига эришиш учун қонуний имкониятлардан қандай фойдаланган?

Жавоб: Турккомиссия билан тўқнашувимиз Турккомиссияни обрўсизлантирадиган материалларни Москвага етказиш ва Туркистон ҳамда РСФСР ўртасидаги муносабатларни белгиловчи бир қанча масалаларнинг муҳокамаси учун Москвага делегация юборилишига сабаб бўлди.

Делегацияни юборишдан олдин «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилоти раҳбарларининг йиғилиши бўлиб ўтди. Таркиби: Рисқулов, мен – Саъдулла Турсунхўжаев, Мунавварқори, Низомиддин Хўжаев, Юсуф Алиев, Акбар Исломов, Абдулла Раҳимбоев, Пешамбек Пўлатхонов, Кучербаев.

Ушбу йиғилишда Москвага қуйидаги талабларни тақдим этадиган комиссия юборишга қарор қилинди:

- 1) Турккомиссиянинг Туркистон бошқарувига аралашини тақиқлаш;
- 2) Туркистонга Туркистон ҳукумати назоратида бўлиши керак бўлган ўз қуроли кучларига эга бўлиш ҳуқуқини бериш;
- 3) Темир йўл Туркистон ҳукумати томонидан бошқарилсин;
- 4) Почта алоқалари, телеграф ва телефон алоқалари Москванинг аралашувисиз Туркистон ҳукумати томонидан назорат қилиниши керак;
- 5) Биз барча Шарқ давлатлари билан муносабатларни – ким билан, қандай шартномалар тузишни ва ҳоказоларни ўзимиз ҳал қилишимиз керак. Ғарб давлатлари билан муносабатлар эса РСФСР орқали ҳал қилиниши керак.²

... Бир сўз билан айтганда, биз РСФСРдан тўлиқ мустақил бўлишни, Туркистонни ажратиб олишни талаб қилдик. Делегация таркиби қуйидагилардан иборат эди:

Т.Рисқулов, Низомиддин Хўжаев ва Глеб Иванов. Г.Иванов комиссиянинг асл мақсадларини билмас эди.

¹ Ўша жойда, 15-варақ.

² Ўша жойда, 17-варақ.

Москвага икки делегация – Т.Рисқулов бошчилигидаги Туркистон делегацияси ва Заки Валидов бошчилигидаги Бошқирд делегацияси етиб келганди. Иккала делегацияга ҳам рад жавоби берилди, уларнинг талаблари қабул қилинмади.

Москва рад жавобини берганидан кейин у ерда икки делегация – Туркистон ва Бошқирд делегациясининг яширин йиғилиши бўлиб ўтди. Унинг таркибида Турар Рисқулов, Низомиддин Хўжаев, Заки Валидов ва Бошқирдистондан келган яна бир киши бўлган.

Бу йиғилишда Туркистонда совет ҳокимиятини қуролли йўл билан ағдаришга, бу мақсадда «Миллий иттиҳод» ташкилотининг нуфузли аъзоларини босмачи тўдаларига раҳбарлик қилиш учун жўнатишга қарор қилинди, чунки бу ишни амалга ошириш учун ташкилий ишлар уларда суст ривожланган эди.

Туркистон ва Бошқирдистон ҳамда бошқа Шарқ республикалари аҳолисини совет ҳокимиятига қарши қуролли курашга чақирувчи мурожаат тузилди. Бу мурожаат Москвада, чамаси, араб ёзувида босилиб, тайёр босма шаклда Тошкентга олиб келинди.

Бу йиғилишда делегациялар совет ҳокимиятига қарши биргаликда ҳаракат қилиш тўғрисида ўзаро келишув туздилар. Бошқирд делегацияси совет ҳокимиятига қарши қуролли курашни ташкиллаштириш учун ҳарбий соҳани биладиган ходимларни ва бошқа кўзга кўринган аксилинқилобчи арбобларни Ўзбекистонга (1920 йил воқеалари баён этиляпти, шунинг учун «Туркистонга» дейилиши ўринли бўлади – Р.Р.Ш.) жўнатишни ваъда берди. Заки Валидов совет ҳокимиятидан яширинган ҳолда Ўзбекистонга (Туркистон – Р.Р.Ш.) келиши ҳамда аксилинқилобчи «Миллий иттиҳод» ташкилоти билан биргаликда қуролли курашни бошқариши керак эди ва у шундай қилди.

Делегация 1920 йил июль ойининг охирида Москвадан қайтиб келди ва дарҳол ҳаракатга киришди. Бу йиғилишда Заки Валидовнинг одамлари Тошкентга Низомиддин Хўжаев ҳузурига келишлари, у эса ташкилот кўрсатмаси бўйича уларни маълум топшириқлар бўйича йўналтириши буюрилди.

Зудлик билан аксилинқилобий ташкилот аъзоларининг тор мажлиси чақирилди, унда Т.Рисқулов, Низомиддин Хўжаев, мен – Саъдулла Турсунхўжаев, Юсуф Алиев, Мунавварқори ва Жонузоқовлар бор эди.

Бу учрашувда делегация бизга Москвада қандай ҳаракат қилгани ва барча талабларимизнинг рад этилгани, Бошқирдистон билан қандай шартнома тузилгани ҳақида маълумот берди.

Бу йиғилиш делегациямизнинг хатти-ҳаракатларини маъқуллади ва аксилинқилобий ташкилотимиз раҳбарларининг барча масъулиятли юқори лавозимларидан истеъфога чиқиб, Турккомиссия ва РСФСР ҳукуматига яна босим ўтказишга қарор қилди. Масъул лавозимлардан ишдан кетиш бир вақтнинг ўзида аҳоли оммаси ўртасида совет ҳокимияти билан ҳамкорлик қилиш мумкин эмас, биргаликда ишлаш ақлга сиғмайди, шунинг учун биз совет ҳокимияти органларидан кетяпмиз деган мавзуда кенг ташвиқот учун ишлатилиши керак эди.

Ташкилот Марказий Ижроия Қўмитаси Раиси, Халқ Комиссарлари Совети Раиси, халқ комиссарликлари ва ўлка қўмиталари котиблиги лавозимларидан кетишлик ҳақида қарор қилди. Бироқ бу норозилик намоишини амалга оширар экан, ташкилот бу вақтга қадар раҳбарлиги бутунлай аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилоти қўлида бўлган Туркистон Республикасининг партия ва совет органларидаги ҳақиқий бошқарувни қўлдан чиқариб қўймаслиқни ҳам ўйлаган эди.

Ташкилот бошқарувни қўйиб юбормаслик учун барча партия ва совет органларидаги иккинчи ходимларнинг ҳаммасини жойида қолдиришга қарор қилди, яъни агар халқ комиссари кетган бўлса, халқ комиссари ўринбосари ва ҳайъат аъзолари қолиши керак. Марказий Ижроия Қўмитаси Раиси Рисқулов ўрнига уларнинг аъзоси Абдулла Раҳимбоевни кўрсатиш тўғрисида қарор қабул қилинди, у дастлаб қаршилиқ кўрсатди, лекин кейин МИҚ раиси бўлиб қолди.¹

¹ Ўша жойда, 22–23-варақлар.

Ушбу учрашувдан сўнг эски шаҳардаги қизил чойхонадаги «Роҳат боғча»да иккинчи кенгайтирилган йиғилиш бўлиб ўтди, унда Рисқулов Москвага делегация юбориш ҳақида маълумот берди. Йиғилишда Рисқулов, мен – Саъдулла Турсунхўжаев, Мунавварқори, Юсуф Алиев, Акбар Исломов, Султон Хўжанов, Жонузоқов, Шермухамедов, Асфандиёров, Ғани Юнусов, Мирза Раҳметовлар иштирок этишди. Учрашув махфий тарзда ўтди. Жами 30 га яқин киши, совет ва партия аппаратида, халқ комиссарликларида турли масъул лавозимларни эгаллаган «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзолари ҳозир бўлди.

Шундай қилиб, 2-3 кундан сўнг йиғилиш бўлиб ўтди ва уларда белгиланган вазифалар ва масалаларга ойдинлик киритилди. Ҳар икки учрашувда делегациянинг Москвага сафари яқунлари ва ходимларнинг ўз лавозимидан истеъфога чиқиши муҳокама қилинди. Ушбу йиғилишда Султонхўжа Қосимхўжаев қўшимча равишда иштирок этди.

Савол: Айтинг-чи, Москвадан делегация келганидан кейин босмачилар (*истиклолчилар, большевиклар советларга қарши курашганларни сиёсий мақсадларда атайин шу ном билан аташган – Р.Р.Ш.*) ҳаракатини ташкил этиш ва ривожлантириш бўйича аниқ нималар қилинган?

Жавоб: Биринчи тор мажлисда «Миллий иттиҳод»нинг барча вилоят ва шаҳар қўмиталари олдида босмачилик ҳаракатига раҳбарлик қиладиган кишиларни танлаш, уларни (гуруҳларни) ўз бошчилигига олиш учун тўдаларга юбориш вазифасини топширишга қарор қилинди. Шу тарзда босмачилик ҳаракатининг ташкилий ривожланиши учун ҳар томонлама ҳаракат қилинди.

«Миллий иттиҳод»нинг барча вилоят қўмиталарига партия ва совет лавозимларини тарқатмаслик, бу фақат Туркистон Республикасининг марказида, бир гуруҳ раҳбар амалдорлар томонидан амалга оширилганлиги, қолганлар эса ўз лавозимларини сақлаб қолишлари кераклиги ҳақида тушунтириш юборилди.

Босмачиликка қарши кураш учун вилоят марказларидаги бешлик ва уездлардаги учлик-

ларнинг барчаси «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзоларидан иборат бўлиб, уларга босмачилик ҳаракатига раҳбарлик қилиш ва ривожлантириш вазифаси юкланган ҳамда бу бешлик ва учликлар фош бўлмаслиги учун вақти-вақти билан босмачиларга қарши курашда ўз вазифаларини бажараётганларини кўрсатиш учун алоҳида тўдаларни «тугатиш» керак эди. Аксарият ҳолларда бу шундай амалга оширилган: тўда бошлиғи – қўрбошига таслим бўлиш топшириғи берилган, у тўда ва қуроллар билан бирга таслим бўлган, натижада юқоридаги бешлик томонидан махсус маҳорат ва тажриба билан тўда йўқ қилинди деб ҳисобга олинган. Бирмунча вақт ўтгач бу жиноий гуруҳ ўша таркибда ёки бошқа тўдалар орасига тарқалиб, яна ўз фаолиятини бошлаган».¹

Бу ерда табиий савол тугилади: қуроллар ҳақида нима дейиш мумкин, улар нима қилинган? Улар катта эҳтимол билан совет ҳокимияти органларига топширилган ва бу, шубҳасиз, озодлик ҳаракати аскарлари орасида қурол-яроғ тақчиллигига олиб келган. Гувоҳлик кўрсатмасининг ушбу қисмининг ишончлилигига беихтиёр шубҳа қилади ҳар қандай одам, бу ҳам терговчининг «ижодкорлиги» бўлса керак.

«Бундай бешлик аъзолари «тўдалар»ни йўқ қилиш маҳорати учун тез-тез тақдирланиб турилган, лекин тўдалар камаймади ва улар бир неча марта «тугатилган»ига қарамай, ўша таркибда фаолиятини давом эттирди.

«Миллий иттиҳод» ташкилоти босмачиликка раҳбарлик қилишни ишониб топширган шахслардан И.Хидиралиев, Ш.Алихўжаев, Серғозиев, А.Ёрмухамедов, Абдуҷабборов, Карим, Абдулла Раҳимбоев, Файзулла Хўжаев, Пошшо Хўжаевлар орденлар билан тақдирланганларини биламан.

Босмачилик ҳаракатининг бошқаруви Мунавварқори, Низомиддин Хўжаев, Садриддин Шарифхўжаевлар тасарруфида эди. Мунавварқорига яқин бўлган одамлар – Абдулхай Тожиёв, Шукуржон Раҳимий ва бошқалар батафсил маълумотга эга бўлишлари керак.

¹ Ўша жойда, 24-варақ.

Савол: «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилоти Бокудаги Шарқ халқлари қурултойидан қандай фойдаланганини айтиб беринг.

Жавоб: Бокудаги Шарқ халқлари қурултойига¹ делегатлар асосан «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзоларидан сайланган.

Делегацияга қуйидаги вазифалар юклатилган эди:

1. Туркистон Республикасидан Москвага делегация юборилганлиги ва Москванинг Туркистон Республикаси талабларини рад этганлиги тўғрисида қурултойга етказиш ва РСФСРнинг Туркистон Республикасига нисбатан нотўғри сиёсатидан норозилик билдириш.
2. Совет ҳокимиятига қарши биргаликдаги ҳаракатларни бошқа Шарқ республикалари билан келишиб олиш.

Қурултойнинг ўзида ташкилотимиз бошқа делегациялар билан Москва сиёсатига қарши чиқиш бўйича келишувга эришди ва ташкилотимиз бу ҳаракатларга бошчилик қилди, яъни «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзолари партия фракциясида бўлганидек партиясизлар орасида ҳам етакчи ўринларни эгаллади. Қурултойда делегациямиз ташаббуси билан Москвага жўнатиш учун турли Шарқ республикалари вакилларида иборат Т.Рисқулов ва Ҳожи Сафо Жўрабоев бошчилигидаги делегация сайланди.

Москвада бу делегация РСФСР ҳукумати-нинг Шарқ республикаларига нисбатан сиёсатини ўзгартиришни талаб қилиши керак эди.²

Москвада ВКП(б) Марказий Қўмитаси бу делегацияни тинглагач, Рисқулов ва Жўрабоевни Москвада олиб қолди.

Қурултой томонидан сайланган Шарқ халқлари тарғибот ва ҳаракат кенгаши таркибига аксилинқилобчи «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзолари: Рисқулов, Сафо Жўрабоев, Нор-

бўтабеков, Чатоқ (*Обиджон – Р.Р.Ш.*) Маҳмудов, Мунаввар Абдурашидовлар кирган.

Туркистон делегацияси Анвар Пошо³ билан алоқа ўрнатди. У билан Рисқулов, Сафо Жўрабоев, Абдурашидов, Норбўтабеков, Ражаб Муҳамедов, Жанузоқов (Сирдарёдан), Абдулҳамид Сулаймонов (Фарғонадан) (*Чўлпон – Р.Р.Ш.*), Беказхон Раҳмонов (Хоразмдан) суҳбатлашди.

Туркистон делегацияси Анвар Пошога аксилинқилобчи «Миллий иттиҳод» ташкилоти фаолияти ҳақида маълумот берди ва унинг Туркистонга келиб, совет ҳокимиятига қарши иш олиб боришига келишиб олинди⁴.

Аслида, Анвар Пошонинг фаолияти серқирра-дир, бу даврда у Москвада большевиклар билан иш олиб бораётган эди, шунинг учун коммунистлар уни Бухорода советлар ҳокимиятини ўрнатиш, истиқлолчиларга қарши курашиш учун ўлкага юборган эди. Аввалига истиқлолчилар уни қабул қилмай, 3 ой ҳибсда сақлашади, кейинчалик, 1921 йилнинг октябридан Анвар Пошо истиқлолчилар сафига қўшилиб, советларга қарши кураш етакчиларидан бирига айланади.⁴

«Делегация Шарқ халқлари қурултойидан қайтгач, «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилоти ишининг асосий вазифаси босмачиликни ривожлантириш ва унга раҳбарлик қилиш ҳисобланган.

Босмачиликни ривожлантириш бўйича илгари қабул қилинган қарорга қўшимча равишда Фарғонага Жонузоқов ва Обид Саид (1930 йилда «Миллий истиқлол» ташкилоти томонидан) юборилган». *Шу ўринда «Миллий иттиҳод» ва «Миллий истиқлол» ўртасидаги қарама-қаршиликка эътибор қаратишимиз керак, гўё бу икки антисовет ташкилотлар орасига*

¹ Батафсил қаранг: Шамсутдинов Р.Т. Қатағон қилинган юртдошларни хотирлаб (Ҳужжатлар ва материаллар асосида). – Тошкент: Akadem-pashg, 2018. – 303 б.; Иминов Ж., Хомидов Д. Шарқ халқлари биринчи съезди тарихшунослигига доир // Водийнома. 2021. №1 (20). – Б.38–46; Иминов Ж. Бокудаги I съезд ҳақида Россия ва Туркистон матбуоти // Водийнома. 2022. №2 (25). – Б.25–33.

² Ўзбекистон ДХХ архиви, ўша жилд, 25-варақ.

³ Исмоил Анвар, бошқа манбаларда Анвар Пошо аввал Анвар-бей (туркча: Энвер Паша); (1881.22.11, Истанбул – 1922.4.8, Балжувон) – усмонийлар ҳарбий ва сиёсий арбоби. I жаҳон уруши даврида Усмонийлар империясининг ҳарбий вазири. Замоновий Туркия Республикаси тузилишида иштирок этган ҳарбий қўмондонлардан бири. Туркистон истиқлолчилик ҳаракатининг йўлбошчиларидан бири; партуркчилик назариётчиси ва амалиётчиси. 1908 йилги Ёш турклар инқилобининг фаол иштирокчиси, Туркия, Ўзбекистон ва Туркистон фахрийси. https://uz.wikipedia.org/w/index.php?title=Anvar_Posho&variant=uz-cyrl

⁴ Батафсил қаранг: https://uz.wikipedia.org/w/index.php?title=Anvar_Posho&variant=uz-cyrl

большевиклар ташаббуси билан атайин низо солинган эди.

«Фарғона вилоятида босмачиларни Хидиралиев, Дадабоев, Алиҳожиев, Абдулла Каримов, Мухторжон Алимов, Холботиров, Раҳим Бобоев, Исоқуловлар бошқариб турганлар.

1920 йил охирига келиб босмачилар ҳаракати, айниқса, Фарғона ва Самарқанд вилоятларида кенг қўламли бўлди.

Қишлоқларнинг катта қисми аслида босмачилар қўлида бўлган, шаҳарлар ва темир йўл линиялари эса совет ҳукумати қўлида эди. Босмачи кучлари шаҳарларни эгаллаш учун етарли эмас эди, чунки барча шаҳарларда Қизил Армия гарнизонлари мавжуд эди.

Сирдарё вилоятида босмачиларга ҳозир муҳожирликда бўлган Садирхон Маҳсум Шариф Хўжаев, Низомиддин Хўжаев, Салимхон Тиллахонов (отилган) ва Азиз Зода раҳбарлик қилган.

1920 йил охири ёки 1921 йил бошида аксилинқилобчи «Миллий иттиҳод» ташкилотининг маркази Мунавварқори, Садирхон Маҳсум¹ ва Заки Валидовдан иборат тор мажлисда Син-Цзянга япон ёки инглиз консулига хат юборишга қарор қилди. Хат Туркистонда совет ҳокимиятини ағдариш учун қуролли куч масаласида ёрдам сўраш учун ёзилган эди. Хат Юсуфбек Қурбонбоев ва Заки Валидовнинг, фамилияси эсимда йўқ, бир одами орқали юборилган. Бу одамлар Меркада қўлга олинади, хат топилади ва ҳибсга олинади.

1920 йил ноябрь ойининг охирида «Миллий иттиҳод»нинг маркази Тошкентдан Бухорога кўчиб ўтади, унинг таркибига Мунавварқори Абдурашидов, Юсуф Алиев, Отахон Назир Хўжаев, Норбўтабеков, Алирасулов, Абдуқодир Қушбегиевлар кирган.

Бухоро Қизил Армия томонидан босиб олингандан сўнг, октябрь ойида биринчи Бухоро қурултойи бўлиб ўтди ва унда РСФСР вакили Любимов томонидан Бухоро мустақиллиги эълон қилинди.

«Миллий иттиҳод» маркази РСФСРнинг Бухорога нисбатан ушбу расмий йўналишидан буржуа мустақиллигига эришишни, яъни

собиқ Бухоро хонлигидан буржуа, пантуркчи давлат тузиш учун фойдаланишга қарор қилди. Барча имкониятлардан максимал фойдаланиш мақсадида марказ Бухорога кўчирилди.

Мен октябрдан декабргача Бухорода хизмат сафарида эдим. Шу вақт ичида мен билан бирга бўлганлар «Миллий иттиҳод»га бир неча кишини жалб қилган, жумладан, Ота Хўжаев, Нуриддин Расулов, Абдулла Қодиров (Олма-ота шаҳрида ишлайди) жалб қилинган.

1920 йил декабрь ойида Коминтерннинг Туркистон бюроси мени Бухоро Компартияси Марказий Қўмитасининг котиби этиб тайинлади. Бухорога келганимдан сўнг дарҳол Бухорога кўчган Туркистон «Миллий иттиҳод» маркази таркибига кирдим.

Мунавварқори, Файзулла Хўжаев, Абдуқодир Муҳитдинов, Муса Саиджонов, Муинжон Аминов, Али Расулов, Қушбегиев, Юсуф Алиев, Отахон Назир Хўжаев, Қосим Қориев, Раъфат Ҳакимов, Носир Ҳакимов, Бурҳон Мукоммилов, Хожи Сафо Жўрабоев, Ҳошим Шайх, Наим Шайх, Раҳмат Рафиқ, Қори Йўлдош Пўлатов, Усмонбей, Заки Валидов (Бошқирдистон), Бекжон Раҳмонов (Хоразм), Ағайдаров (Қозоғистон), Ота Хўжаев, Порсо Хўжа Усмон Хўжаев.

Санаб ўтилган «Миллий иттиҳод» аксилинқилобчи ташкилотининг Марказий Қўмитаси аъзоларидан ташқари Марказий Қўмита мажлисларида яна Шавкат Сулаймонов, Мухторжон Саиджонов², Содик Муҳаммадиев, Орипов, Фитрат, Аҳмаджон Махсум, Ибод Хўжаев, Мирза Мансур Муҳиддинов, Мирза Амин Муҳиддинов, Мукаммилов, Юсуф Зода, Қилич Зода ва бошқалар қатнашганлар.

Бундан ташқари, Бухоро шаҳрида аксилинқилобий фаолият йўналишида «Миллий иттиҳод»нинг Бухоро вилояти қўмитаси бўлган. Унга Ф.Хўжаевнинг укаси Ибрат Хўжаев раҳбарлик қилган.

Ф.Хўжаев ва Муҳиддинов ўртасидаги дастлабки тортишувлар «Миллий иттиҳод»нинг Бухоро вилояти қўмитасига раҳбарлик маса-

¹ Ўзбекистон ДХХ архиви, ўша жилд, 26-варақ.

² Ўша жойда, 27-варақ.

ласидан – кимнинг одами бўлиши кераклигидан келиб чиққан эди. ... Бу мавзу шундай яқун топдики, «Миллий иттиҳод»нинг Бухоро вилояти қўмитаси раҳбарлигига унинг укаси Ибрat Хўжаев тайинланди. Унга ёрдамчи этиб Ф.Хўжаевнинг одами бўлган Норбўтабеков белгиланди. Шундай қилиб, аксилинқилобчи «Миллий иттиҳод»нинг Бухоро вилояти қўмитаси Ф.Хўжаев қўлида бўлган.

Босмачиликни бошқариш учун Бухоро алоҳида районларга бўлинган. Ота Хўжаев босмачиликка қарши кураш учун Шарқий Бухорога фавқулодда бошлиқ этиб жўнатилган бўлса-да, аслида, у «Миллий иттиҳод» Марказий Қўмитаси томонидан босмачиликни ҳар томонлама ривожлантириш бўйича ўзига юкланган вазифани бажарди, бунинг учун катта маблағ, олтин ва бошқа қимматбаҳо буюмлар ажратилган эди.

Муинжон Аминовга Бухоро вилоятида, яъни Бухорога туташ ҳудудларда босмачилик ҳаракатини ташкил этиш вазифаси юклатилди...

Чоржўйда босмачилик ташкилотига Туркман Наубатов бошчилик қилган.

Бухоро Фарғона, Самарқанд ва Сирдарё вилоятидаги босмачиларни молиявий жиҳатдан – олтин ва қоғоз пуллар билан таъминлаб турарди ва у ерлардан босмачиликнинг ривожланиши тўғрисидаги ҳисоботлар билан мунтазам одамлар келиб турганлар. Бухорода молия ишлари Мусо Саиджонов зиммасида эди, у босмачилик ҳаракатининг ривожланиши учун кимга қанча пул берилганининг тафсилотларини билиши керак. Бу масалалар Ф.Хўжаев ва Муҳиддинов томонидан ҳал қилинар эди.¹ Дарҳақиқат, маориф ишига (Бухорода – Р.Р.Ш.) Мунавварқори Абдурашидов раҳбарлик қилган.

1921 йил январь ёки февраль ойининг бошларида Бухорога Заки Валидов, хоразмлик Обиджон Раҳмонов ва Қозоғистон вакили Ағайдаров келди. Бу учлик норасмий мавқега эга бўла туриб «Миллий иттиҳод» Марказий Қўмитасининг ҳақиқий ишчи аппаратини ташкил қилган.

«Миллий иттиҳод» Марказий Қўмитаси бу учлик билан Мусо Саиджонов, Раъфат Ҳакимов ва Ақобир Шомансуров орқали доимий алоқада бўлган. Заки Валидов ва бошқалар марказнинг барча йиғилишларида қатнашганлар. Учрашувлар аксарият ҳолларда Раъфат Ҳакимов, Муҳиддинов ва бошқаларнинг уйларида бўлиб ўтган.

Ўз армиясини ташкил этиш мақсадида Бухорода ҳарбий мактаблар ташкил этилиб, уларда турк зобитлари раҳбарлигида саркардалар тайёрланар эди. Улар аҳолини жалб этиш ва босмачи тўдаларини мунтазам бўлинмаларга айлантириш орқали қўшин тузишни мақсад қилган эди. Бухорода миллий армия тузишнинг марказий режаси ишлаб чиқилди. Мактабларда қўшин қўмондони бўлишни ўрганганлардан ташқари Бухорога Бошқирдистондан Заки Валидовнинг 150 нафаргача одамлари келган. Улар ҳарбий ишлардан яхши хабардор бўлган ва Бухорода кўпчилиги асосан ҳарбий нозирликда ишлаган.

Ташкилотнинг босмачиликни ривожлантиришга қаратилган ҳаракатлари тез орада ўз натижасини берди. 1921 йилнинг иккинчи ярмига келиб барча вилоятларда ва Бухоронинг барча районларида босмачилик ҳаракати кенг ривожланди. Босмачилик ҳаракатини тузишда қўзғолоннинг асосий тарғибот йўналиши мусулмон халқи ва мусулмон динининг адоватчиси сифатида русларни Бухородан қувиб чиқариш ҳамда мустақил пантуркчи давлатни қуриш бўлган.

1921 йилнинг ноябрь ёки декабрь ойларида Анвар Пошо бир гуруҳ турк зобитлари билан «Миллий иттиҳод» Марказий Қўмитаси келишувига биноан Москвадан Бухорога келди. Анвар Бухорога келгач, у ерда миллатчи аксилинқилобий марказнинг бир неча йиғинлари бўлиб ўтди, унда Ф.Хўжаев, Али Расулов, Муҳитдинов, Пўлатов, Мусажон Саиджонов, турк асири Усмон Бей, чамаси, Заки Валидов – буниси ҳақида аниқ маълумотим йўқ – қатнашганлар. Бу мажлисларда совет ҳокимиятига қарши қуролли курашни кучайтириш, босмачилик ҳаракатини ривожлантириш масалалари муҳокама қилинди. Анвар Пошонинг

¹ Ўша жойда, 28-варақ.

Шарқий Бухородаги (Тожикистон) босмачи лагерига боришига қарор қилинди¹, шунингдек, миллатчи аксилинқилобий ташкилотнинг бошқа иштирокчилари ҳам очикдан-очик босмачилар томонига ўтиб, етакчиликни кучайтирадиган бўлишди. Анвар Бухородаги аксилинқилобий ташкилот томонидан жиҳозланиб, қурол-яроғ, от ва пул билан таъминланиб, босмачилар ҳаракатининг бошлиғи бўлиш учун Шарқий Бухорога боради.

Шунингдек, «Миллий иттиҳод» Марказий Қўмитасининг бевосита қарори билан Бухоро Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Усмон Хўжа (ҳозир муҳожирликда), Бухоро Республикасининг собиқ милиция бошлиғи – турк зобити Али Ризобей милиционерлар отряди билан, Бухоро Республикаси қўшинлари ва бошқалар билан бирга босмачилар томон ўтиб кетдилар. Ушбу ўтиш қуйидагича амалга оширилди. Бухорода босмачиларга қарши кураш ниқоби остида Усмон Хўжа бошчилигидаги отряд ташкил этилди. Дарҳақиқат, Усмон Хўжага бутун отряд билан Анвар Пошо ҳузурига бориши, шу билан бирга, аҳоли таниган, халқни совет ҳокимиятига қарши кўтариш осонроқ бўлган шахс сифатида босмачилар бошлиғи бўлиш вазифаси юклатилган эди.

1921 йил сентябрда мен Бухородан Тошкентга келдим ва у ерда зудлик билан таниқли иттиҳодчилар, мухториятчилар, алашўрдачилар: Абдулҳай Тожиев, Хидир Алиев (*Хидиралиев – Р.Р.Ш.*), Отахон Назирхўжаев, Толибжон Мусанов, Асфандиёр Мусабоев, Назир Тўрақулов, Рустам Исломов, Ҳамудхонов ва бошқалар билан бир қатор учрашувлар ўтказдим. Улар билан суҳбатда «Миллий иттиҳод» ташкилотининг Бухоро ва Туркман Республикаларидаги аҳоли ва фаолияти ҳақида ўзаро маълумот алмашдик. Тошкентда Халқ хўжалиги кенгаши раисининг ўринбосари лавозимига тайинландим.

Бу даврда Тошкентдаги «Миллий иттиҳод» ташкилотининг амалдаги аксилинқилобий фаолияти ҳақида ҳам қуйидаги мисолни кел-

тириш мумкин: 1921 йил охирида Тошкентда «Миллий иттиҳод» ташкилотининг мактубини Син-Цзяндаги Япония консулига олиб боришда қатнашганлар устидан суд бўлиб ўтди. Олдинги сўроқда кўрсатганимдек, улар Меркада ҳибсга олинган. Суд аъзоларининг деярли барчаси аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзолари бўлган: суд раиси (фамилияси эсимда йўқ), прокурор Назир Тўрақулов, таржимон Абдужабборов ва бошқалар. Судда айбланганлар қисман оқланган ёки ҳукм қилинган, аммо кейингилар ҳам тез орада жазодан бутунлай озод қилинган. Суддан олдин ҳам, суддан кейин ҳам барча айбланувчилар деярли тўлиқ озодликдан фойдаландилар, масалан, асосий айбланувчи Садриддин Шарифхўжаев, суд уни 5 ёки 8 йилга озодликдан маҳрум қилди (аниқ эсимда йўқ). Мен ҳатто қуйида кўрсатиб берадиган яширин учрашувларимизда ҳам қатнашиш имконига эга бўлдим. Кўп ўтмай Шарифхўжаев хорижга қочиб кетишга муваффақ бўлди ва шу кунгача у ерда қувғинда қолмоқда.

... 1921 йил октябрь ёки ноябрь ойларида бўлиб ўтган «Миллий иттиҳод» мажлисида Самарқанддан келган Юсуф Алиев «Самарқанд аксилинқилобий ташкилоти Заки Валидов орқали «Миллий иттиҳод» Марказий Қўмитаси қарорини олганини ва Анвар Пошонинг Самарқанд вилоятидаги Иттиҳодчилар аксилинқилобий ташкилотининг барча фаолларига босмачилик ҳаракатини кучайтириш ва босмачилар томонга ўтиш ҳақидаги кескин талабини етказди. Юсуф Алиев Туркистон «Миллий иттиҳод» ташкилоти раҳбарлари сифатида бу борадаги фикримизни сўради. Бу мажлисда мен «Миллий иттиҳод» Марказий Қўмитасининг босмачиликка ўтиш тўғрисидаги қарорига қарши чиқдим ва бунда мажлиснинг бошқа иштирокчилари мени қўллаб-қувватладилар. Бироқ «Миллий иттиҳод» Марказий Қўмитасининг қарорлари амалда бажарилишини билардим, чунки аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилоти иштирокчиларининг аксарияти ўзлари ёки «босмачиларга қарши кураш» учун тузилган отрядлари билан биргаликда босмачилар томонига ўтган эдилар.

¹ Ўша жойда, 29-варақ.

Юқорида кўрсатиб ўтдимки, бизнинг аксилинқилобий ташкилотимиз босмачилик ҳаракатини бошқариш ва раҳбарлик қилиш вазифасини босмачиликка қарши кураш учун советлар тутган йўл билан ўша пайтда тузилган бешликлар орқали амалга ошириб келган. Ушбу бешликда ташкилотимиз катта таъсирга эга эди. Масалан: Самарқанд вилоятидаги «бешлик»ка «Миллий иттифоқ» аъзолари – раис Серғозиев, аъзолар – Ёрмуҳаммедов, Аҳмадбек Мавлонбеков, Абдужабборов, Рўзиқул Юсуповлар кирган. Бу бешлик босмачилик ҳаракатининг ташкилотчилари эди. Фарғона вилоятида ҳам «бешлик» бор эди, улар таркибига «Миллий иттиҳод» аъзолари: Дадабоев, Алихўжаев, Абдулла Каримов, Акбар Ўразалиев кирган.

1922 йилдан «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилоти миллатчи аксилинқилобий кадрлар тайёрлашга катта эътибор бера бошлади. Миллатчи ёшлар, совет тузумига душман табақа вакиллари орасидан танлаб олиниб, чет элга «ўқиш»га юборилган. У ерда улар¹ муҳожирликда бўлган пантуркизм етакчилари билан боғланиб танишганлар ва буржуа тузуми руҳида тарбияланганлар.

Тахминан 1923 йил март ойида ВКП(б) Марказий Қўмитаси Ўрта Осиё бюросининг менга Рисқулов ва Любимов томонидан топширилган қарори билан чегара сувларидан фойдаланиш масалаларини ҳал қилиш учун Машҳадга бордим. Машҳадда совет консули Ҳакимов ҳузурига бордим, унга қўлимдаги барча ҳужжатларни – ваколатларимни тақдим этдим. Эрон ҳукумати билан бўлган барча музокараларим давомида Ҳакимов ҳам қатнашган. Ҳакимов билан учрашувларнинг бирида у менга Заки Валидовнинг Машҳадда эканлигини, у билан Ҳакимов Туркиянинг Машҳаддаги консулида доимий учрашиб туришини, Заки Валидов Машҳадга келганимдан хабар топиб, мен билан учрашиш истагини билдирганини айтди, мен рози бўлдим. Шу билан бирга, Ҳакимов менга Валидов билан учрашувда совға қилишим учун бир китоб берди, бу китобнинг нима

ҳақида экани эсимда йўқ, лекин Ҳакимов Заки Валидовнинг бу китобга қизиқишини ва ундан шу китобни сўраганини айтди. Ўша кунни тушлик пайтида Туркия консуллигига келдим. У ерда консул билан учрашдим (фамилияси эсимда йўқ), у билан Ҳакимов бу учрашувдан олдин мени таништирган эди. Хоналардан бирида консул мени Заки Валидов билан кўриштирди ва мен унга китобни топширдим. Сухбатда Валидов совет ташкилотларида ишлаганим учун мени қоралай бошлади ва муҳожирликда қолишимни таклиф қилди. Мен рад этдим ва совет ҳукумати билан ишлаш зарурлиги ҳақида ўз фикрларимни билдирдим. Кейин Заки Валидов мени сотқин деди ва ажрашдик. 1923 йил май ойида Машҳаддан қайтгач, Любимов ва Рисқуловларга Заки Валидов билан бўлган бу учрашув ҳақида хабар бердим. Рисқулов менинг маълумотларимга бефарқлик билан муносабатда бўлди ва фақат «хўп» деди.

1934 йилда Хўжанов менга 1922 йилда Заки Валидов махфий равишда Тошкентда бўлганини, у ерда Рисқулов билан унинг квартирасида яширинча учрашганини айтди. Бу ҳақида Хўжанов ўз одамлари орқали билиб қолган ва ўшандаёқ Рудзутака хабар берган. Мен бу учрашув ҳақида на Рисқуловдан, на Заки Валидовдан эшитганман, бу учрашув ҳақиқатан ҳам бўлганига ишонаман, лекин улар буни сир тутганлар.

Менинг сўзларимдан тўғри ёзилган, ўқиб чиқдим.

(Саъдулла Турсунхўжаев)

Сўроқ қилди: Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлиги Давлат хавфсизлиги катта майори (Загвоздин)».²

1937 йил 10 октябрда С.Турсунхўжаев ЎзССРнинг янги ички ишлар халқ комиссари Анресян томонидан олиб борилган сўроқда пантуркчи аксилинқилобий ташкилот «Маркази»ни тилга олади ва пантуркизм йўналишига ургу берилган ҳолда сўроқ ўтказилади. Сўроқ баённомасидан айрим парчалар:

¹ Ўша жойда, 30–31-варақлар.

² Ўша жойда, 32-варақ.

«**Савол:** Пантуркчи аксилинқилобий ташкилотнинг янги ташкил этилган бирлашган маркази ўз олдига қандай мақсад ва вазифаларни қўйган эди?

Жавоб: Бирлашган марказнинг мақсад ва вазифалари эски иттиҳодчилар эди («Миллий иттиҳод»нинг юқорида келтирилган мақсадларини такрорлайди – Р.Р.Ш.).

Совет ҳокимиятидан айри ҳолда мустақил ягона пантуркчи давлат яратиш вазифаси Татаристон, Бошқирдистон, Озарбайжон, Эрон ва Афғонистоннинг буржуа миллатчилари билан боғланган эди, бунда совет ҳокимиятига қарши курашиш учун барча кучларни бирлаштириш кераклигига эътибор қаратилган эди. Пантуркчи ташкилот маркази бу йўналишда 1924 йилгача кенг қўламли ишларни амалга оширди. Маълумки, биз қуролли курашда мағлубиятга учраган эдик.¹ Ташкилот ўз ишини қайта қуришга киришди. Бу вақтга келиб миллий чегаралар ўтказиш масаласи пайдо бўлди.

Миллий чегараланиш ташкилот томонидан совет ҳукуматининг Туркистонни мустамлака қилиш ва мустамлакачилик сиёсатини ўта кескин шаклларда қўллашга қаратилган тадбири сифатида қабул қилинди. Ташкилот билдики, бу воқеа пантуркчи кадрларнинг тарқалишига олиб келади. Нима бўлишидан қатъи назар, уларни сақлаб қолиши керак эди. Янги ташкил этиладиган республика аппаратлари европаликлар томонидан қўлга олиниши мумкин эди, шунинг учун ташкилотнинг аксилинқилобчи кадрларини шундай жойлаштириш керак эдики, республикалардаги бошқарувни қўлга киритиш таъминланган бўлиши керак эди. Ниҳоят бу воқеа хўжалик юритишнинг мавжуд шаклларида бир қатор қонунбузарликларни келтириб чиқарар ва бунинг асосида республикалар ўртасида низолар келиб чиқар эди. Ҳамда республикалардаги пантуркчи ташкилотлар бунга муқаррар равишда тортиларди, шунинг учун ташкилотнинг ҳаракатларини қатъий тартибга солиш зарур эди.

Шундай қилиб, 1921 йил Хоразмдаги қўзғолонни ташкилот маркази бевосита инглиз разведкасининг кўмаги ва иштирокида ташкил этган, марказ улар билан Ф.Хўжаев, Низомиддин Хўжаев ва уларнинг четроқдаги оламлари орқали алоқада бўлган. Масалан: Бухорода Бахшулла Хонов, у 1919 йилда Фитрат билан бирга Афғонистоннинг Тошкентдаги консулигида хизмат қилган; Самарқандда ташкилот аъзоси Муса Саиджонов орқали; бундан ташқари, Жуманиёз Оллоқулов, тахминан 1928 йилда Ф.Хўжаев орқали Хоразмдан Тошкентга таклиф қилиниб, дастлаб қишлоқ хўжалиги банкига, сўнгра Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети аппаратида жойлаштирилган. У иттиҳодчи, ўз вақтида уста Маҳсумов воқеаларида иштирок этгани учун ўлим жазосига ҳукм қилинган. Халқ Комиссарлари Совети аппаратида ўтирган бу шахс Ф.Хўжаевнинг резиденти ролини бажарган. У Ф.Хўжаевга маълумотларни етказиб берган, Ф.Хўжаев эса уни инглиз разведкасига етказган.²

1925 йилнинг биринчи ярмида Қашқадарё ва Сурхондарё округларидаги босмачиларни йўқ қилиш учун фавқулодда учлик раиси этиб юборилдим. Ўз ҳаракатларимни Ўзбекистондаги пантуркчи раҳбарият билан боғлаш мақсадида ва ўз одамларимиздан зарур ёрдам олиш учун Самарқандга бориб, у ерда Икромов билан учрашдим ва сафарим тўғрисида маълумот бердим ҳамда у менга босмачилар ҳаракати билан бевосита алоқадор бўлган бир қанча ташкилот аъзоларини (Муроджон Файзуллох, Ҳожи Муҳаммедов, Абдулла Қодиров, Мирсоат Маллабоев ва б.) берди. Жойга етиб боргач, расмий совет характеридаги тадбирлар ўрнига ишни ташкилот орқали норасмий йўналишда фаолият юрита бошладим.³

Савол: Ташкилотингиз қишлоқ хўжалигида қандай саботаж ишларини олиб борди?

Жавоб: Ташкилотнинг бузғунчилик, зимдан қаршилиқ кўрсатиш фаолияти халқ хўжалигининг барча тармоқларини қамраб олди.

¹ Ўша жойда, 37–38-варақлар.

² Ўша жойда, 40–41-варақлар.

³ Ўша жойда, 44-варақ.

Шахсан мен Ўзбекистонда фақат қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган бузғунчиликнинг аниқ фактларини биламан, чунки бу соҳа ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

1927 йилдан бошлаб чорвачиликни озик-овқат билан таъминлашга путур етказиш, алмашлаб экишни бузиш, ерларнинг камайиши ва деҳқонлар норозилигини келтириб чиқариш мақсадида пахта монокультураси қатъий йўлга қўйилди.

Шу билан бирга, шоли экишга қарши кураш олиб борилди. 1929–1930 йилларда Акмал Икромов «Ким шоли экса, қулоқдир» (*муштум-зўрдир – Р.Р.Ш.*) деган шиорни ўртага ташлади. Шоли экишнинг тақиқланиши деҳқонларнинг ғазабини қўзғатди ва уларни совет тузумига қарши қўйди.

Ўзбекистонда сув қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг ҳал қилувчи омилларидан биридир. Йилдан-йилга ирригация қурилиши учун юзлаб миллион рубллар олинади ва улар аксарият ҳолларда ўғирланади ёки ноўрин сарфланади.

Икки беш йиллик давомида ирригация қурилиши ишларига 200 миллион рублдан ортиқ сармоя киритилди. Барча йирик лойиҳалар лойиҳа ва смета ҳужжатларисиз қурилган бўлиб, қурилиши кечиктирилган, шу боис бу лойиҳаларни қуриш лойиҳа қийматидан 2-3 баробар қимматга тушган. Қурилиш сифати бўйича биронта ҳам объект талабга жавоб бермайди. Бу объектларни қуриш қўлда амалга оширилган, қурилишни механизациялаш атайлаб саботаж қилинган. Бунёд этилган ирригация иншоотлари ўз вақтида таъмирланмаган, эксплуатация шундай ташкил этилганки, бу иншоотлар суғориш ишларининг бузилишига сабаб бўладиган даражада тезда яроқсиз ҳолга келиб қолган, натижада уларни таъмирлаш ва тиклаш учун катта харажатларни талаб қилиш зарурати юзага келган.

... Мен, Саъдулла Турсунхўжаев, 1931 йилда СССР НКЗ (Қишлоқ хўжалиги халқ комиссарлиги)нинг ваколатли ирригация сектори бошлиғи бўлиб ишлаганман. Мазкур бузғунчилик ишлари Ўзбекистонга жуда катта зарар келтирди.

Мен халқ хўжалигининг бошқа тармоқларидаги бузғунчилик ишлари билан таниш эмасман ва ҳеч нарса дея олмайман».¹

Баённоманинг 62–72-саҳифаларида Ф.Хўжаев ва А.Икромовлар раҳбарлик қилган ҳамда Британия разведкасининг асосий алоқа ходимлари сифатида гўёки Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда амалга оширилган жосуслик ва разведка ишлари ҳақида ёзилган.

1938 йил 2–3 март кунлари Саъдулла Турсунхўжаев яна қўшимча сўроқ қилинади. Ушбу сўроқ байонномасида² асосан Англия фойдасига олиб борилган жосуслик фаолияти масалалари ҳақида ёзилган. Катта террор йилларида тергов ва сўроқлар олиб боришнинг маълум сабаблари туфайли С.Турсунхўжаев 1922 йилдан Британия разведкасининг агенти бўлган деб жавоб беришга мажбур бўлган ва 1922 йилда чор Россияси армияси собиқ полковниги Хошаев томонидан ёлланган. Бошида С.Турсунхўжаев пантуркчи яширин ташкилот раҳбарияти унинг жосуслик ишларидан хабари йўқлигини айтади. Аммо эртаси куни бутунлай бошқача гувоҳлик беради, яъни гўё «1918 йилдаёқ Британия разведкаси қўлига тушиб қолган ва антисовет ташкилот раҳбарияти унинг Британия разведкаси билан алоқалари ҳақида билган. Чунки Мунавварқори Абдурашидовнинг ўзи инглизлар билан боғланган эди». У ўзини ноҳақдан айблаган ва буни ўша йилларда мамлакат НКВДси, жумладан, ЎзССРда тергов ўтказишнинг (шафқатсиз жисмоний босим, ҳужжатларни қалбакилаштириш – турли айблов ҳикояларини ўйлаб топиш ва бошқалар) машҳур усуллари буни тасдиқлайди.

Ўзбекистон ССР ички ишлар халқ комиссари Апресян томонидан 1937 йилнинг 31 декабрида тайёрланган айблов хулосаси, С.Турсунхўжаев иши юзасидан терговчиларнинг «ижоди» охирига етгандан сўнггина СССР прокурори ёрдамчиси томонидан 1938 йилнинг 3 октябрида тасдиқланади. Қуйида ушбу айблов хулосасини келтирамыз:

¹ Ўша жойда, 57–59-варақлар.

² Ўша жойда, 120–147-варақлар.

«Турсунхўжаев Саъдулла, 1891 йилда туғилган, Тошкент шаҳрида яшаган, ўзбек, СССР фуқароси, хизматчининг ўғли, ўзи савдогар бўлган, 1918 йил март ойидан 1919 йил февраль ойигача эсер, 1919 йил февралидан 1934 йилгача ВКП(б) аъзоси, антисовет фаолияти учун ВКП(б) сафидан чиқарилган, 1932 йилдан 1934 йилгача Ўрта Осиёда НКЗ (Қишлоқ хўжалиги халқ комиссарлиги – Р.Р.Ш.) вакили ўринбосари. Охирги лавозими – Қозоғистон ССР Сув бошқармаси бошлиғи. Инқилобгача савдогар бўлган, Андижон шаҳрида ва Гильсингфорс шаҳрида (Финляндия) магазини бўлган, ипак маҳсулотлар савдоси билан шуғулланган».

«5194-рақамли жиноий иш бўйича, Турсунхўжаев Саъдулланинг ЎзССР ЖК 57-1, 58-, 64- ва 67-моддалари билан айблови бўйича.

Хорижий разведка хизматларига алоқадор бўлган, ўнг ва троцкийчилар марказлари билан блокда фаолият юритувчи аксилинқилобий миллий ташкилот иши бўйича тергов жараёнида мазкур ташкилотнинг фаол аъзоларидан бири Турсунхўжаев Саъдулла эканлиги аниқланди.

Ушбу маълумотларга асосланиб Турсунхўжаев Саъдулла 1937 йил 29 апрелда ҳибсга олинган.

Тергов жараёнида аниқланишича, Турсунхўжаев Саъдулла ўтмишда аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилоти етакчиларидан бири, ўнг ва троцкийчилар марказлари билан блокда фаолият юритувчи аксилинқилобий миллий ташкилот марказининг фаол аъзоси эди.

Йирик савдогар сифатида у совет ҳокимиятига қарши фаол кураш йўлини танлаб, Октябрь инқилобини душманлик билан кутиб олди. 1917 йилдан Туркистондаги аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» пантуркчи ташкилотини бошқарган.

1919 йилда Туркистон Республикасида эсерлар ва миллатчиларнинг совет ҳокимиятига қарши қуролли қўзғолонида фаол қатнашган. «Миллий иттиҳод» етакчиларидан бири сифатида ташкилотнинг ҳудудий бўлимларини ташкил этиб, уларнинг миллий ишларига раҳ-

барлик қилган. Босмачи тузилмаларини ташкил этишда, уларни қурол-яроғ ва ўқ-дорилар билан таъминлашда фаол иштирок этган. Ташкилотнинг совет ҳокимиятига қарши қуролли курашида Британия ва Япония ҳукуматларидан ёрдам кўрсатиш бўйича музокаралар олиб бориш учун Ғарбий Хитой ва Японияга ташкилот делегациясини юборишда қатнашган.

У қочган босмачилик раҳбарлари билан совет ҳокимиятига қарши курашнинг кейинги чора-тадбирлари тўғрисида музокаралар олиб бориш учун чет элга сафар қилган.

Хоразмдаги совет ҳокимиятига қарши «Миллий иттиҳод» ташкилоти томонидан уюштирилган қулоқ-бой унсурларининг қуролли қўзғолонини тугатиш пайтида қўзғолоннинг асосий иштирокчилари бўлган ташкилот аъзоларини сақлаб қолиш учун бир қатор тадбирларни амалга оширган.

...Ҳибсга олинган ва қўзғолоннинг иштирокчилари бўлган барча маҳаллий хон амалдорлари ва буржуа вакиллари билан, тахминан 80 га яқин киши озод қилинган, барча раҳбарлик лавозимларига ташкилот аъзолари тайинланган эди (Турсунхўжаев Саъдулланинг 1937 йил 10 октябрдаги кўрсатмасидан).

У инглиз разведкасининг бу қўзғолонда бевосита иштирок этишидан хабардор эди.

1926 йилдан аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти «Миллий истиқлол»ни ташкил этишда фаол қатнашган ва шу даврдан бошлаб ушбу ташкилотнинг фаол етакчи аъзоси бўлган, Ўзбекистонни СССР таркибидан ажратиш, совет ҳокимиятини ағдариб ташлаш ва буржуа-демократик республикани ташкил этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Коллективлаштириш даврида у совет ҳокимиятига қарши маълум ҳудудларда қулоқ-миллатчи унсурларнинг оммавий норозилик намоишларини уюштиришда иштирок этган.

Қорақўлчилик хўжалиklarининг Афғонистонга кўчиши бўйича кўрсатмалар берган.

Шахсан ўзи ирригация қурилишида бузғунчилик ишларини амалга ошириб, йирик ирригация қурилиши харажатларини атайлаб ошириб, уни кечиктириб юборган.

Ташкилотнинг етакчи вакиллари билан бири сифатида ташкилот раҳбариятининг хорижий разведка хизматлари билан жосуслик алоқаларидан хабардор эди.

... «Ташкилотнинг чегарадан ташқаридагилар билан алоқалари Британия, Германия ва Япония разведка хизматлари орқали амалга оширилган. Марказнинг асосан Ўзбекистонда фаолият юритувчи аъзоси сифатида мен Британия разведкаси билан алоқалардан кўпроқ хабардорман. Марказ топшириғига кўра ташкилот аъзолари Назир Шамикеров билан учрашганимда улардан ташкилотнинг инглиз разведкаси билан, айниқса, Хоразм воҳасида олиб бораётган ишлари ҳақида маълумот олдим» (Турсунхўжаев Саъдулланинг 1937 йил 10 октябрдаги кўрсатмасидан).

Турсунхўжаев Саъдулла ўзига қўйилган айбловлар бўйича ўзини айбдор деб тан олди.

Қўйидагиларнинг кўрсатмалари билан айби ошкор бўлди: Рисқулов, Хўжаев, Тожиев Абдулхай, Дадабоев Бўтабой, Абдужабборов Айдарбек, Хўжаев Ота, Мирзараҳматов Мирзакарим, Турсунхўжаев Муҳиддин, Ҳамидхонов Ғанихон, Саидхонов Аббосхан, Басханов.

Юқоридагиларга асосланиб Турсунхўжаев Саъдулла (у ҳақида *ёзилганлар такрорланади* – Р.Р.Ш.)

Айбланади:

а) хорижий разведка хизматлари билан боғланган, ўнг ва троцкийчилар марказлари билан блокда фаолият юритувчи аксил-инқилобий, миллатчи ташкилотнинг фаол аъзоси;

б) 1917 йилдан «Миллий иттиҳод» пантуркчи ташкилоти МҚ аъзоси;

в) марказ аъзоси сифатида ўзи раҳбарлик қилган ташкилотнинг Ўзбекистонда минтақавий бўлимларини ташкил этишда фаол қатнашган, уларнинг фаолиятини босмачилик ва совет ҳокимиятига қарши қуролли қўзғолонлар уюштиришга йўналтирган;

г) 1924–1925 йилларда миллий чегараланиш даврида республика ташкилот марказларини тузишда, кадрларни сақлаб қолишда ва республикаларда ташкилот фаолиятини йўлга қўйишда фаол иштирок этган;

д) 1924 йилда Марказ топшириғига биноан Хоразм ташкилоти фаолиятини кучайтириш мақсадида Хоразмга боради. Хоразм қўзғолонининг тугатилиши даврида «Миллий иттиҳод» шахсий таркибини сақлаб қолиш, партия-совет аппаратида раҳбарликни қўлга олиш ишларини олиб боради. Қўзғолонда қатнашган ташкилотнинг 80 нафар аъзоси ҳибсдан озод қилинади. Совет ҳокимиятига қарши кураш чораларини муҳокама қилиш учун чет элга сафар қилади;

е) 1926–1927 йилларда бошқа миллатчилар билан биргаликда Ўзбекистонда янги «Миллий истиқлол» ташкилотини тузиб, ушбу ташкилот ишида фаол иштирок этади;

ж) 1929–1931 йилларда коллективлаштириш ва бошқа бир қатор сиёсий ва иқтисодий воқеалар муносабати билан у совет ҳокимиятига қарши тарғибот ва оммавий қуролли қўзғолонларни ташкиллаштиришга раҳбарлик қилади;

з) 1932–1937 йилларда суғоришда саботажни шахсан амалга оширади;

и) ташкилотнинг хорижий разведка хизматлари билан жосуслик алоқаларидан хабардор бўлган, яъни ЎзССР Жиноят кодексининг 58-1, 58-, 63-, 64-, 67-моддаларида назарда тутилган жиноятлар.

Саъдулла Турсунхўжаев СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси томонидан 1934 йил 1 декабрдаги қонунни қўллаган ҳолда суд қилинади.

Абрамянц, Лисицин».¹

1938 йил 3 октябрда Тошкентда СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг тайёргарлик мажлиси бўлиб ўтди, унда қўйидагилар белгиланди: 1. Айблов хулосасига рози бўлинсин ва ишни СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясига топширилсин. 2. Турсунхўжаев ЎзССР Жиноят кодексининг 57-1, 58-, 63-, 64- ва 67-моддалари бўйича судга тортилсин. 3. Иш СССР Марказий Ижроия Қўмитасининг 1934 йил 1 декабрдаги қарорига асосан айбловчи ва ҳимоячи иштирокисиз ҳамда гувоҳларни чақирмасдан ёпиқ суд мажлисида кўрилсин. 4. Айбланувчи эҳтиёт чораси сифатида судгача қамоқда сақлансин.²

¹ Ўша жойда, 190–194-варақлар.

² Ўша жойда, 196-варақ.

СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси (Тошкент ш., 1938 йил 4 октябрь) сайёр сессиясининг ёпиқ суд мажлиси баённомасида ёзилишича, «судланувчи ўзининг айбига тўлиқ иқрорлигини ва дастлабки тергов пайтида берган кўрсатмасини тўлиқ тасдиқлашини айтди. Тергов жараёнида у ўзига маълум бўлган антисовет ташкилотининг барча аъзоларини айтиб ўтди. Ҳеч кимга туҳмат қилмади. Суд тергови тугади. Судланувчи ўзининг охириги сўзида агар унинг ҳаёти сақлаб қолинса, ўз жиноятларини ҳалол меҳнати билан ювишини таъкидлади».¹

Бу қарор ҳам ўша машғум даврда қабул қилинган ишларни сохталаштириш андазаси асосида тайёрланиб, Саъдулла Турсунхўжаев сингари миллатпарвар, ватанпарвар инсонларни бадном қилишга қаратилган эди.

Йиғилишни ўтказиш, қарор қабул қилиш ва инсон тақдирини белгиловчи ҳукмни ўқиш учун судга бор-йўғи 15 дақиқа (22:10 – 22:25) керак бўлган, бу ўша йилларда одатий ҳол эди. С.Турсунхўжаев шахсан ўзига тегишли бўлган барча мол-мулк мусодара қилинган ҳолда олий жазога – отувга ҳукм қилинди. Ҳукм ўша куни, яъни 1938 йил 4 октябрда Тошкент шаҳрида ижро этилди.²

Минг афсуски, нафақат «халқ душманлари», балки уларнинг оила аъзолари ҳам совет қатағон сиёсати гирдобига тортилган ёхуд унинг оғир асоратларини кўп йиллар давомида бошидан кечиришга маҳкум қилинган. Масалан, С.Турсунхўжаевнинг қизи Ўлмас Турсунхўжаеванинг (1934 йилда туғилган, ўзбек, шифокор, 1961 йилдан КПСС аъзоси, 2-гуруҳ ногирони, Тошкент шаҳрида истиқомат қилган) 1988 йил 21 октябрда СССР Давлат хавфсизлиги қўмитасининг раисига йўллаган хатида унга нисбатан адолатсизлик бўлганлигини баён қилган. Яъни 1955 йили Тошкент тиббиёт институтида аъло баҳоларга ўқиётган 3-босқич талабаси Ўлмас Турсунхўжаева Сталин стипендиясига номзоди кўрсатилади. Аммо «халқ душмани»нинг қизи бўлганлиги учун институт илмий кенгаши унга рад жа-

вобини беради. Шунда у СССР Олий Совети Президиуми раиси К.Е.Ворошилов номига хат ёзиб, қуйидагиларни баён қилган: «Менинг отам Турсунхўжаев Саъдулла қайси қилган жиноятлари учун жавобгарликка тортилган ва судланган ҳамда фарзандлар ота-оналарининг қилган ишлари учун жавобгар бўладиларми ёки йўқми? СССР Конституциясида эса бунинг акси ёзилган (тахминимча, 1936 йилги Конституциянинг 21-моддаси). Давлат стипендиясини менга фақат 1957 йили 6-курсдалигимда, яъни отам реабилитация қилингандан сўнг тайинлашди».³

Ўлмас Турсунхўжаеванинг 1955 йилда Ворошиловга мурожаати Хрушчевнинг «илиқлик сиёсати» туфайли унинг отасининг иши қайта кўриб чиқишига туртки бўлди. Саъдулла Турсунхўжаев иши юзасидан СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси 1957 йилнинг 1 августида 4н-07097/57 рақамли ажрим чиқаради. «Ишнинг қайта кўриб чиқиши натижасида Турсунхўжаев ҳеч қандай жиноят содир этмаганлиги аниқланди: хулосада (СССР Бош прокуратурасининг хулосаси – Р.Р.Ш.) кўрсатилган сабабларга кўра СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси ажрими:

Турсунхўжаев Саъдулла иши бўйича аниқланган янги маълумотларга асосан унга нисбатан СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 4 октябрда чиқарган ҳукми бекор қилинсин ва унинг ҳаракатларида жиноят аломатлари йўқлиги туфайли иш тўхтатилсин».⁴

Адолат қарор топди, яна бир ватанпарвар, миллат фидойиси оқланди.

Советларнинг инсон қадри, хотирасига қанчалик бефарқ қараганлигини қуйидаги ҳолат ҳам тасдиқлайди. Ўлмас Турсунхўжаеванинг СССР Давлат хавфсизлиги қўмитаси раисига 1988 йилнинг декабрь ойида ёзган хатида отаси – Саъдулла Турсунхўжаев 1940 йилнинг 19 мартада вафот этганлиги тўғрисида Тошкент шаҳрининг Москва тумани ФХДЁ бюросининг 1956 йил 13 апрелдаги 32-рақамли гувоҳномасини олганлигини ёзган.

¹ Ўша жойда, 198-варақ.

² Ўша жойда, 199-варақ.

³ Ўша жойда, 218-варақ.

⁴ Ўша жойда, варақ кўрсатилмаган.

Қайднома санасига эътибор қаратадиган бўлсак, у С.Турсунхўжаев реабилитация қилинишидан бир йил аввал тайёрланган ва қизига юборилган. Шунда Ўлмасхон СССР Давлат хавфсизлиги қўмитасидан отасининг қачон, қаерда, нимадан вафот этганлигини аниқлаб ҳақиқатни рўёбга чиқаришини талаб қилади. Текширувлар натижасида ФХДЁ гувоҳномаси нотўғри эканлиги, Саъдулла Турсунхўжаев ҳақиқатан 1938 йилнинг 4 октябрида ўлганлиги (НКВД томонидан отилган) аниқланади ва ушбу сана қўйилган гувоҳнома Ўлмасхонга 1988 йилнинг декабрь ойида юборилади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш ўта муҳимки, инсоният тамаддунига улкан ҳисса қўшган аждодларимиз ишини давом эттириб, кўҳна ва бой маданиятимиз эришган ютуқларни тиклаш, ривожлантириш йўлида, Яратганнинг улуғ неъматини бўлмиш юрт ОЗОДЛИГИ учун жонини аямай мардонавор кураш олиб борган буюк ЖАДИД боболаримизнинг хотираси абдийдир. Улар босиб ўтган машаққатли, аммо ўта шарафли ҳаёт йўли мустақиллигимизнинг қадрига етиб, уни эъзозлашимизда биз учун ҳаёт мактаби, айниқса, ёшларимиз учун доимо ибрат, ўрнак тимсоли бўлиб қолади.

ЖАДИД АБДУҚОДИР ҚУШБЕГИЕВНИНГ ҲАЁТИ, ФОЖИАЛИ ТАҚДИРИ

Р.Т.Шамсутдинов, А.Маҳкамов ва Н.Акбарова,

З.М.Бобур номидаги Андижон давлат университети тузилмасидаги
Қатағон қурбонлари хотираси музейи ходимлари

Ўзбекистонда, жумладан, Фарғона водийсида подшоҳ Россияси ва совет мустамлакачилиги даврида юзага келган ва кенг кўламда фаолият олиб борган жадидчилик ҳаракати, юрт озодлиги учун ўз ҳаётини бахшида этган етакчиларининг ҳаёти, кураши, тақдири муносиб даражада ўрганилмай келаётгани маълум бўлди. Аини шу масалада Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан ҳозирда кенг кўламли ташкилий, илмий, маънавий, мафкуравий ишлар олиб борилмоқда. Айниқса, Ш.М.Мирзиёевнинг 2024 йил 19 июлда эълон қилинган қарори катта аҳамиятга эга бўлди.

Мазкур мақолада жадидчилик ҳаракатида катта ўрин тутган ва ибратли ишлари учун қурбон қилинган Абдуқодир Қушбегиев ҳақида ҳозиргача эълон қилинмаган тарихий ҳужжатлар билан ўртоқлашишни лозим билдик.

Улардан бирида Фарғона области пойтахти Скобелев шаҳар думаси ва Жамоат ташкилотлари қўмитаси 1918 йил 7 февраль кунги йиғилишидаги маърузадан сўнг Мухтор ҳукумат ва Кенгаш аъзолари Мирали Мирахмедов ва Абдуқодир Қушбегиев ҳамда Фарғона область мусулмонлар шўроси ташкилоти раиси Бўтабой Дадабоевлар томонидан Фарғонадаги во-

қеалар тўғрисида қабул қилинган резолюцияси келтирилган. Унда Скобелев шаҳар думаси ва Жамоат ташкилотлари қўмитаси Туркистон мухтор ҳукуматига ҳокимиятни зудлик билан топшириш зарур деб ҳисоблаганлар, Фарғонада ҳукумат органлари тузилгунга қадар Фарғона муваққат вилоят жамоат кенгашини ташкил этиш таклиф қилинган.

Скобелевдаги Мухтор ҳукумат ва Халқ кенгаши аъзолари, вилоятнинг ўзини ўзи бошқариш органларидан 3 нафар вакил, жамоат ташкилотларидан 2 нафар вакил, Аскар ва ишчи депутатлари кенгаши ва вилоят касаба уюшмаларидан 1 нафардан вакил, вилоят партия ташкилотларидан 1 нафар вакил, европалик вакиллар билан тенг миқдорда мусулмонлардан вакиллар ўз ҳокимият органларини ташкил этишга зудлик билан киришганлар. Фарғона жамоат кенгаши тузилгандан сўнг улар ўз ваколатларини дарҳол тугатишлари кўрсатил-

Абдуқодир Қушбегиев
(1882–1937)

ган. Вилоят бошқарувининг ижроия органи – Вилоят кенгаши томонидан сайланган, мавжуд қўшинлар штабини тугатиш ҳақидаги Дума қарорининг зудлик билан Фарғона аҳолисига етказилиши ҳақида резолюция қабул қилинган. Мазкур резолюция Туркистон мухтор ҳукумати ва Халқ кенгашига юборилган. Скобелев шахри думасидан Фарғона вилоят муваққат кенгашига аъзолар этиб Васильев, Ильин ва Подоляк сайланган.¹

Мусулмон коммунист Абдуқодир Кушбегиевнинг маърузаси 1919 йил 8 декабрда Тошкентдан РСФСР Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлари Совети ҳузуридаги Туркистон Комиссиясига юборилган. Унда қуйидагилар ифодаланган: 1. Туркистон Совет Республикаси маҳаллий шароитлардан келиб чиққан ҳолда баъзи бир истиснолардан ташқари Россия Социалистик Федератив Республикаси Конституцияси каби Конституция билан бошқарилса-да, у асосий орган қонуни бўлганлиги сабабли, алоҳида совет муассасалари ва уларнинг ходимларининг ўзаро муносабатларини тартибга сола олмайди.

2. Ҳозирги кунга қадар на алоҳида комиссарликлар, на улар бошчилигидаги комиссарларнинг расмий муносабатлари тўғрисида умумий тартиб, на совет корхоналари ва муассасаларида ишчилар ва хизматчиларнинг интизомий жавобгарлиги тўғрисидаги қоидалар мавжудлиги, давлат амалдорларининг ўзбошимчаликлариға мутлақо чеклов ўрнатилмагани, яқин вақтларгача кўпчилик комиссарликлар ва бошқа марказий муассасалар рухсатсиз очилиб, ҳеч қандай меъёрий ҳужжатларсиз, кўпинча эса бирон-бир режасиз фаолият юритгани, натижада айрим масалалар бўйича ваколатлар тўғрисидаги низолар одатий ҳол бўлиб қолгани, муассасаларнинг самарасиз ёзишмалари кўп вақт олгани ва ҳокимиятнинг ўзбошимчалигидан жабр кўргани айтилган. Мусулмонлар тегишли комиссарлик, бўлим, секция ва ҳоказоларни қидириб шаҳар бўйлаб юриш учун узоқ вақт ва маблағни беҳуда сарфлашган.

Айрим совет институтлари ўртасидаги муносабатларга тўхталадиган бўлсак, айниқса, Ички ишлар комиссарлигининг мусулмонларнинг узоқ йиллар давомида қўпол ва жазосиз равишда бузилган шахсий ва мулкый дахлсизлигини ҳимоя қилиш масаласи билан боғлиқ фаолиятига тўхталиб ўтмасликнинг иложи йўқлиги таъкидланган.

Шармандаларча ҳалок бўлган чоризмнинг автократик полиция режими даврида ички ишлар марказий бўлими ўша пайтдаги Россиянинг ички сиёсий ҳаётини бошқаришнинг қанчалик қудратли органи бўлган бўлса, ҳукмрон коммунистик партиянинг олий раҳбариятини биринчи ўринга қўйган янги Совет Россиясида Ички ишлар комиссарлигининг роли шунчалик чекланган ва кўзга кўринмас ҳолатга келтирилган.

Шунингдек, инқилобий ўтиш даврида осон ўлжага ишонган профессионал жиноий ва йиртқиқ унсурлар томонидан Туркистон аҳолисининг, айниқса, ҳимоясиз мусулмонларнинг шахсий ва мулкый дахлсизлигига оммавий ҳужумлар билан бир қаторда авантюристлик ва тартибсиз ички сиёсат олиб борган Колесов, Тоболин, Казаковдек шахслар ҳукуматининг мусулмонларга нисбатан босқинчилик муносабатида бўлгани мавжуд вазиятни кўплаб тизимсиз ва ҳалокатли мусодара ва реквизициялар билан янада оғирлаштирган. «Туркистон коммунисти» газетасида таъкидланганидек, кўпинча мусулмонлар учун бу ишлар ошкора талончилик ва ўғирликлардан ҳам кўра кўпроқ ҳалокатлидир.

Оддий қароқчилар ва талончиларга нисбатан совет маъмурияти ва милицияси энг қатъий чораларни, жумладан, қатл этишни қўллай олиш имкониятига эга бўлганида, талончилик ва ўғирликни деярли йўқ қилган бўларди. Ҳимоясиз қолган мусулмонлар кўринишидаги қароқчиларга нисбатан барча турдаги мандатлар билан мусодара этиш ва реквизиция қилиш, кўп ҳолларда мусодара қилинган мол-мулкнинг катта улушини шахсий манфаатига айлантиришга қарши курашда совет маъмурияти ва милицияси мутлақо ожиздир. Чунки мусодара қилувчилар ва реквизициячилар

¹ Фарғона область давлат архиви, 121-фонд, 1-рўйхат, 64-иш, 13-варақ.

совет ходимлари эди. Улар ўзларининг йиртқичликларини маъмурий кафолат деб, мансабдор шахслар фақат уларни жойларга юборган ҳокимият олдида масъул эканликлари ва подшоҳлар даврида бўлгани каби фақат уларнинг розилиги билан жавобгарликка тортилиши мумкинлигини эълон қилиб, ўз жиноятларини яширадилар.

Ўзларининг жазосизлигини ҳис қилиб, кўпинча тиш-тирноғигача қуролланган, хилма-хил инструкторлар, коммунарлар ва бошқалар ниқоби остидаги паст даражадаги бюрократларнинг бутун армияси шаҳарларга яқин жойда бўлган қишлоқ хўжалигидаги мусулмон меҳнаткаш аҳолини ўққа тутиб, ҳақиқий заминдор меҳнаткашларни ўз уйларида ҳайдаб чиқариб, бир неча авлоднинг машаққатли меҳнати натижасини ўз ҳомийларига, ўзгаларнинг молини севувчиларга топшириш учун ўз манфаатларини кўзлаб расмий сабабларни излашди.

Ҳамма жойда маъносиз вайрон бўлган мусулмон деҳқонларига уларнинг хўжаликлари гўёки меҳнаткашларники эмас, чунки улар ўзгалар меҳнатини эксплуатация қилган, ўз ерларига ёлланма ишчилар ёрдамида ишлов берган деган айбловлар қўйилди.

Ўзгаларнинг қишлоқ хўжалиги меҳнатидан ҳақиқий эксплуататорлар эмас, балки уларни вайрон қилувчилар, улар ҳисобига нон ва чорва моллари, ҳатто уй-рўзғор буюмлари, жумладан, кийим-кечак ва чойхоналар билан бойиётганлар эканлигини кўрсатган, шафқатсизларча талон-торож қилинган ўн минглаб мусулмон деҳқонларнинг шикоятлари расмий дахлсизлик билан ҳимояланган, бу қароқчиларнинг фақат ғзабини қўзғатди ва улар аллақачон террорга учраган ишчиларни янада уятсизларча қўрқитдилар, уларни ҳар хил янги турдаги репрессиялар, ҳатто шикоятлари учун қатл қилиш билан қўрқитдилар. Гарчи бу оммавий жиноятларнинг барчаси деярли ҳамманинг кўз ўнгида содир этилган бўлса-да ва кўп сонли порахўрлик аввалгисидан кам бўлмаган такаббур ҳамда фойда учун очкўз бўлган янги буржуазия синфини яратган-

лиги умумий суҳбатлар мавзусига айланган бўлса-да, жуда кўп сонли порахўрлар нафақат жазосиз қолди, балки шу кунгача турли хил маъмурий иммунитет ҳимояси остида гуллаб-яшнамоқдалар.

Ўз-ўзидан маълумки, агар маҳаллий ҳокимият ва ички ишлар органлари вакиллари мансабдор шахслар томонидан жиноят иши қўзғатишга ўзларини ҳақли деб билсалар ва аҳоли бундай ҳолларда маҳаллий милицияга ҳимоя сўраш ҳуқуқини билса, бундай даҳшатли кўрсаткичдаги ўтакетган ўзбошимчалик ва порахўрлик пайдо бўлмаган, ўн минглаб ҳақиқий мусулмон деҳқонлар кўчага улоқтирилмаган, деярли яланғоч ҳолатга келтирилмаган, талон-торож қилинмаган бўлур эди.

Совет қурилиши учун зарарли бўлган ўзаро идоралараро тортишувнинг типик мисоли Адлия комиссарлиги билан Миллатлар комиссарлиги ўртасидаги мусулмонлар учун ягона халқ судини тузиш масаласида келиб чиққан келишмовчиликдир.

Миллатлар ишлари бўйича комиссарлик мусулмон меҳнаткаш оммасининг ўзига хос турмуш тарзига ишора қилиб, деярли барча кундалик тафсилотларни шарият ва одат меъёрлари билан тартибга солар экан, мусулмонларнинг ўз даъволарида ана шу мусулмон меҳнаткаш оммасининг диний ва кундалик ҳаёти психологиясини ҳисобга олган ҳолда суддаги низоларда меъёрларга амал қилиш ҳуқуқини сақлаб қолишни талаб қилган. Адлия комиссарлиги вакиллари Миллий ишлар комиссарлиги вакилининг мазкур талабида асосан аксилинқилобий нутқни кўрдилар. Орадан бир ой ўтгач Адлия комиссарлиги VIII қурултойга шундай ҳисобот берди: **«Мусулмонларнинг диний дунёқараши халқ маҳкамаси тўғрисидаги фармонга тўғри келмаслиги сабабли даҳшатли бўрон кўтарилишига тайёр. Разил шахслар бу пайтдан ва мусулмон оммасининг жаҳолатидан унумли фойдаланиб большевизмни уларнинг муқаддас динини йўқ қилмоқчи бўлган даҳшатли кўриниши билан қўрқитиб, совет тузумидан нафратланганлар орқа-**

ли бош кўтардилар. Бу эса Тошкент бутун Туркистон Республикасининг эътиборини тортмоқда, табиийки, бу ердаги мусулмонлар билан келишувга эришмасдан туриб ва эски шаҳарда суд ислохотини ўтказмасдан туриб минтақадаги бутун суд-ҳуқуқ ислохоти ўлимга маҳкум бўлади деб бемалол айта оламиз. Адлия комиссарлиги эски Тошкент шаҳрида халқ судларини ташкил этиш ва халқ судьяларини сайлашни бошлашлари учун барча чораларни кўрди. Аммо мусулмон аҳоли агарда декретга судларнинг иш кўришда шариат қоидаларига асосланиши тўғрисида модда қўшилмаса, уларни сайлашдан бутунлай бош тортадилар. Адлия комиссарлиги ташаббуси билан бу қарор эски шаҳарнинг барча касабаси уюшмалари йиғилиши томонидан тенг овоз билан маъқулланди. Халқ судлари ҳақидаги декретни кўриб чиқишда мен (адлия комиссари) ўз тушунтиришларим билан, шунингдек, Адлия комиссарлиги коллегиясининг аъзолари ҳам иштирок этди, аммо бу йиғилиш кутилган натижани бермади ва Адлия комиссарлиги халқ судлари шариат ва одатлардан (агар улар социалистик адолат тушунчасига зид бўлмаса) фойдаланишлари мумкин эканлиги ҳақида алоҳида декрет чиқаришга мажбур бўлди».

Бир томондан, Ташқи ишлар комиссарлиги, бошқа томондан эса юқорида айтиб ўтилган ўша тинимсиз «реквизиционерлар» ва «мусодарачилар» ўртасидаги тортишувлар ҳам унчалик катта эмас эди.

«Нафақат бизнинг вакилларимиз Хитойга киритилмади, – деди ташқи ишлар бўйича комиссар 8-конгрессда, – балки чегара ҳам ёпилди. Тошкентга келган Қашғар делегациясининг хабарларидан, шунингдек, Хитойнинг чегарадаги ҳукуматлари билан расмий ёзишмалардан кўриниб турибдики, айтиш дамба Қашғардан республикага юклар оқимининг келишига, қайта тикланишига асосий тўсиқ хавфсизликнинг тўла таъминланмаганлиги, Қашқар савдогарларининг товарларини ўзбошимчалик билан

реквизиция қилишлари, реквизиция қилинган товарлар учун тўловлар масаласининг қониқарсиз шакллантирилганлиги, шунингдек, Россия пулларининг чет элдаги курсидаги фарқлардан келиб чиқадиган тушунмовчиликлардир».

Таъкидлаш жоизки, Ташқи ишлар комиссарлигининг ҳисоботида эслаб ўтилган Хитой билан яхши қўшничилик муносабатларинини ёмонлаштирган ва чегараларнинг ёпилишига олиб келган мажбурий мусодаралар, Миллатлар иши халқ комиссарлигининг норозилигига қарамай, бир қанча «реквизиторлар» томонидан ҳеч қандай эътибор берилмай ҳанузгача тартибсиз ҳолат давом этмоқда. Афтидан, республика марказий ҳукумати учун сир бўлмаган ўзбошимчалик ва зўравонлик уларни фуқароларга ҳокимиятнинг қуйи вакиллари томонидан йиртқич ҳаракатлар устидан шикоят қилиш учун иложи борида кенг имкониятлар очишга ундаши керак эди. Бироқ бунинг тескараси бўлди, чунки юқорида қайд этилган талончилик ва порахўрлик даврида Адлия комиссарлиги жиноий жазога тортилишдан кўрқиб алоҳида қонун чиқарди. Унга кўра жисмоний шахсларга ариза ва шикоят ёзиш тақиқланди ва бу иш ҳуқуқ ҳимоячилари коллегиясига ишониб топширилди.

Аммо юридик вакилликни жуда чекланган миқдорда фақат Тошкентда ташкил этиш мумкин бўлганлиги сабабли, биргина Тошкентнинг ҳам минимал эҳтиёжларини қондира олмади. Оқибатда республиканинг миллионлаб энг эзилган ва ҳимоясиз бошқа ерлик ва қишлоқ мусулмон аҳолиси ҳеч қандай юридик ёрдамсиз қолмоқда.

Ўзбошимчалик, зўравонлик ва порахўрлик авж олган турли ер-сув идоралари ва қўмиталар каби муассасалар мусулмонлардан шикоят қилувчиларни энг ибтидоий тарзда таъқиб қилинганлиги эса ажабланарли ҳол эмас.

Вилоят ижроия қўмиталари тугатилиб, уларнинг ўрнига туман-шаҳар-совет муассасалари фаолияти устидан доимий назорат олиб борадиган ва уларни мувофиқлаштириб турувчи бирон-бир ваколатли орган тузилмаганлиги

мансабдор шахслар жиноятларининг жазосиз қолишига олиб келади. Социалистик ерни бошқариш соҳасида ҳукмронлик қилаётган ўзбошимчалик ва зўравонликка барҳам бериш долзарбдир.

Гарчи республикада русларнинг ер эгалиги энг кичик фоизни ташкил этиб, мусулмонлар ерга эгаликлари катта бўлса-да, мусулмонлар ҳаётининг бошқа барча соҳаларида бўлгани каби, ер ислоҳотини амалга ошириш деярли бутунлай рус ўртоқларнинг қўлида бўлди. Овул, волост ер қўмиталари қонунга кўра ўз зиммаларига юклатилган вазифаларни ҳал қилишда анчагина кенг мустақиллик берилган. Округ ер ва сув бўлимлари гарчи кўпчилик мусулмонлардан иборат бўлса-да, амалда Қишлоқ хўжалиги комиссарлигининг қўйи маъмурлари ва турли инструкторлар ҳамда бошқа амалдорлардан иборат бўлган, улар деярли ҳар доим европаликлар вакили бўлган автократия томонидан бутунлай бостирилган органларга айлантирилган. Улар учун мусулмон меҳнаткаш қишлоқ хўжалиги оммасининг манфаати эмас, балки ўзларининг бошлиқларидан олинган, аҳолига кўпинча зарарли, ҳатто кўп ҳолларда ўзларининг шахсий манфаатларига оид кўрсатмаларнинг тезда бажарилиши муҳимдир.

Овул ва волост ер-сув қўмиталарининг мавқеини ҳар қандай кичик руҳоний буйруқ бериши мумкин бўлган собиқ овул ва волост оқсоқоллари билан солиштирилганда улар орасидаги ажойиб ўхшашликни сезмаслик мумкин эмас.

Қишлоқ хўжалигидаги мусулмон меҳнаткаш оммасига тегишли адабиёт ва ташвиқот томонидан коммунизм ғояларини идрок этишга мутлақо тайёр эмаслиги туфайли улар амалдорлар оммаси орасидан коммунизмнинг мафкуравий курашчиларини ҳамда мансабпараст ва ўғриларни ажратиш имкониятидан маҳрум бўлганлари ажабланарлидир.

Уларда нафақат ўзларининг бошига тушган бахтсизликнинг бевосита айбдорларига, балки бутун Коммунистик партиянинг ўзига нисбатан ҳам душманлик муносабатига олиб келди, ваҳоланки, адолат учун шуни таъкид-

лаш жоизки, Коммунистик партиянинг ўлка қўмитаси ўз сафларини безори ва манфаатпараст унсурлардан тозалаш учун энг қатъий чораларни кўрди, аммо бу кураш натижалари мусулмон деҳқонларининг аҳволини яхшилашга заррача таъсир кўрсатмади. Аксинча, 1918 йил 27 январда Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан қабул қилинган ер-сув ислоҳотини амалга ошириш учун асосий қўлланма бўлиб хизмат қилган ерни ижтимоийлаштириш тўғрисидаги қонунга қўшимча равишда жорий 1919 йил бошидан социалистик ер тузиш ва социалистик қишлоқ хўжалигига ўтиш чора-тадбирлари тўғрисидаги низом эълон қилинган, мусулмон деҳқонларининг аҳволи ўта фожиали ҳолатга тушиб қолди.

Мусулмон деҳқоннинг бутун ижтимоий ва оилавий ҳаёти ҳар бир мусулмон сингари қатъий индивидуализмга асослангани, кўп асрлик анъаналар билан муқаддаслангани ва дин ҳамда ҳуқуқ манбалари сифатида Қуръон ва шариатнинг қаттиқ талаблари билан ҳимоялангани ҳисобга олинмай, Қишлоқ хўжалиги халқ комиссарлиги амалдорларининг катта армияси ғайрат билан чорикорлар ёки собиқ ер эгаларининг ярим улушларидан фойдаланишда, ўзларининг меҳнат хўжаликлари ёки меҳнатга яроқсиз ерларини етиштириш учун рухсат олган. Аввалги мағлубиятлардан омон қолган бахтсиз мусулмон деҳқонларини мажбуран қишлоқ хўжалиги жамоаларига том маънода ҳайдаб киргизмоқдалар. Уюштирилган коммуналар ўзини партия ташкилоти ҳисоблагани учун кўп жойларда ўқотар қуроллар, илгари берилган мандатлар, экин ва ер майдонлари, беда ерлари, боғ ва томорқалар, қишлоқ хўжалиги анжомлари, ишчи ва чорва моллари, паррандалар, ўтин, ем-хашак, озиқ-овқат, тикувчилик буюмлари, кийим-кечак, умуман, қатл қилиш таҳдиди остида зўрлик билан олиб қўйилиши мумкин бўлган ҳамма нарсаси талон-торож қилмоқда, собиқ ўртача ҳақиқий мусулмон деҳқоннинг оиласи деярли яланғоч ҳолда шафқатсизларча кўчага улоқтирилмоқда ва очликдан ўлишга маҳкум этилмоқда.

Вазият шу даражага етдики, янги ташкил этилган коммуналар жазосизлик муҳитидан фойдаланиб ўзлари учун реквизиция ва мусодара қилиш ҳуқуқини олгач, қўшни деҳқонларни мусодара ниқоби остида ўзларига тегишли далаларини уларнинг чорва моллари ва асбоблари орқали ҳайдашга мажбур қилмоқда ҳамда ўнг ва чап томонда нимаики омон қолган бўлса, ҳаммасини олиб қўймоқдалар.

Энг кўп зулм ва зўравонлик сурати ҳатто республика пойтахти Тошкентда ҳам содир бўлмоқда. Рус ўртоқлар совуқ қурол билан қуролланган ҳолда мусулмонларнинг аравалари ва отлиқларини кўча ўртасидан ўтаётганда зўрлик билан ҳибсга олишмоқда. Улар ўқотар қуролларини кўтариб олиб ваҳший қичқириқлар билан қуролларини силкитиб, уларни отиш билан қўрқитиб, уларнинг аравачилари ва чавандозларини урмоқдалар. Улар қишлоқларда, овулларда, ҳатто йўлларда ўзларига муносиб тақлидчиларни топдилар, шунинг учун мусулмон деҳқонлар ўз томорқаси, охириги араваси ва отини йўқотмаслик учун маҳсулотларини сотиш имкониятидан маҳрум бўлди.

Бундай тартибсиз ҳаракатлар асосий эҳтиёж моллари нархини кескин ошириб юбораётганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Ҳимоясиз ва қуролсиз мусулмон аҳолига нисбатан жиловсиз ҳамда жазосиз зулм амалга оширилаётган бир пайтда, оммавий ва тизимли ҳодиса сифатида, алоҳида ҳолатларни ҳисобга олмаганда, рус аҳолисига нисбатан зулм фактлари деярли йўқлигини қайд этмаслик мумкин эмас.

Бироқ шуниси аниқки, бу жиноий талаб ва мусодаралар ҳамда бошқа зўравонликларнинг бутун оғирлиги мусулмон қишлоқ хўжалиги ва шаҳар меҳнаткаш аҳолисига тушмоқда. Чунки асосий эҳтиёжлар, хусусан, озиқ-овқат маҳсулотларини деярли ягона ишлаб чиқарувчиси бўлган 95% мусулмонлар учун бу ишлар фойдали эмаслиги аниқ, лекин ҳукмрон пролетариат бўлган 5% европаликлар учун фойдалидир, бу эса ҳаттоки элементар адолатга ҳам зиддир.

Тўғри, «Известия»нинг шу йил 17 июнда чоп этилган 123-сонидан ўша йил 14 июндаги 361-сонли буйруқ асосида ўртоқ Лениннинг 1117-сонли радиограммаси эълон қилинган. Энг қатъий тарзда тушунтирилган эдики, барча деҳқонлар (мусулмон деҳқонлар) социалистик ер эгалиги тўғрисидаги низом эълон қилинган пайтда (мусулмон деҳқонларида) фойдаланиш учун берилган ерни бирор-бир тарзда бегоналаштириш мумкин эмаслиги таъкидланиб, акс ҳолда, қаттиқ жазога тортилиши уқтирилган эди. Коллектив бирлашмалар тузиш ва ерларни деҳқонлар фойдаланишидан олиб қўйишга фақат ихтиёрий розилик билан йўл қўйилади, деҳқонларни жамоаларда ва жамоа хўжалигининг бошқа турларида мажбурий ижтимоий ишлов ўтказиш чораларига мутлақо йўл қўйиб бўлмайди.

Гарчи тартиб уни аҳоли орасида кенгроқ тарқатиш талаби билан яқунланса-да, мусулмон деҳқонлар бугунги кунгача унинг борлигидан хабардор эмас ва ҳаммаси аввалгидек давом этмоқда.

Қишлоқ хўжалиги комиссарлиги мансабдор шахслари мусулмон деҳқонларга нисбатан безорилик-тартибсизлик тактикасига содиқ қолган бир вақтда ёқилғи таъминот ташкилотлари ходимлари кўп жиҳатдан улардан ҳам ўзиб кетишди. Тошкент атрофида 25 миль масофада шаҳар ва қишлоқ иморатлари учун зарур бўлган 15–20 йилдан кейин қайта ўстирилиши мумкин бўлган ёғоч ўтин учун йўқ қилинди, бинолар, экинлар ва мевали дарахтларга зарар етказилишига қарши бирон-бир эҳтиёт чораси кўрилмади, оқибатда кўплаб иншоотлар вайрон бўлди, кўплаб мевали дарахтлар ва экинлар шикастланди ва нобуд бўлди. Асосан майда деҳқонлар томонидан зўрловчилар ва бузғунчилар устидан шикоят қилишга уринишлар комиссарлик мансабдор шахслари орасида ер хўжалиги мансабдор шахсларига нисбатан шикоятлар каби ғазабга сабаб бўлган. Афтидан, коммунизм ғоялари учун кураш эмас, балки моддий жиҳатдан фойдали бўлган устунлик, имтиёзли сиёсий мавқеини йўқотиб қўйиш қўрқуви кўплаб рус ўртоқларини Россиядан бутунлай ажралиб чиқишгача олиб

келган халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш шиорини фақатгина назарий жиҳатдан эълон қилишга ундади. Амалда эса мусулмон пролетариатининг мутлақ кўпчилиги томонидан ушбу шиорни амалга оширишга бўлган заррача уринишлар аёвсиз бостирилди. Гўё ўрта ва кичик мусулмон ер эгаларини бутунлай йўқ қилиш учун расмий «Известия»нинг сўнгги сонларидан бирида камбағаллар уюшмалари тўғрисидаги қоида эълон қилиниши ҳанузгача сақланиб қолган, олдинги мағлубиятлар майда ер эгаларининг узил-кесил вайрон бўлишига олиб келди.

Хаттоки зудлик билан яратиш зарурати ҳақида икки хил фикр билдириш мумкин бўлмаган мусулмон матбуоти каби муҳим соҳада ҳам енгиб ўтишнинг имкони йўқ қийинчиликлар вужудга келган. Туркистонда чор реакциясининг қора даврларида ҳам қаттиқ ва бюрократик цензура ҳукмронлиги остида хусусий рус матбуоти мавжуд бўлиш имконияти бўлган бўлса-да, ўша вақтда ҳеч қандай яхши ниятли ва ишончли мусулмон шахсий матбуоти ҳақида гап бўлиши мумкин эмас эди ва маҳаллий мусулмон тилларида хусусий газета ёки журналлар нашр этиш истагини билдирган айрим ташаббускорлар ниҳоятда қаттиққўллик билан тўхтатилар эди. Маҳаллий аҳолининг қолоқ оммаси орасида умумбашарий маданиятнинг асосий узатувчиси бўлган Европа Россиясининг мусулмон зиёлилари, асосан татарлар бўлганлиги, улар маҳаллий мусулмонлар билан тил ва дин жиҳатдан яқин бўлганлиги сабабли, чор ҳукумати янги қонун ўйлаб топди ва уни амалга оширди. Унга кўра Туркистондан ташқарида туғилган мусулмон эътиқоди бўлган вакиллариغا Туркистонда нафақат уй ва ер сотиб олиш, балки улардан ижара асосида фойдаланиш ҳам тақиқланган эди. Бу эса мусулмон зиёлиларини чор полициясининг мутлақо ўзбошимчалигига қарам қилиб қўйди. Улар бу ёввойи ўзбошимчаликни ўзларининг мўл даромад манбаларидан бирига айлантирдилар.

Тўғри, маҳаллий аҳолини доимо қўрқув ва итоаткорликда ушлаб туриш зарурлигини ҳисобга олиб чор ҳокимиятининг ўзи узоқ

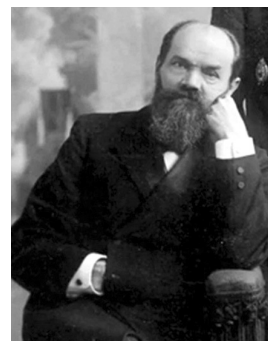
ўн йиллар давомида ўзбек тилида «Туркистон ўлка газетаси»ни нашр эттирди, лекин унинг муҳаррири машҳур рус миссионери Остроумов бўлди. У ўзининг газетасида чор тузумининг бошқа барча бошқарув шаклларидаан православ динининг мусулмонлардан устунлигини мақтаб, миллионлаб мусулмон оммасини нафақат руслаштириш, балки уларни православликка тортиш каби бемаъни ва имконсиз вазифани олдиға қўйган эди.

Бу, таъбир жоиз бўлса, «газета»га мунтазам равишда қозилар, оқсоқоллар, маҳаллий маъмурий хизматчилар ва бошқалар обуна бўлганлиги аниқ. Лекин марказий ҳукумат буйруғи билан унда фақат ҳокимият буйруқларини ўқиш мумкин эди, шундан сўнг бу истиқболли адабиёт ҳам тезда ўраш қоғозига айлантирилди.

Шундай қилиб, мусулмон оммаси бутунлай тегинмас бўлиб қолди, уларнинг аксариятида матбуот тушунчаси йўқ эди, шунинг учун улар чор автократияси ағдарилгач ҳамда социалистик адабиёт оқими кириб келгач, социалистик ғоялар ташвиқот ва тарғибот қилиш учун энг самарали материал эканлигини англаб етдилар.

Бироқ нафақат Октябрь инқилоби давригача бўлган рус социалистик арбоблари, балки Октябрь инқилобидан кейинги Россия Коммунистик партияси ҳам социализм ғояларини ривожлантириш учун унчалик қулай асосдан фойдаланмаган эдилар. Бу борада жуда оз нарса қилинган бўлса-да, шунинг ўзига ҳам европалик ўртоқлар кўпинча ўжарлик билан қаршилиқ қилишларига қарамай, мусулмонларнинг ўзлари унга эришдилар.

Адолат юзасидан шуни таъкидлаш керакки, мусулмон пролетариати маънавий-сиёсий ҳаётининг бу муҳим масалаларига лоқайд муносабатда бўлишининг сабаби, афтидан, ёмон ният эмас, балки чор ҳукуматидан мерос бўлиб

Н.П.Остроумов
(1846–1930)

қолган мусулмонларга нисбатан қандайдир тушунарсиз ишончсизлик эди.

Рус ўртоқлар носамимийлигининг энг ёрқин мисоли тилларнинг тенглиги тўғрисидаги фармондир. Унга кўра туркий тил рус тили билан тенг равишда давлат тилининг барча ҳуқуқларига эга эканлиги тан олинган. Кўришиб турибдики, бу фармон эълон қилинган пайтдан бошлаб одатий кетма-кетликка кўра расмий газеталарни, республика ҳукуматининг қарорлари, фармойишларини мусулмон аҳолисининг катта қисмини ташкил этувчи туркий тилларда рус тили билан бир вақтда ва кўп миқдорда зудлик билан нашр этиш зарурдек туюлди. Бироқ ҳанузгача бу борада ҳеч нарса қилинмади. «Иштирокиюн» газетасида маълум вақтдан бери ҳукумат буйруқлари нашр этилган бўлса-да, бу иш кўп миллионлик аҳоли билан солиштирганда аҳамиятсиз, озчиликни ташкил этувчи Россия фуқаролари учунгина қилинганидек кўринади, уларни алоҳида китоблар ва тўпламларда нашр этиш зарурати ўрнини умуман боса олмайди.

Айни пайтда, ҳатто тажрибали ҳуқуқшунослар ҳам тушуна олмайдиган, марказдаги совет ҳукумати ва Туркистон Республикаси ҳукуматининг кўплаб қонунлари, фармойишлари, фармонлари ва кўрсатмалари фақат аҳолининг атиги 5 фоизи тушуна оладиган рус тилида босиб чиқарилмоқда. Русларга нисбатан санаб ўтилган қонунларни амалга ошириш бўйича қандай шафқатсиз талаблар қўйилган бўлса, мусулмон аҳолига ҳам худди шундай талаблар қўйилди. Мусулмон оммаси ўз она тилларида қонунлар билан танишиш имкони бўлмагач, уларни бузиш оқибати мутлақо номаълум бўлишидан қатъи назар, қаттиқ жазоланаверди.

Агар шу пайтгача ўзбек тилига таржима қилинган ва Миллатлар комиссарлиги томонидан ҳар бири 15 000 нусхада нашр этилган Бухариннинг «Коммунистик партия дастури» ва Карпинскийнинг «Совет ҳукумати ўзи нима?» каби барча социалистик адабиётлар 5-7 та рисола билан чекланганлигини ҳисобга олсак, аксилинқилобий фаолият учун инқилобий

трибуналлар томонидан судга тортилган мусулмонларнинг аянчли аҳволини тан олмасдан иложимиз йўқ, чунки уларга ўзларининг кўз олдида содир бўлган улуғвор тарихий воқеаларнинг маъноси ва аҳамиятини, бу борада чиқарилган қонунларни тушунтириш билан ҳеч ким қайғурмади.

Мусулмон оммасининг ўз она тилида юз бераётган энг буюк воқеаларни тушунтирувчи адабиётлар етишмаслиги оқибатининг фожiasi ижтимоий ер ислоҳоти билан боғлиқ ҳолда янада ёмонлашади. Айни пайтда, бир неча ўн минглаб рус деҳқонлари учун 1918 йил 27 январда Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан қабул қилинган ерни ижтимоийлаштириш тўғрисидаги асосий қонун, ўтган йилнинг бошида чиқарилган социалистик қишлоқ хўжалигига ўтиш дарҳол социалистик ерни бошқариш тўғрисидаги қабул қилинган қоидалар ва чора-тадбирлар эълон қилинди, бироқ кўп миллионлик мусулмон меҳнаткаш оммаси учун муҳим бўлган ўша қонунларни таржима қилиш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмади.

Маҳаллий ер ислоҳотини амалга ошираётган уезд ер-сув бўлимларида ҳамда овул ва волост ер-сув муассасаларида қатнашувчи мусулмон деҳқонларининг сони рус ўртоқларга нисбатан кулгили даражада арзимас нисбатда намоён бўлмоқда. Унда қатнашаётган мусулмон деҳқонларининг рус тилини тушунмасликлари, меҳнаткаш қишлоқ хўжалиги оммасининг она тилидаги адабиётлари йўқлиги совет ҳукумати кичик маъмурлари томонидан юқорида айтиб ўтилган очик-ойдин суиистеъмолликларига сабаб бўлган.

Агар ерни ижтимоийлаштириш тўғрисидаги қонунлар ҳамда Москва ҳукуматининг радиogramмалари мусулмон деҳқонлари оммаси орасида ўзларининг она тилларида кенг тарқалган бўлганида эди, мусулмон ер ишчиларига нисбатан жазосиз қўлланиладиган ваҳшиёна ва шафқатсиз зўравонликларнинг аксарияти йўқ бўларди ёки умуман содир бўлмасдан туриб адолат билан жазоланган бўлур эди.

Даврий нашрлар, брошюралар ва қонунлар ҳақида айтилган фикрлар ҳарбий ишлар, қишлоқ хўжалиги ва бошқа махсус адабиётларга ҳам тааллуқлидир. Бу ерда рус китобхонлари учун юз минглаб турли хил махсус нашрлар мавжуд, бу эса уларнинг ўз мутахассисликлари бўйича кундалик ишларининг бажарилишини осонлаштиради. Мусулмонлар учун эса китоблар тасодикий ҳамда арзимас миқдорда нашр этилган, холос. Россиялик ватандошлар учун юзлаб матбаа ишчилари билан жиҳозланган ўнлаб босмахоналар ва тошбосмахоналар мавжуд бўлган бир пайтда, кўп миллионлик мусулмон аҳолиси учун бир неча ўнлаб пуд эскириб кетган ва яроқсиз шрифтлар ва бир ҳовуч мусулмон ёзувчиларига эга арзимас 7-рақамли босмахона ажратилган, холос.

Агар республика пойтахти Тошкентда ўзбошимчалик, зўравонлик ва порахўрлик кўп миллионлик мусулмон аҳолига нисбатан ўзига хос бошқарув тизимини ташкил этса, Тошкентдан ташқарида мусулмонларнинг ҳуқуқий аҳволи шунчаки чидаб бўлмас даражага етган.

Бу ҳақида ўртоқ Иброҳимов ва 7-минтақавий съездининг миллий бўлими томонидан келган делегатлар кўплаб фактлар билан аниқ айтдилар. 8-съезднинг сўнгги конференциясида ҳам нега маҳаллий мусулмонларга нисбатан узил-кесил мағлубиятга учраган қўллар каби муносабат бўлаётгани ҳақида эътирозлар янгради.

Бир вақтлар гуллаб-яшнаган Фарғона вилоятидан келган делегатлар ва гувоҳлар ўзбошимчалик ҳамда зўравонликларнинг чексиз рўйхатини давом эттирдилар ва буни фарғоналик қароқчилар деб аталмиш уларнинг бир қисми, хусусан, совет ҳокимияти томонига ўтган ва яна ортга қайтган арман дашноқлари томонидан мусулмон меҳнаткаш аҳолига қарши амалга оширилган бир қанча қонли қирғинлар билан тўлдиришган. Ҳар икки ҳолатда ҳам ҳимоясиз мусулмон аҳоли ваҳшиёна талон-торож қилинган ва ўлдирилган, ниҳоят қизил гвардиячилар ва қизил армия аскарлари маҳаллий аҳолини қароқчилар ва дашноқ-

лардан ҳимоя қилиш ўрнига чексиз талончилик ва ўғрилиқ суратини Фарғона меҳнаткаш мусулмонларини талон-торож қилиш ва калтаклаш билан тўлдирдилар.

– Бир пайтлар гуллаб-яшнаган бутун Фарғонанинг меҳнаткаш халқи нола қилмоқда, – дейди Андижон ва уезднинг алоҳида вакиллари ўз маърузасида. – Ҳамма жойда ва ҳар ерда деярли бир хил ҳодисалар ҳамда бир хил сабаблар ва бир хил оқибатлар: Фарғона замини Эргаш, Мадаминбек, Маҳкам ва Холхўжа бошчилигидаги қароқчилар майдонига айланди. Дастлаб аҳамиятсиз бўлган, кейинчалик уюшган ва кучайтирилган ўғрилар ва қароқчилар тўдаларининг даҳшатларига таъриф тил ожиз.

«Буржуазия унсури қўшни давлатларга кўчиб кетиш ёки рус ўтроқлар орасида паноҳ топиш орқали Фарғонанинг бу балосидан қандайдир тарзда қутулди, аммо меҳнаткаш камбағаллар, ўрта деҳқон ва ҳунармандлар қароқчилар ва уларнинг таъқибчилари қурбонларига айланди. Большевиклар коммунистларининг мусулмон фракцияси йиртқишларнинг кичик тўдалари пайдо бўлиши билан боғлиқ вазиятнинг ўзига хос жиддийлигини қайта-қайта таъкидлади, аммо рус ўртоқлари мусулмон ўртоқларининг овозига қулоқ соладиган даражада ҳушёр ва эҳтиёткор эмас эдилар ва улар қандайдир радикал чора-тадбирлар қўллаш ўрнига вақтинчалик ечим билан чекланишди. Қизил Армия аскарларининг кичик бўлинмаларини таҳдид остида бўлган жойларга юбордилар, бу ерда арман дашноқлари раҳбарлар ва даҳолар ролини ўйнадилар. Қароқчиларни жазолаш учун юборилган носоғлом шахслар уларнинг таъминотини, қуроллари, умуман, ўзини таъқиб қилиш ўрнига қуроллари тинч қишлоқ аҳолисига қаратди – оқибатда ҳимоя қилиш учун юборилган меҳнаткаш мусулмон камбағалларнинг харажатлари талончилик ва жазо отрядларини бойитиш учун ишлатилди. Асоссиз шафқатсизлик, умумий қатл, уй-

ларни ёқиш, аёлларга нисбатан зўравонлик, гўдакларни калтаклашларнинг барчаси эзилган ва ҳақоратланган, қашшоқ, қувғинга учраган оч камбағаллар сонини кўпайтирмоқда ва бу оломон, гарчи улар қароқчи деб ҳисобланган бўлса-да, ўшалар томон югурди, лекин бошқа натижа ёки чиқиш йўли бўлмаса, улар муқаррар равишда босмачи ёки бўғувчилар деган шармандали лақабни олган ўша қароқчиларга томон боришга мажбурдирлар. Дарвоқе, Қўрғонтепа волости аҳолисининг хабарида шундай дейилади: «Бизни вайрон қилган ва «тўртинчи», яъни большевиклар деб ўйлаганларни ўлдирган қароқчилар кетганидан икки-уч кун ўтиб ўзларини ҳукумат қўшинлари деб атаган шахслар келди. Улар биздан бойларнинг уйларини кўрсатишимизни талаб қилишди, улар турли таҳдидлар остида аравалар олиб келишди ва бойларнинг барча мулкини тортиб олишди. Агарда уларнинг кўзига кимдир пулсиз ёки камбағал кўринса, қароқчиларни ўлдиришмиз деб отиб юборишди. Отряд аъзоларининг аксарияти арманлардан иборат эди. Улар мусулмонларга кўп асрлик адоватда бўлиб, ҳозирги нотинчликлардан фойдаланиб биз – тинч аҳолини ҳокимиятга қароқчи сифатида кўрсатдилар ва ҳокимиятнинг ишончидан фойдаланиб фақат мусулмонларни қириб ташлаш билан шуғулландилар».

Арманлар мусулмонлар орасидан кўзига кўринган ҳар бир кишини қириб ташладилар ва уларни шафқатсизларча таҳқирладилар. Охир-оқибат воқеалар шу қадар даҳшатли ҳолга келдики, аҳоли ўзларини икки олов орасида кўрди: бири қароқчилар, иккинчиси эса қизил армиянинг кўп қисмини ташкил этган арманлар эди, аммо мусулмонлар кўз ўнгидаги охирги олов биринчисидан минг маротаба даҳшатлироқ эди, чунки қароқчилар мол-мулкини, пулини бермаганларни ўлдирганлари учун уларни «тўртинчи» қароқчилар деб аташган, арманлар эса ўз мақсадлари учун пул берган ва бермаганларни бирдек калтаклашарди. Чунки уларнинг мақсади битта – му-

сулмонларни ер юзидан қириб ташлаш эди. Фарғона вилоят ижроия қўмитаси аъзоси, мусулмон коммунисти қуйидагича хабар беради: «Қароқчилар бизни ҳар куни тутиб ўлдирадилар, биз эса нимада айбдор эканлигимизни билмаймиз. Рус ўртоқлар ҳеч бўлмаганда буни ҳисобга олганида эди, бизни қуроолантирган бўларди, кейин эса улар бу бадбашара қароқчиларни йўқ қилишни бошладилар. Лекин улар бизни нафақат қуроолантирмадилар, балки ишонмадилар ҳам, масалан, биз қандайдир қароқчиларни кўрсатсак, биздан шундай қароқчинини қуроол билан кўрган гувоҳларни талаб қилардилар, улар бўлмаса, биз қўлга олган қароқчилар қўйиб юбориларди ва агар биз қароқчилар орасига тушиб қолсак, улар бизни зудлик билан ўлдиришади, улар учун соқолларини олиш ёки шим ва бешмат кийиш кифоя. Биз партияга мурожаат қилиб, бўлинмамизни қўриқлаш учун бизга 50 та милтиқ беришни илтимос қилдик, аммо партия мусулмонларга ҳатто таёқ ҳам бермасликка қарор қилди».

«Агар мусулмон меҳнат биржасига ёки заводга иш сўрови билан борса, уни ҳайдаб юборишади, мусулмонлар партияси бунга эътироз билдирса, бизни «Партиядан чиқаринглар, отинглар, қамоққа олинглар» деган сўзлар билан кўмиб ташлашади».

«Европаликларга оқ нон, гуруч, кўк чой, керосин, мато, совун ва ўтин берилди, лекин биз – камбағал мусулмонлар ҳар ойда эмас, аста-секин жугари, мевали чой ва оз миқдорда пахта ёғидан бошқа бирор нарса кўрмадик. Мана нимага мусулмонлар очликдан ўлмоқдалар».

«Уезд ижроия қўмитасидагилар ҳеч қачон мусулмонларнинг ишлари билан шуғулланмайди. Бечора мусулмонлар бир-икки ҳафтага бориб ҳеч қандай натижа ололмай, сўнгги тийинларини сарфлаб уйларига қайтадилар».

«Қароқчилар тўдаси мусулмонларнинг қонига, талончиликка ва зўравонликка қаноатлангач, – дейди фарғоналик нотиқ ўртоқ Каримбоев, – қизил гвардиячилар пайдо бў-

либ, тартиб ўрнатиш ўрнига аҳолини талон-торож қила бошлади, зўравонлик қилади ва кейин талон-торож қилинган мол-мулкни сотади. Чустда бир воқеа бўлган: 260 нафар мусулмон коммунисти қароқчилар томонидан қирғин қилингандан сўнг ўзини коммунист деб атаган арман дашноқларидан иборат қизил армия келиб, тартибсизликлар бошлаб, аҳолини талон-торож қила бошлаган».

Наманганлик делегат ўртоқ Садиров: «Шаҳардаги мусулмон коммунистлари шаҳар қалъасига йўл олганларида ўққа тутилган, икки нафари қўлга олиниб ўлдирилган, уларга арман дашноқлари томонидан тўда аъзоси сифатида чўнтақларига ҳужжатлар солиб қўйилган».

Маърузачи ўртоқ Хусанбоевнинг (Ҳаққул) сўзларига кўра: «Ўшда қароқчилар тўдалари пайдо бўлганида, бу ҳақда Андижонга хабар қилишди, у ердан қизил гвардия отряди келиб, тўдани мағлуб этди, шундан сўнг бозорга ўт қўйиб, эски Ўшни талай бошлади. Бирмунча вақт ўтгач дашноқларнинг иккинчи отряди келади ва биринчиси билан бирга яна болаларни бўлақларга бўлиб, талон-торож қила бошлайди, зўрлайди ва ўлдиради. Ўш эса 5 кун давомида шундай вайронагарчиликка учради, натижада 2000 киши қурбон бўлди».

Фарғонадаги вазиятнинг юқорида тасвирланган маъюс манзараси яхши томонга ўзгармади, балки анча ёмонлашганини жорий йил октябрь ойининг сўнгги кунларида эълон қилинган маъруза ҳам кўрсатиб турибди. Унда айтилишича, «ҳатто беозор кичик-кичик қишлоқлар ҳам ер билан яксон қилинган, талон-торож қилинган, чорва моллари, дон ўғирланган, мол-мулклар ўмарилган, эгалари эса ўзларининг қони ва жони орқали қўлга киритган мулкларини ҳимоя қилиб ҳалок бўлганлар. Кўрилган барча тарғибот-ташвиқот тадбирлари кўнгилдагидек натижа бермаяпти, ночор, бошпанасиз аҳолида хотиржамлик ўрнига бефарқлик, ҳокимиятга ишончсизлик, улардан норозилик пайдо бўлмоқда».

Сирдарёнинг катта қисми ва деярли бутун Еттисув областида истиқомат қилувчи энг йирик мусулмон халқи – қирғизларнинг аҳволи бундан ҳам даҳшатли.

– Перовскда ва Туркистонда, – дейди Черняевдан келган делегат ўртоқ Тўракелдиев, – бир неча қирғизлар судсиз отиб ташланди ва буржуазия вакиллари тинтув қилиш ниқоби остида пролетариатнинг тинтувлари ва талон-торожлари содир бўлмоқда. Қишлоқларда қулоқ-деҳқонлар бозорга келган камбағал-қирғизларнинг от ва буқаларини олиб кетишади, жабрланувчига сен Николай давридан буён мендан от ёки ҳўкиз ўғирлайсан деб айтишади ва бунга қарши ҳеч қандай чора кўрилмайди. Бундан ташқари, қирғиз аҳолисининг ярми очликдан ўлди, қолганлари деҳқонлар томонидан отиб ташланмоқда. Қирғизлар ўз вакилларига мурожаат этиб, уларни ҳимоя қилишларини сўраганларида, улар бирор нима қилишга ожизликларини айтишади, чунки уларни ҳам ҳайдаб солишмоқда. Қирғиз аҳолиси сон жиҳатдан кўп бўлишига қарамай (57 волостдан атиги 15 таси рус қишлоғи), бизнинг делегатларимизни отиб ташлашмоқда. Қачонки биз ўз ҳуқуқларимиз ҳақида гапиришга қарор қилсак, бизни ялқовлар ва порахўрлар деб айтишади. Қирғизлар очлик эълон қилиб, ўзларини очарчиликдан қутқаришни сўраш учун ижроия қўмитасига келганларида, улар: «Орангизда бирон бойлар борми, улардан олиб, сизга берамиз», – деб сўрашди. Ўша оч одамларнинг кўрсатмаси билан бир неча қирғиз бойларидан 290 та от ва бугдой олиб кетилди, аммо оч қолганлар оч қолишда давом этди, чунки уларга ҳеч нарса етиб келмади. Маҳаллий қулоқ-деҳқонлар 2000 қўчқор ва 30 ҳўкизга эга бўлиб фаровон яшамоқда, аммо оч қирғизга ҳатто 10 бош қўчқор бўлиши мумкин эмас, чунки барибир уларни тортиб олишади».

Чимкент вакилининг айтган гаплари мусулмон қирғизлар яшайдиган бошқа барча ҳудудларга ҳам тўлиқ тааллуқлидир. Ягона фарқ шундаки, марказдан узоқлашган сари

қирғиз мусулмонларини талон-торож қилиш янада шафқатсиз тус олади. Бу ердаги очликдан ўлим Тошкент атрофидагидан ҳам даҳшатлироқдир.

Шундай қилиб, қирғизларга тегишли бўлган деҳқончилик учун яроқли ерларни рус кўчманчи-эксплуататорлар фойдасига қонуний талон-торож қилиш орқали қирғиз халқини мунтазам ва доимий равишда эгаллаб олишдан иборат шармандали чор ҳукуматининг очиқ тарихий адолатсизлиги ҳозирги кунда ҳам давом этиб келмоқда. Бу бегуноҳ ва истеъдодли халқни бутунлай йўқ қилиш жараёнини тезлаштириш учун ушбу асрнинг бевосита даҳшатли айбдорлари бўлган ўша қароқчи-эксплуататорлар орқали очлик, оммавий қатл қилиш, талон-торож этиш, талаш ва бошқа шаклидаги очиқ қирғин қилишнинг энг ибтидоий воситаларидан фойдаланилмоқда.

Қирғиз меҳнаткашлари ва рус деҳқон эксплуататорлари ўртасидаги муносабатлар масаласига бағишланган кенг кўламли материал ҳалигача тўлиқ ишлаб чиқилмаганлиги сабабли, қирғиз халқи бошдан кечирган оғир фожиаларни батафсилроқ тасвирлаш мумкин.

Худди шу каби, совет ҳукумати билан Каспийорти минтақасидаги мусулмон меҳнаткаш оммаси – туркманлар ўртасидаги муносабатларга оид материаллар ҳам ушбу минтақанинг олдинги фронторти позицияси ва яқиндагина оқ гвардиячилар босқинчилигидан озод қилинганлиги ҳамда унинг ғарбий ярмида ҳарбий ҳаракатлар давом этаётгани сабабли тўлиқ ишлаб чиқилмаган ва тизимлаштирилмаган.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, чор реакциясининг қора даврларида мусулмон меҳнаткаш оммаси учун тушунарли бўлган бундай тактикалар бу халқ оммасини узоқ вақт давомида совет тузумидан узоқлаштириб, у томонидан илгари сурилган «халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши» тамойилининг самимийлигига бўлган ишончига путур етказди.

Агарда совет Россияси туркман мусулмонларининг дарз кетган ишончини тиклаш зарур

деб ҳисобласа, Туркистонда, умуман, Шарқда завод (саноат) пролетариатининг йўқлигини инобатга олиб тинч йўл билан шарқ халқларининг майда буржуа-патриархал, кичик ва ўрта шаҳар қишлоқ буржуазиясини ҳамдардлигини қозониши ниҳоятда зарурдир. Чунки бусиз совет ҳукумати ўзининг Шарқ сиёсатини бундай улкан миқёсда амалга ошира олишини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Шунинг учун биринчи навбатда зудлик билан қуйидаги чораларни кўриш керак:

- 1) Барча кичик ва ўрта мусулмон деҳқонларга улардан тортиб олинган ерлар, боғлар, узумзорлар, тегирмонлар, барча жонли ва жонсиз асбоб-ускуналар ҳамда тортиб олинган барча мол-мулклар қайтариб берилсин, бедарак йўқолганлар ва талон-торож қилинганлар, ўрмонлари кесиб ташланганлар учун адолатли тоовон пули тўлансин;
- 2) Мусулмон қишлоқ хўжалиги меҳнаткаш оммасининг муросасиз нафратини ўз талон-торожлари ва зўравонликлари билан қозонган барча қишлоқ хўжалиги коммуналари ва камбағаллар уюшмалари йўқ қилинсин;
- 3) Совет ҳукумати агентлари томонидан товламачилик ва порахўрликдан жабр кўрган барча мусулмонлар таклиф қилиниб, порахўрлар, товламачилар аниқлансин. Шикоятчиларга таҳдидлардан тўлиқ ҳимояланиш ва улардан қасос олинмаслиги кафолатлансин;
- 4) Ўртаҳол мусулмон уй эгаларига улардан олинган уй-жойларни, шунингдек, савдогарлар ва жисмоний шахсларга тегишли ҳар қандай мусодара қилинган ёки реквизиция қилинган барча мол-мулкнинг адолатли қиймати тўлаб берилсин. Бу иш кичик ва ўрта савдони тиклаш тўғрисидаги декретнинг эълон қилиниши билан айна муддао бўларди;
- 5) Ер ислоҳоти билан шуғулланувчи амалдорларининг 95 фоизи мусулмонлар билан алмаштирилиши лозим;
- 6) Мусулмонлар учун умумий халқ судининг ўрнига шарият ва одатни тиклаган

ҳолда, умумий сайлов асосида қозилар суди бўлиши керак. Товламачилар, порахўрлар ва зўравонларнинг ишини кўриб чиқиш мусулмон судларига ўтказилиши керак;

- 7) Ғалла монополияси жуда аҳамиятсиз натижаларни берганлиги сабабли халқни совет ҳокимиятига қарши қаратди, шунинг учун ғаллани эркин нархда сотишга рухсат берилиши керак;
- 8) Хусусий кичик ва ўрта савдога, шунингдек, барча ўрта ва кичик саноат ҳамда ҳунармандчилик ишлаб чиқаришига рухсат бериш керак;
- 9) Қароқчи деб аталган шахсларнинг Фарғона аҳолисига нисбатан талон-торож қилишлари натижасида ҳамда ўша қароқчиларнинг таъқибчилари ва бостирувчилари томонидан содир этилган ўғирликлардан кўрган зарарларини қоплаш лозим;
- 10) Фарғонада партиясиз маҳаллий арбобларни жалб қилган ҳолда инқилобий қўмиталар (революцион комитетлар) ташкил этиш зарур;
- 11) Босмачиларни йўқ қилиш ва совет ҳукумати билан алоқаларни ўрнатиш учун Фарғона област миллий қурултойини чақириш лозим. **А.Қушбегиев.**¹

Жадидчилик ҳаракатининг Андижондаги йирик вакили Абдуқодир Қушбегиевнинг юқорида келтирилган 3 та хати Тошкент ва Москвадаги юқори партия ва совет органлари расмий раҳбар ходимлари қўлига етиб борган. Бу ноёб ҳужжатларнинг совет режими ва большевизмининг Ўрта Осиёда олиб бораётган мустамлакачилик сиёсатида кучли таъсир этганига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Узоқ Андижондан, андижонлик истиқлол курашчилари томонидан юборилган бу ноёб хатлар Ўрта Осиё халқларининг совет ҳукмронлигига, мустамлакачилик сиёсати ва амалиётига қарши қаратилган ўзига хос манифест, мазлум халқларнинг нидоси, но-

розилиги, мудҳиш мустамлака, шовинистик сиёсат, амалиётга қарши қаратилган норозилик, инқилобий наъраси эди.

Ҳар бир ўқувчида бу тарихий воқеалар ва хат муаллифи Абдуқодир Қушбегиевнинг ўзи ким эди, тақдири не кечган эди деган савол туғилди ва унинг ҳаёти, фаолияти, тақдири қизиқтиradi. Яна ҳужжатларга мурожаат этамиз.

1917 йил 31 январда Тошкент шаҳрида Жандармерия алоҳида корпус подполковниги Розалён Сошальский уруш ҳолатида бўлган жойлардаги аҳволни кўриб, Андижондаги тараққийпарварлар партиясининг жиноий фаолиятини текшириб чиқиш тўғрисидаги масала билан машғул бўлган. Илова тарзида Туркистон генерал-губернаторлиги Фарғона области ҳарбий губернаторлиги канцеляриясининг 1917 йил 25 январдаги 88-сонли хати келтирилган. Унда айтилишича, Андижон уезди Ойим волостининг Ойим қишлоғида яшовчи Муллахон Мадалихўжаев Андижон шаҳар катта оқсоқолини ишдан олинганидан кейин кўп ўтмай шаҳарда бўлганида ўз ишлари билан чойхона олдида ўтаётганида нотариал идорасида нотариус Парадизовга таниш бўлган Мулла Абдулқодир Бекмирза Аҳмад Қушбегиевни ўз олдига чақирган. Шу вақтда Андижон шаҳрида яшовчи Исроилхўжа Бобохўжаев ҳам бўлган. Улар чойхонада ўтирганларида, Абдуқодир Қушбегиев ўтиб кетаётган Андижон шаҳри фуқароси Хомидбек Лутфулла Қосимовни тўхтатиб, уни уялтира бошлаган, унга Чайкин билан биргаликда генерал-губернаторга телеграмма йўллаб, унда Андижон шаҳри

Сулаймон Келгинбоевнинг қизи академик Хадича Сулаймонова

Акбар Ўрозалиев

¹ Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов. – Москва: Центр стратегической конъюнктуры, 2014. – С.326–335; РГАСПИ – Россия ижтимоий-сиёсий ташкилотлар тарихи давлат архиви (РИСТТДА), 122-фонд, 1-руйхат, 312-иш, 10–18-варақлар.

Машхур Амирлашкар Алимқулининг ўғли Шермуҳаммад
1915–1917 йилларда Андижон шаҳар бош оқсоқоли
лавозимида бўлган.

катта оқсоқоли Шермуҳаммад Қози Ҳожи Мулла Алимқулов (машхур қўмондон амирлашкар Алимқулнинг ўғли)нинг ишдан олинишига қарши фикр билдирган.¹ Хомидбек ўзини бу ишда айбдор эмаслигини билдирган. Бунинг исботи учун Ўзаро Ёрдам жамияти йиғилишига аъзолигини айтиб, «Туркестанский голос» таҳририяти идорасига ташриф буюрган. Газета муҳаррири В.А.Чайкин, қонуншунос Шапиро, Андижон шаҳар оқсоқоли Мирали Умарбоев, таржимонлар Сулаймон Келгинбоев², Акбар Бойтурсунович Ўрозалиев, Мирҳайдар Миржалилов, Асадулла-хўжа Турсунхўжаев ва биржа маклери Окунларни кўрган. В.А.Чайкин Абдуқодир Қушбегиевни бирга ўтиришга таклиф қилган ва шу чоғдаёқ ўлка бошлиғи номига ёзилган катта оқсоқолнинг вазифасидан четлатилиши тўғрисидаги телеграммани ўқиб берган. Уларнинг барчаси

¹ Шамсутдинов Р.Т., Хошимов С., Бозоров К. История Андижана в документах и материалах (1876–1917 гг.). Том первый. – Андижан: Andijon nashriyot-matbaa, 2009. – С.499–518.

² Ўзбекистон Фанлар академияси академиги, ҳуқуқшунос, ЎзССР адлия вазири, Олий суд раиси лавозимларида хизмат қилган Хадича Сулаймонованинг отаси.

мардикорликка олишда шаҳар оқсоқолини айблаган. Шаҳар аҳолисидан мардикорликка олишга қарши фикр билдирилган. Андижон шаҳрида яшовчилардан Махдуми Аъзам маҳалласидан 67 ёшли Исроилхўжи Бобохўжаев шундай элаган: «Ҳақиқатда ҳам Парадизовнинг нотариал идорасида маҳаллий кишилардан Абдуқодир Қушбегиев, Махсумхон Тўраев ва Мулла Хўжахон Мадалихўжаевлар катта оқсоқолнинг лавозимидан бўшатилаганини айтганлар. Қушбегиев ўтиб кетаётган Хомидбекни тўхтатган ва уни катта оқсоқолнинг бўшатилаганлигига норозилик билдирган».

Андижон шаҳар Оқмасжиднинг ёнидан ўтиб кетаётган Хомидбекни катта оқсоқол устидан шикоят ёзганлиги учун уялтирган. Оқмасжид даҳасида яшовчи Хомидбек Лутфулла Қосимов шундай кўрсатма берган: «Эски шаҳарда бўлганимда мен Олайлиқ оқсоқоллиги идорасида чой ичиб турган Қушбегиевни кўрдим. У катта оқсоқол аҳоли фойдасига кўпдан-кўп хайрли ишлар қилганини таъкидлади, лавозимидан бўшатилишида «Тараққийпарвар» партиясининг айби йўқлигини таъкидлаган. Ўз вақтида Чайкин хонасига кирганда Ўзаро Ёрдам жамияти генерал-губернаторга катта оқсоқолнинг ишдан олиниши ҳақида телеграмма хабар берган ва уларнинг сўзига қараганда, у эртасига лавозимидан четлатилган. Мен бунга қарши турдим, катта оқсоқол аҳолига фақат фойда келтирганлигини исботладим. Чайкиндан ташқари хонада Олимжонхўжи Мирю-

Шермуҳаммадбекнинг
чевараси Азизбек, ми-
лиция майори, 2005 йил
13 майдаги Андижон
воқеасида ҳалок бўлган.

В.А.Чайкин – таниқли
арбоб, Андижонда
«Туркестанский голос»
газетасининг асосчиси ва
муҳаррири, жадиждларнинг
яқин маслакдоши, қатағон
қурбони

суфхўжаев ўтирган эди. «Туркестансий голос» таҳририясида мен Саъдуллахўжа, Мирали Умарбоев, Шапиро, Сулаймон Келгинбоев, Акбар Ўрозалиев, Мирҳайдар Миржалиловларни кўрдим... Икки-уч кундан кейин катта оқсоқол ишдан олинган, Ўзаро Ёрдам жамиятига ўз юмушим билан кирганимда Чайкиннинг кабинетида Мирали Умарбоев, Олимжонхожи Мирзаюсупов, Саъдуллахўжа (Турсунхўжаев – Р.Ш.) ва Мирҳайдар Миржалиловларни кўрдим. Улар нима ҳақда гаплашганини эшитмадим. «Тараққийпарвар» партияси хусусида қуйидагиларни кўрсатишим мумкин: «1902 йил ёки 1903 йилдан «Падаркуш» номли партия мавжудлиги, унда ёш маҳаллий кишилардан Саъдуллахўжа Турсунхўжаев бошчилигидаги, Қўчқор Алимов, Эшонхон Одилхўжаев, Мирҳайдар Миржалилов, Мамажонхожи Ёқубсаркаров, Эргашхожи ва Акбар Бойтурсунович Ўрозалиевларни кўрдим, улардан ташқари эндиликда у ташкилотда иштирок этган шахслардан Мирали Умарбоев, В.А.Чайкин, Шапиро, Файзулла Шомурзиновларни кўрдим. Кўрсатилган шахслар, эшитишимча, «Туркестанский голос» таҳририяси идорасида тўпланишиб тураркан, бироқ қандай суҳбат қилганини билмайман. Партиянинг мақсади – шантажчилик. Улар раҳбарлик лавозимларидаги ва бошқа шахслар устидан тўхматона хатлар ёзиш билан машғулдирлар. «Тараққийпарвар» партияси мардикорликка одам олиш даврида қандай таъсир кўрсатганини билмайман, чунки бу вақтда мен савдо ишлари бўйича Москвага кетган эдим.

Имзо қўювчи – Х.Қосимов».¹

Андижон шаҳрида яшовчи шаҳар депутати Мирали Умарбоев кўрсатмасида шундай дейилган: «Туркестанский голос» таҳририят идорасида «Тараққийпарвар» партиясининг йиғилиши вақтида катта оқсоқолнинг ишдан олиниши тўғрисидаги масала бўйича билмаганман ва бу тўғрисида эшитмаганман. Бу партияда ҳеч қачон иштирок этмаганман. Шуни биламанки, шаҳарда «Тараққийпарвар» партияси мавжуд, унинг етакчилари Убайдулла

хўжа Асадуллахўжаевич Хўжаев, «Туркестанский голос» газетаси муҳаррири Чайкин (Вадим Афанасьевич – Р.Ш.) ва адвокат Шапиро бўлган. Бу партияда Олимжонхожи Мирзо Юсупов, Асадуллахўжа Турсунхўжаевлар бўлган, бошқаларнинг исмларини билмайман. Эшитишимча, бу партияда Тошкент шаҳрида яшовчи Султонбек (фамилияси номаълум) ва улар Чайкинда тўпланиб туришган. Бу партия шантаж ишлари билан, мансабдор шахслар устидан шикоятлар бериш билан машғул бўлган. Менинг тахминимча, мансабдор шахсларга шикоятлар ёзиш ва уларни вазифаларидан озод этиш, аҳоли кўз ўнгида ўзларини кўрсатишни мақсад қилиб олган. Ҳеч қачон шахсан бундай ёмон ишлар билан шуғулланган эмасман ва бундайлар билан гаплашишни ҳам лозим кўрмайман. Шаҳар депутати лавозимида эканман, бундай жиноий партияда иштирок этмайман».

Имзолади Мирали Умарбоев. Шаҳар атрофидаги полиция ходими Биршерт. Подполковник Розалион-Сошальский».²

1917 йил 17 майдаги йиғилишда Андижон совети раиси, меншевик М.Бризгайлев маърузасига мувофиқ Андижондаги жадидларнинг ҳомийси, миллий буржуазиянинг типик вакили Миркомил Мирмўминбоевни Туркистон сарҳадидан бутунлай бадарға этиш ҳақида қарор қилинган. Тошкентда турган Миркомил Мирмўминбоевни Тошкентда яшаётган жойида уй қамоғида сақлаб туришга қарор қилинган. Бу асоссиз қарорни Туркистон қўмитаси ҳам маъқуллаган. Миркомил Мирмўминбо-

Олимжонхожи Юсупов

Жадидлар ҳомийси
Миркомил Мирмўминбоев

¹ Ўзбекистон Миллий архиви, 461-фонд, 1-рўйхат, 2023-иш, 12–13-варақлар.

² Ўша архив, ўша жой.

ев Тошкентда қамоққа олинган. Бу «Шўрои исломия»чиларнинг, айниқса, Андижон мусулмон аҳолисининг кучли норозилигини келтириб чиқарган. Бу ҳақда «Шўрои исломия»нинг мусулмон депутатлари Андижон совети ҳайъати аъзоси Абдуқодир Қушбегиев 1917 йил 30 июнда Туркистон қўмитасига ёзма маъруза олиб бориб топширган. Унда шундай ёзилган: «Жамоатчилик хавфсизлиги қўмитаси ўз фаолиятининг дастлабки қадамлариданоқ мусулмон аҳолиси ва мусулмон депутатлари шўросига душманона муносабатда бўлиб, мусулмонларни, уларнинг ташкилотларини назар-писанд қилмай ва мусулмонларга очикдан-очик қарши бориб, уларни сиёсий ғўрлик, ҳатто эски тузумга тарафдорликда айблади. Қўмитанинг бундай тухматона чиқишлари, шунингдек, мусулмон депутатлари шўросининг фаол арбобларининг қамоққа олинишини мусулмон аҳолиси ўзларига нисбатан тазйиқ сифатида тушунишди...»

Ўлка совети ва Туркистон қўмитасининг олиб бораётган мунофиқона сиёсатини танқид қилиб Абдуқодир Қушбегиев: «Рус пролетариати қандай олий ғоялар, қандай чиройли сўзларни айтди, лекин буларнинг хаммаси инқилоб эришган эркинликларни сақлаб қолиш номидан қилинмоқда! Буткул қарама-қарши тушунчаларни қандай баён қилиш мумкин, шиор билан далиллар ўртасидаги зиддиятларни қандай тушунтирса бўлади? Келажақдаги ҳуқуқлар номидан очикдан-очик қонунсизлик юз бермоқда», – деб ёзган.¹

Кенг жамоатчилик талаби билан Миркомилбой Мирмўминбоев ҳибсдан озод қилиниб, Андижонга келтирилган. Бунда Абдуқодир Қушбегиевнинг хизмати катта бўлган.

Абдуқодир Қушбегиевга мардикор олишга қарши қўзғолонда иштирок этганлик айби қўйилган, аммо тергов қилинмаган, мустамлакачи маъмурлар томонидан тузилган ҳужжатларни қайта ёзиб бериш шарти қўйилганда, унга кўра зарур ҳужжатларни кўчириб берган, холос. Шундан сўнг у таржимон лавозимида хизмат қилган. Унинг қариндоши эски шаҳар

оқсоқоли лавозимида ишлаган, вазифасидан олинганидан сўнг унинг ўрнига Мирали Умарбоев оқсоқол этиб тайинланган.

1917 йилда Андижонда советларга сайлов ўтказилган, шунда у Андижон уезди мусулмонлар советига сайланган, кейинчалик Фарғона область совети депутати этиб сайланган.

Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлиги томонидан Абдуқодир Қушбегиев 1937 йил август ойининг бошида қамоққа олинган. 9 августдаги терговда унинг отаси Қўқон хони Худоёрхон даврида Тошкент шаҳрида хазинабон бўлгани, Черняевга қарши жангларда саркарда бўлгани, натижада Худоёрхон томонидан мукофот тариқасида унга 60 000 таноб ер берилганини айтган. Унинг айтишича, отаси ердан олинган даромаднинг 1/40 фоизини ўзига олиб, қолганини давлатга ва вақф мулкларига топширган. 1889 йили А.Қушбегиевнинг отаси вафот этади ва у Андижонга кўчиб келиб қариндоши Шермуҳаммад Алимқуловнинг (Қўқон хонлигининг лашкарбошиси, Тошкент мудофаасига бошчилик қилган, жангда ҳалок бўлган амирлашкар Алимқулнинг ўғли) уйига жойлашган, мусулмон ва рус-тузем мактабларида ўқиган, 1905 йилдан Андижондаги Миркомилбой Мирмўминбоевнинг пахта заводида раҳбар бўлган.

Абдуқодир Қушбегиев 1917 йилга қадар Андижондаги бой, миллий буржуазиянинг типик вакили Миркомил Мирмўминбоевнинг заводида пахта қабул қилиб, уни бошқа жойларга жўнатиш бўйича вакил бўлиб хизмат қилган. Октябрь тўнтаришидан сўнг турли совет муассаса ва ташкилотларида ходим бўлиб ишлайди. 1917 йил ноябрда Қўқон шаҳрида жадидларнинг саъй-ҳаракати билан Туркистон мухторияти ташкил топган, у унинг аъзоси бўлган.

1919 йили Туркистон ер-сув ишлари халқ комиссари бўлиб хизмат қилган, кейин Бухоро Совет Халқ Республикасида ер-сув хўжалиги вазири бўлиб ишлаган. 1921 йилда Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитаси Туркистон Республикаси бўйича учлик комиссиясини ташкил этган. Абдуқодир Қушбегиев унинг таркибига пахта ишлари бўйича вакил ва раис сифатида

¹ Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б.45–46.

кирган. Учлик Туркистон ҳудудида ва хориждан гўшт учун қорамол ва қўй-эчкиларни сотиб олиши керак эди. Маълум миқдордаги ҳайвонларни сотиб олиш мақсадида йирик тадбиркорлар билан шартномалар тузилган, уларга пул ва саноат маҳсулотлари билан аванс тўланган. Биринчи босқичда шартнома шартлари ҳар томонлама бажарилган ва Москва талаб қилган миқдорда гўшт етказиб берилган. Маҳсулот тайёрлаш режасининг иккинчи босқичида ёз мавсумининг бошланиши, музлаткичли вагонларнинг йўқлиги туфайли гўшт юборилмаган ва сотувчиларга қўшимча пул бериб ҳайвонларни боқиб туришларига келишилган. Ҳайвонларни қабул қилиш вақти келганда комиссия таркиби тарқатиб юборилган, айрим савдогарлар ҳайвонларни хорижга ҳайдаб кетишган.

У 1918–1925 йилларда большевиклар партияси аъзоси бўлган. 1925 йили ОГПУ коллегияси томонидан давлат шартномаларини бажармагани учун 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган ва партиядан ўчирилган. Унга инқилобнинг биринчи кунлариданоқ советларга қарши кайфиятда бўлган, партия сиёсати билан келиша олмаган, мулкдор буржуазиянинг мулкани миллийлаштириш, мусодара қилишга қарши чиққан, аксилинқилобий, миллатчилик ҳаракатида иштирок этган, аксилинқилобчилар Абдуқодир Муҳитдинов, Файзулла Ҳўжаев ва бошқалар билан кенгашларда қатнашган, шу аксилинқилобий ташкилот топшириғи билан Туркистон ички ишлар халқ комиссари М.Орипов устидан 1921 йили унга қарши террор уюштирган деган айб қўйилган.

«Тараққийпарвар» жамиятининг бош ғояси Туркиядаги «Ёш турклар» фаолиятига тақлид қилиш, улардан ўрганиш ва ўша ғояларни мустамлака Туркистонида жорий этиш, юртни рус мустамлакачиларидан озод қилиш ва миллий бошқарувни жорий этишдан иборат бўлган.

Жадидчилик ҳаракати тўғрисида сўз кетаркан, 1917 йили Тошкентда Ғуломҳасан Орифжонов босмахонасида литография усулида рисола ҳолида чоп этилган «Турк одами марказия-

ти (федералист) партиясининг низомномаси ва маромномаси»га эътибор бериш лозим. Бу икки ҳужжат 1917 йил сентябрида Тошкентда Туркистон ўлка мусулмонлари III қурултойида қабул қилинган ва уларда бўлажак мустақил Туркистон Халқ Жумҳуриятининг бутун бир мақоми, тизилмаси ўз ифодасини топган. Бу маромнома ва низомномани ёзган 14 улуғ зотдан 5 нафари андижонликлар – Мулло Муҳиддин, Маҳмуд аълам Мулло Муҳаммад, Мулло Боқиюхун домулла Одилбой ўғли, мударрис Мулло Нуриддин аълам Йўлдошхўжа Эшон ўғли, Мулла Муҳаммаджон бойбачча Камолжонбоев ва Мирзо Абдулқодирбек Мирзо Аҳмад Қушбегиёвлар бўлган.¹

Ўлка совети ва Туркистон қўмитасининг олиб бораётган мунофиқона сиёсатига шаъма қилиб Абдуқодир Қушбегиёв шундай ёзади: «**Рус пролетариати қандай олий ғоялар, қандай чиройли сўзларни айтди, лекин ҳақиқий ҳаёт ҳар ҳолда бу олий ғоялар ва чиройли сўзлардан узоқ. Тинтувлар, терговсиз суд ва муайян бир айбномалар қўймасдан қамоққа олишлар, тураржой эркинлигининг бузилиши – буларнинг ҳаммаси инқилоб эришган эркинликларни сақлаб қолиш номидан қилинмоқда! Буткул қарама-қарши тушунчаларни қандай баён қилиш мумкин, шиор билан далиллар ўртасидаги зиддиятларни қандай тушунтирса бўлади? Келажакдаги ҳуқуқлар номидан очикдан-очик қонунсизлик юз бермоқда**».²

Туркистон район муҳофаза бўлими ишлари бўйича 1916 йил 22 ноябрдаги сўроқ баённомасида Абдуқодир Қушбегиёв томонидан Андижон шаҳрида яшаётганлардан айрим-

Абдуқодир Қушбегиёвнинг куёви, таниқли давлат ва жамоат арбоби, қатагон қурбони Усмонхон Эшонхўжаев (1899–1938)

¹ Шамсутдинов Р., Исҳоқов А. Андижон тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Sharq, 2013. – Б.230–231.

² Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б.45–46.

лари «Тараққийпарвар» (прогрессивчилар) партиясига мансуб кишилар эканлиги айтилган. Бундан ташқари, Андижон шаҳри фуқароси Абдуқодир Қушбегиевнинг тушунтириш хатида «Тараққийпарвар» яширин партиясининг дастури, фаолияти ва маҳаллий аҳолининг «Тараққийпарвар»га муносабати акс эттирилган.¹

Шу архивнинг 121-фонди, 1-рўйхати, 99-ишидаги материаллар орасида Абдуқодир Қушбегиевнинг аксилинқилобий «Қўқон мухтор давлати»нинг аъзолари қаторида бўлганлиги акс эттирилган.

У Совет салтанатининг энг юқори органлари олдида Туркистондаги оғир аҳвол, камчиликлар ва уларни бартараф этишда бошқарув тизимидан унумли фойдаланиш каби энг долзарб масала ва таклифларни қўйишда ҳам ибрат кўрсатган маҳаллий арбоблардан бири эди.

Туркистон АССР Ер-сув ишлари халқ комиссарлиги ҳужжатли материалларида Абдуқодир Қушбегиев Туркистон АССР ер-сув ишлари халқ комиссари бўлиб ишлаётгани акс этирилган. Ер-сув ишлари халқ комиссарлиги коллегиясининг 1920 йил 23 апрелдаги навбатдаги 17-йиғилишида А.Қушбегиевнинг қамоққа олиниши муносабати билан комиссарликка вақтинчалик бошқа бир ходим тайинланганлиги қайд этилган. Туркистон Республикаси Иқтисодий Кенгашининг 1921 йил 24 октябрдан 9 ноябргача бўлган вақтда А.Қушбегиев Туркистон пахтачилик қўмитаси раиси ва раис ўринбосари вазифаларида ишлагани қайд этилган.²

1937 йил 14 августда ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги давлат хавфсизлиги бошқармаси 4-бўлими йиғилишида у 44-78-модда билан айбланган. Унинг 1882 йилда туғилгани, миллати ўзбеклиги, Худоёрхон даврида вазир-ҳоким оиласида туғилгани қайд этилган. 1918 йилдан 1925 йилгача ВКП(б) аъзоси бўлган, 1925 йили давлат шартномасини бажармаганлиги

учун ОГПУ коллегияси томонидан партиядан ўчирилган, 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган. 1919 йили Туркистон Республикаси ер-сув ишлари халқ комиссари, кейин Бухоро Халқ Республикаси ер-сув ишлари халқ комиссари вазифасида хизмат қилган.

Советларга қарши кайфиятда бўлган, инқилобнинг дастлабки кунларидан партия сиёсати билан келишолмаган, буржуазияга тааллуқли мулкни тафтиш қилиш, мусодара этиш сиёсатига қарши аксилинқилобий миллатчилик ҳаракатида иштирок этганликда, кенгашларда Абдуқодир Муҳитдинов, Файзулла Хўжаев ва бошқа аксилинқилобчилар билан бирга бўлгани, шу ташкилотнинг топшириғи билан 1921 йили ички ишлар халқ комиссари Арипов устидан тергов қилинганликда айбланиб отувга ҳукм этилган.

1957 йил 6 февралда Абдуқодир Қушбегиевнинг набираси Шарофат Усмоновна Эшонхўжаева (машҳур жадид, партия, совет ва матбуот тизимида узоқ йиллар ишлаган ва қатағон қурбони бўлган Усмонхон Эшонхўжаевнинг қизи) Ўзбекистон ССР Давлат хавфсизлиги қўмитаси раисига ариза билан мурожаат қилган. Унда **«Ички ишлар вазирлиги томонидан менинг бобом Қушбегиев Абдуқодир (1882 йилда туғилган, ўзбек, Тошкент шаҳридан) 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган, оиласи билан ёзишма олиб бориш ҳуқуқсиз Нагаев Бухтасига этап қилинган. Мана, орадан 20 йил ўтиб бизнинг мурожаатимиз Сизнинг тасарруфингиздаги орган томонидан бизга уни 1941 йил 4 августда юрак касалидан вафот этгани ҳақида хабар қилди. Мен ва бизнинг оиламизга: 1. Қачон ва қайси сабабларга кўра қамоққа олингани ҳақида хабарни етказиш. 2. Абдуқодир Қушбегиевнинг ўлиmidан кейин тўласин-**

Усмонхон Эшонхўжаевнинг қизи, Абдуқодир Қушбегиевнинг набираси Шарофат Эшонхўжаева – Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси, орден ва медаллар соҳибаси

¹ Ўзбекистон Миллий архиви, 461-фонд, 1-рўйхат 1968-иш, 13–14-варақлар.

² ЎзМиллий архиви, 35-фонд, 4-рўйхат, 50-иш, 58–61-варақлар; 17-фонд, 1-рўйхат, 839-иш, 285–, 339–, 405-варақлар.

ча реабилитация қилинганлиги тўғрисида бизга, оиласига ноҳақдан «халқ душмани оиласи» деган номни олиб ташлаш ҳақида маълумот беришингизни сўраймиз. Жавобни қуйидаги манзилга юборишингизни сўраймиз: Тошкент шаҳри Кураш кўчаси Ўрмон кичик кўчаси 34-уй. Эшонхўжаева Шарофат Усмоновна. 6 февраль 1957 йил. Тошкент шаҳри».

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси ҳузуридаги партия архивига, ЎзССР Министрлар Совети ҳузуридаги Давлат хавфсизлиги қўмитаси архивидан 1958 йил 17 февралда Шарофат Эшонхўжаева бобоси Абдуқодир Қушбегиев ҳақида маълумот беришини талаб

қилган. Унга жавобан архив томонидан берилган маълумотномада Қушбегиев (исмисиз) Қўқон муваққат ҳукуматининг собиқ министри, ер-сув ишлари халқ комиссари бўлгани, Совет Конституцияси қонунларига мутлақо зид бўлган буржуача-миллатчилик сиёсатини олиб боргани қайд этилган.

Абдуқодир Қушбегиев ҳибсга олинганда унинг қарамоғида хотини Меҳри (45 ёшда, уй бекаси), ўғли Эшонхон (26 ёшда, Ленинградда ОТМда ўқиётганлиги), қизи Тожихон (30 ёшда) ва бошқа фарзандлари (жами 6 нафар) бўлгани қайд этилган. Абдуқодир Қушбегиевнинг қизи Каримова (Қодирова) Обидахон Шайхонтоҳур райони Боғ кўчаси 56-уйда яшаган.

ТУРКИСТОН, ХОРАЗМ ВА БУХОРО ТАРИХИГА ОИД МУҲИМ МАНБА

Р.Т.Шамсутдинов, М.Худоёров, Н.Қ.Акбарова

(Охири. Боши журналнинг 2022 йил 3- ва 4-сонлари, 2024 йил 1-сониди)

ЕТТИНЧИ МАЖЛИС¹

(1923 йил 12 июнь куни кечқурун)

12 июнь куни кечқурун бўлиб ўтган еттинчи мажлисда Туркистон вакили Акмал Икромов ҳам сўзга чиқди. У, жумладан, шундай деди:

Икромов. Ўртоқлар, биринчи навбатда, мен панисломизм ҳақида бир неча оғиз сўз айтмоқчиман. Бу ерда баъзи ўртоқлар сўзга чиқдилар, ўртоқ Хўжаев ҳам душманларимизга қарши энг асосий қурол марксизм эканлигини таъкидлаб ўтди. Биз буни доим айтиб келганмиз. Қизил Армия эмас, бошқа ҳеч нарса ҳам эмас, балки биринчи навбатда марксизм. Кўп сафдошларимиз эса шарқона сиёсатни тушунишга шундай восита билан ёндашмаяпти. Бу – бизнинг асосий хатоимиз. Панисломизм ҳақиқатан ҳам бўлган эди; аммо энди у биз илгари билган характерга эга эмас. Эндиликда панисломизм ҳақида гапириш, менимча, ўз-ўзини алдашдир, бу билан биз ўзимизни алдаяпмиз, қолганларини – панисломчилардан кўра хавфлироқ бўлган душ-

манларимизни кўрмаяпмиз: булар буржуача маънода ўз озодлиги учун алоҳида курашаётган маҳаллий ўзбек, қирғиз, татар миллатчиларидир.

Мен бир кичик мисол келтирмоқчиман. Ўтган йили биз Тошкентда «ЧК»амиз воситасида битта ташкилотни фош этдик. Бу ташкилот фақат жавидлар (жадидлар – Р.Т.Ш.), ёшлардан иборат; у ерда ҳеч қандай панисломизм йўқ, улар деҳқонларни алдаш учунгина ислом номини қўллашади. Ислом ўрнига улар кимга мурожаат қилишади? Улар англизлар мусулмонларнинг ҳамма жойларига ураётганини жуда яхши била туриб англизларга ва японларга мурожаат қиладилар. Бу ерда биз сўзнинг европача маъносида ашаддий аксилинқилобий ташкилотни кўрамыз. Аммо агар ҳозир бу панисломизмни англаб олмасак, кеч қоламиз, мусулмон оламида Шарқнинг чекка ўлкаларида пайдо бўлган ва пайдо бўлаётган бу аксилинқилобий ташкилотни тушуна олмаймиз. Шунинг учун мен Марказий Қўмитанинг Агитпроми қошида зиёлилар ўртасидаги ҳар хил аксилинқилобий антисовет ва совет оқимларини ўрганадиган, уларга қарши қандай курашишни ва бизга кўпроқ ёки кам-

¹ Тайны национальной политики ЦК РКП. Стенографический отчет секретного IV совещания ЦК РКП. 1923 г. – Москва: Инсан, 1992. – С.231–233.

роқ даражада холис муносабатда бўлаётганларидан қандай фойдаланишни ўрганадиган шундай комиссия тузиш таклифини қўллаб-қувватлайман.

Мен бугунги барча суҳбатларимиздан сўнг ўзим бир оз ўрганган панисломизм, пантуркизм масаласида адашган бўлсам керак деб ўйладим. Бугун мен бу ерда ўртоқ Зиновьев айтган ўртоқ Ройнинг китобидаги панисломизм ҳақида сўз юритилган ўринларни яна бир бор қайта кўриб чиқдим. У ҳам илгари мавжуд бўлган панисломизм энди йўқлигини айтди. Энди у янада хавфлироқ аксилинқилобий оқимга айланган.

Энди партиянинг тарғибот-ташвиқот ва ташкилий ишлари ҳақида. Бу ерда ўртоқларимиз негадир бу ҳақда жуда кам гапирдилар. Туркистон, Қирғизистон ва Бухорога нисбатан бу масалани янада аниқроқ қўйиш керак ва бу ҳақда гапириш зарур; бу масала бутун Россия миқёсида қўйилипти ва масаланинг бундай қўйилиши қаноатлантирадими, бу ерда ҳеч ким, менимча, ҳеч нарса демади, бизга таклиф этилган платформага ҳеч нарса қўшмади. Аслида, аниқроқ нимадир дейиш керак эди. Менимча, Туркистонда қандайдир тетиклаштириш керак ва тетиклаштиришгина эмас, балки ҳатто янгиланиш зарур. Бизда ҳозиргача тозалов қандай ўтказилди ва биз партияга қандай қабул қиляпмиз? Россияда қабул қандайдир ишчи районда бўлиб ўтди, бизда эса чайқовчилар ҳам, бойлар ҳам, манаплар ҳам – ҳамма келади. Биз қандай тозалаяпмиз? Шунчаки сийқаси чиққан андазалар бўйича тозалаяпмиз ва бошқа ҳеч нарса қилмаяпмиз. Биз тўрт марта тозалов ўтказдик, шунга қарамай, партиямиз керакли даражада тозаланмаган ва бунга эътибор қаратиш зарур эди.

Бу чекка ўлкаларда партияни қандай тозалаш керак? Биринчидан, тушунадиган ва назарий жиҳатдан озми-кўпми тайёргарлик кўрган мустақкам, онгли партия аъзоси бўлган ходимни совет ишидан олиб, алоҳида иш районига бириктириш, у ўша ерда ишлаши, у ерда бир ой ёки бир ҳафтагина эмас, кўпроқ

муддат, янги аъзоларни жалб қилиш учун ишлаши, уларни синчиклаб ўрганиши, зарбдор тартибда эмас, онгли равишда режали иш олиб бориши зарур. Иккинчидан, ўз навбатида, партияни андазалар бўйича эмас, балки партиямизга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган, шу боис ҳам муайян даражада хавф туғдирувчи унсурлардан онгли равишда тозалаш керак.

Энди маданий-маърифий, партиявий-тарбиявий ишлар ҳақида. Бизда бу ишлар Россияда усулларда олиб бориляпти. Россияда бу усуллар тўлиғича мақсадга мувофиқ, аммо бизда бошқа тизим, бошқача режа керак. Менинг фикримча, бу борада Марказий Қўмита чекка ўлкаларда ишлаётган ходимлар эътиборини жалб қилиши керак. Шу пайтгача Тошкентда фақат битта марксистик тўгарак мавжуд эди. Чекка ўлгага келган, назарий жиҳатдан тайёргарлик кўрган ҳар бир ўртоқ озми-кўпми онгли маҳаллий ходимларни тўплаб, уларни тўгараклар воситасида тарбиялаши, улар орқали бошланғич ячейкаларда партиянинг тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бориши шарт. Шу билан бирга, бу масала билан Марказий Қўмитамизнинг Бюроси ва МҚ ушбу Бюросининг алоҳида аъзолари шуғулланиши зарур.

Босмачилик ҳақида бир неча оғиз сўз. Уни бандитлар тўдаси деб ўйлаш нотўғри; халқ ҳаракати дейиш ҳам мумкин эмас. Юртимизда бир озгина нотўғри сиёсат юритила бошланса, аҳоли дарров бориб, босмачиларга ёрдам беради. Қачонки бизнинг сиёсатимиз тўғри бўлса, биз томондан янада хушмуомалалик билан ёндашиш сезилса, ўша заҳоти тўда ўз жойида қолади. Туркистон босмачилиги тарихида бундай ҳолат беш марта, Рискулов ва Сокольников ҳамда бошқалар ўртоқлар комиссиялари фаолияти давомида содир бўлди. Бинобарин, босмачилик ҳақида гапирадиган бўлсак, унга қарши курашнинг асосига, биринчидан, тўғри сиёсатни, иккинчидан, ҳарбий босимни қўйиш даркор.

Энди динга қарши тарғибот ҳақида. Кеча ўртоқ Охундов тўғри айтдики, совет ҳокимия-

ти ўрнатилган биринчи йилда, бу масала билан ҳали ҳеч ким шуғулланмаган бир пайтда, бу борадаги аҳвол анча яхши эди; лекин биз бу ишни бошлашимиз биланоқ, у барбод бўлди, чунки биз динга қарши тарғиботни керакли тарзда олиб бормадик. Бизда ҳанузгача биология, физика, табиатшуносликка оид бирор-та китоб йўқ; биз тўғридан-тўғри чиқиб, Худо йўқ деб айтяпмиз ва бунга ҳеч ким ишонмаяпти. Улар фақат бизни аҳмоқлар деб аташади ва бошқа ҳеч нарса бўлмайди. Қирғизистонда бу борадаги илк китоб бор-йўғи икки ой олдин нашр этилган. Биз Туркистонда динга қарши тарғиботни худди Москвадаги ёки Иваново-Вознесенск губернияларидаги каби олиб бормоқдамиз.

Овоз. Наҳотки Туркистонда динга қарши тарғибот олиб борилаётган бўлса?

Икромов. Ишонмасангиз, Позднишевнинг «Худо борми ёки йўқ?» сарлавҳали мақоласини кўрсатишим мумкин.

Овоз. Бу рус тилидами?

Икромов. Ҳам рус тилида, ҳам ўзбек тилида. У «Спутник коммуниста» («Коммунист ҳамроҳи») журналида чоп этилган. Менимча, бу бизга фақат халақит беради. Менимча, бу масалани нотўғри қўйишдир. Биз динга қарши ташвиқот масаласига Худо ҳақида, ислом ҳақида, шариат ҳақида гапириб эмас, балки ўртоқ Охундов таклиф қилганидек, булар диний хурофотлар эканлиги хусусида гапириш орқали ёндашмоғимиз зарур, акс ҳолда, фақат норозиликни кучайтирамиз. Масалан, Хўжаев каби яхши марксистларни (мен бунини ўртоқ Любимов учун гапиряпман) улар ҳозир кўрмайдилар, чунки сиз уни ҳамма жойда динга қарши тарғибот ҳақида маърузалар қилишга мажбурлагансиз.

Любимов. Мен мажбурламадим.

Икромов. Сиз эмас, балки Марказий Қўмита, лекин партиясиз зиёлилардан фойдаланиш керак эди.

Мажлисда кун тартибига қўйилган иккинчи масала бўйича тингланган маърузалар ва чиқишлар юзасидан И.В.Сталин якунловчи нутқ сўзлади. У ўз нутқида Туркистон, Бухоро ва Хоразм

Республикаларидан келган вакиллар нутқлари бўйича, жумладан, шундай фикрлар билдирди:

Сталин¹. ...Агар сен ўз юртингни унинг давлатчилигини юксалтириш маъносида илғор мамлакат қилмоқчи бўлсанг, аҳолининг саводхонлигини ошир, ўз мамлакатинг маданиятини юксалтир.

Агар масалага шу тарафдан ёндашиладиган бўлса ва мазкур маърузалар нуқтаи назаридан айрим республикалардаги аҳволга баҳо берилса, шунини эътироф этиш зарурки, Туркистондаги вазият, у ердаги ҳозирги аҳвол жуда ёмон, жуда хавотирли. Маданий қолоқлик, ўта паст даражадаги саводхонлик, давлат аппаратининг Туркистон халқлари тили ва турмушидан узилиб қолганлиги, ривожланиш суръатининг ўта сустлиги – манзара мана шунақа. Айни чоғда, Туркистон Шарқ билан қаттиқ боғланган миллатларнинг комбинациясидан иборатлиги учунгина эмас, ўзининг географик жойлашувига кўра энг кўп эксплуатация қилинаётган ва империализмга қарши курашиш учун энг кўп порох жамғарган Шарқнинг қоқ юрагига ёриб кирганлиги учун ҳам Шарқни инқилобийлаштириш нуқтаи назаридан совет республикалари орасида муҳим республикадир. Мана шунинг учун Туркистон совет ҳокимиятининг энг заиф нуқтаси, нозик томони ҳисобланади. Вазифа Туркистонни намунали республикага, Шарқни инқилобийлаштиришнинг илғор постига айлантиришдан иборат. Айнан шу боисдан Туркистонда бутун эътибор омманинг маданий даражасини ошириш, давлат аппаратини миллийлаштириш ва бошқаларга қаратиш лозим. Бу вазифани куч-ғайратни аямай, қурбонларга қарамасдан, ҳар қандай шароитда амалга оширишимиз зарур.

Совет ҳокимиятининг иккинчи заиф нуқтаси деб Украинани билиш керак. Бу ерда маданият, саводхонлик маъносида ишларнинг аҳволи Туркистондаги каби ёки деярли шу даражада. Давлат аппарати Туркистондаги каби халқ тили ва турмушидан узоқ. Айни чоғда,

¹ Ўша манба. – Б.260–262.

Туркистон Шарқ халқлари учун қанчалик аҳамиятга эга бўлса, Украина ҳам Ғарб мамлакатлари учун шунчалик ёки қарийб шундай аҳамиятга эга...

Хоразм ва Бухоро ҳақидаги маърузаларга ўтаман. Хоразм вакили мажлисда йўқлиги боис, Хоразм ҳақида гапирмайман: Марказқўм ихтиёридаги материалларгагина асосланиб Хоразм коммунистик партияси ва Хоразм ҳукумати ишини танқид қилиш ноқулай. Бу ерда ўртоқ Бройдо Хоразм ҳақида айтган гаплар ўтган даврга тааллуқли. Бунинг Хоразмдаги ҳозирги аҳволга тегишли жойи жуда кам. У партияга нисбатан унда 50 фоиз савдогарлар ва бошқалар бор деб айтди. Бу, эҳтимол, илгари бўлгандир, аммо ҳозирги вақтда у ерда тозалов кетяпти, Хоразмга бирор дон «ягона партбилет» берилгани йўқ, у ерда, очиги, партия йўқ, партия ҳақида тозаловдан кейин гапириш мумкин бўлади. У ерда бир неча минг партия аъзоси ҳисобда туради дейишади. Ўйлайманки, партиявий тозаловдан сўнг у ерда юзтадан кам партия аъзоси қолади. Бухорода ҳам ўтган йили аҳвол худди шундай эди, у ерда 16 минг партия аъзоси ҳисобда турарди, тозаловдан кейин минг нафардан камроқ партия аъзоси қолди.

Бухоро ҳақидаги маърузага ўтаман. Бухоро ҳақида гапира туриб мен тақдим этилган маърузаларнинг умумий оҳанги ва умумий характери ҳақида икки оғиз сўз айтишим керак. Республикалар ва областлар тўғрисидаги маърузалар умуман ҳаққоний бўлди, умуман, ҳақиқий воқеликдан узоқлашмади. Фақат битта маъруза ҳақиқий воқеликдан узоқ бўлди, бу Бухоро ҳақидаги маърузадир. Бу ҳатто маъруза ҳам эмас, бошдан-оёқ дипломатия, чунки Бухородаги ҳамма салбий жиҳатлар яшириб кетилган, хаспўшланган, ҳамма ялтираб, кўзга яққол ташланиб турадиган нарсалар хўжакўрсин учун биринчи планга олиб чиқилган. Хулоса – Бухорода ҳаммаси жойида. Ўйлайманки, биз бу мажлисга бир-биримизга устомонлик қилиш учун, бир-биримизга кўз сузиш учун, бировни орқа қилиб, бошқаларни лақиллатиш

учун келганимиз йўқ. Аксинча, бор ҳақиқатни айтиш, ҳамма иллатларни коммунистчасига аниқлаш, уларни очиб ташлаш, яхшилаш йўллари ва воситаларини ишлаб чиқиш учун келдик. Фақат шундай шароитдагина биз олдинги силжий оламиз. Шу нуқтаи назардан Бухоро ҳақидаги маъруза бошқа барча маърузалардан ўзининг ҳақиқатдан узоқлиги билан ажралиб туради. Мен бу ерда маърузачига Бухородаги Нозирлар Кенгашининг таркиби ҳақида бежиз савол бермадим. Нозирлар Кенгаши бу – Халқ Комиссарлари Совети. У ерда деҳқонлар, яъни крестьянлар борми? Маърузачи жавоб бермади. Аммо менда бу ҳақда маълумот бор, маълум бўлишича, Бухоро ҳукумати таркибида бирорта ҳам деҳқон йўқ. Ҳукуматнинг 9 ёки 11 аъзоси орасида бой савдогарнинг ўғли, дўкондор, зиёли, мулла, дўкондор, зиёли, яна дўкондор бор, аммо бирорта ҳам деҳқон йўқ. Айни чоғда, ҳаммага маълумки, Бухоро асосан деҳқонлар мамлакати ҳисобланади.

Бу масала Бухоро ҳукуматининг сиёсати тўғрисидаги масалага бевосита тааллуқли. Тепасида коммунистлар турган бу ҳукуматнинг сиёсати қанақа? У деҳқонларнинг, ўз деҳқонларининг манфаатлари билан ҳисоблашадими? Мен коммунистлар раҳбарлик қилаётган Бухоро ҳукуматининг сиёсатини яққол кўрсатадиган фақат иккита кичик фактни далил қилиб кўрсатмоқчиман. Ўта масъулиятли ўртоқлар ва партиянинг кекса аъзолари имзолаган ҳужжатдан кўринадики, масалан, Бухоро давлат банки ўз фаолиятини бошлагандан буён хусусий савдогарларга 75 фоиз, деҳқонлар кооперативларига 2 фоиз кредитлар берган. Абсолют рақамларда бу қуйидагича намоён бўлади: савдогарларга 7 миллион тилла рубль, деҳқонларга 220 минг тилла рубль.

Кейин: Бухорода ерлар мусодара қилинмаган. Лекин у ерда амирнинг чорва ҳайвонлари... деҳқонлар фойдасига мусодара қилинган. Хўш, нима бўпти? Ўша ҳужжатдан маълум бўлишича, деҳқонлар учун қарийб 200 бош ҳайвон мусодара қилинган, қолганлари, албатта, бадавлат деҳқонларга сотилган.

Бу ҳукумат яна совет, халқ ҳукумати деб аталади! Бухоро ҳукуматининг тавсифлаб берилган фаолиятида ҳеч қандай халқона, советча нарса йўқлигини исботлаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак.

Маърузачи РСФСР ва Республикалар Иттифоқи билан муносабатлари ҳақидаги масалани қувонарли қилиб ёритди. Унинг назарида, бу борада ҳаммаси жойида. Аён бўлишича, Бухоро Республикаси Иттифоққа киришни хоҳлайди. Маърузачи, афтидан, дарвозалар очилиши учун Республикалар Иттифоқига кириш истагининг ўзи етарли деб ўйлайди, шекилли. Йўқ, ўртоқлар, бу иш шунчаки оддий эмас. Ҳали яна сўраш керак – Республикалар Иттифоқига киришга ижозат беришадими? Иттифоққа кириш имкониятига эга бўлиш учун Иттифоқ халқлари кўз ўнгида Иттифоққа кириш ҳуқуқига олдиндан муносиб бўлиш, шундай ҳуқуққа эришмоқ зарур. Бухоролик ўртоқларга шуни эслатиб ўтмоқчиманки, Республикалар Иттифоқи ахлат тўкиладиган жой эмас...

Мазкур якунловчи нутқдан сўнг қисқа музокараларда Бухоро вакили Файзулла Хўжаев ҳам сўз олиб, И.В.Сталин билдирган танқидий мулоҳазалар юзасидан қуйидагича маълумот бериб ўтди:

Файзулла Хўжаев¹. Ўртоқлар, мен ўртоқ Сталин ўртага қўйган масала юзасидан маълумот бермоқчиман. Биринчидан, ўртоқ Сталин кеча Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси раёсатининг таркиби бўйича сўраган эди. Мен унга деҳқонлар бутун Бухоро Марказий Ижроқўми бўйича 65 фоиз, раёсатда 2 фоиз деб жавоб бердим. Модомики, менда бу рақамлар бор экан, стенограммада ҳам ёзилди ва ёзма маърузада ҳам кўрсатилди, мен бу ерда ҳеч қандай устомонлик қилаётганим йўқ. Албатта, бизда совет аппарати ёппасига деҳқонлардан иборат деб айтиб бўлмайди. Аввал айтганимдек, унинг таркибида бир савдогар, яна мулла бор, қолганлари миллий зиёлилар вакилларидан иборат. Бу ҳақда илгари айтганман.

Нозирлар Кенгашига келсак, унда деҳқонлар, бевосита ерда меҳнат қиладиган деҳқонлар йўқ, шу боисдан у ерда бойлар ҳам йўқ.

Давлат банкига келсак, бу – бошқа гап. Бу ўринда ўртоқ Сталин ҳақ, фақат рақамлар нотўғри. Улар 1923 йилнинг бошига, Давлат банкининг икки ойлик фаолиятига тааллуқли. Марказқўм вакили буни тасдиқлаши мумкин. Бу масала Нозирлар Кенгаши мажлисига қўйилган эди ва биз ўшанда шундай ҳолат мавжудлигини кўриб, бу кўнгилсиз воқеага барҳам бериш тўғрисида қарор қабул қилдик ҳамда у ўшандан буён барҳам топди. Бу беш-олти ой илгари бўлган эди, баённомаси бор. Ўшандан кейин бирорта ҳам бундай воқеа рўй бермади. Буни мен рақамлар ва ҳужжатлар билан тасдиқлай оламан. 123 бош ҳайвонга келсак, бу мутлақо нотўғри. Ўртоқ Сталинга нотўғри ахборот беришган. Менда қанча ҳайвон қаерга берилганини кўрсатадиган рақамлар ва маълумотлар мавжуд. Мен мана шу маълумотни бермоқчи эдим. Марказий Қўмита Сиёсий бюроси томонидан Марказий Қўмита котибиятининг миллий масала бўйича платформаси қабул қилинди. Унда миллий масала бўйича партия ишининг умумий йўналиши кўрсатиб ўтилди.

Иккинчи палата таркиби ва унинг компетенцияси тўғрисида, Иттифоқчи Республикалар Марказий Ижроия Қўмиталари Раёсати, Қўшма комиссарликлар миқдори ҳақида, Иттифоқчи республикалар халқ комиссарликлари конструкцияси тўғрисида, республикаларнинг бюджет ҳуқуқлари тўғрисида масалалар бўйича қарор қабул қилинди.

Унча тўлиқ бўлмаган маълумотларга кўра, тўртта тадбир таклиф этилди: а) Давлат ва партия аппаратларини миллатчи унсурлардан тозалаш (биринчи даражада руслар, шунингдек, русларга қарши ва бошқа миллатчилар). Тозалов аста-секинлик ва эҳтиёткорлик билан партия Марказий Қўмитаси назорати остида ўтказилиши, республикалар ва областлар давлат ва партия муассасаларида доимий равишда ва изчиллик билан иш юритишни

¹ Ўша манба. – Б.268–269.

маҳаллий тилларда олиб бориш, масъул ходимларнинг маҳаллий тилларни ўрганишлари кўрсатиб ўтилди.

Маҳаллий аҳолининг маданий ҳолатини кўтариш бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш учун тахминан қуйидагиларни амалга ошириш белгилаб берилган: а) клублар (партия-сизлар) ва бошқа тарбиявий муассасаларни маҳаллий тилларда олиб бориш; б) барча босқичлардаги ўқув муассасаларини кенгайтириш тармоғи маҳаллий тилларда олиб бориш; в) мактабларга маҳаллий миллатлардан чиққан холис ўқитувчиларни жалб этиш; г) жамият тармоқларида саводхонликни тарғиб қилиш маҳаллий тилларда олиб боровчи муассасалар тармоғини ташкил этиш; д) нашр ишларини йўлга қўйиш.

5. Миллий республикалар ва областларда хўжалик қурилишида миллий ва турмуш соҳаларидаги ўзига хосликни эътиборга олиш.

Тахминан қуйидагиларга риоя қилиш: а) аҳоли кўчирилишини бошқариш ва тўхлатиш; б) маҳаллий меҳнаткаш аҳолини давлат ер фонди ҳисобидан имкон борида ер билан таъминлаш; в) маҳаллий аҳолига қишлоқ хўжалиги кредитини жорий этиш; г) ирригация ишларини кучайтириш; д) кооперацияга ҳар жиҳатдан ёрдам бериш, унга кустарларни жалб этиш; е) республикадаги фабрика ва заводларни хомашё билан таъминлаш; ж) маҳаллий аҳоли учун ҳунармандчилик ва техника мактабларини яратиш; з) маҳаллий

аҳоли учун қишлоқ хўжалиги курсларини ташкил этишга қарор қилинган.

Платформада миллий ҳарбий қисмларни ташкил этишнинг амалий чоралари тўғрисида, хусусан, миллий ҳарбий қисмлар ташкил этиш кўрсатилган.

Партиявий-тарбиявий ишларда қуйидаги вазифалар белгилаб берилган: а) маҳаллий тилда сиёсий саводхонлик мактабларини яратиш; в) миллий тилда доимий матбуотни яхши йўлга қўйиш; г) марказда ва жойларда Шарқ халқлари университети фаолиятини кенгайтириш, бу университетни моддий жиҳатдан таъминлаш; д) Шарқ халқлари университети қошида партиявий музокара клубларини очиш, унга Москвада яшаётган Марказий Қўмита аъзоларини жалб этиш; е) ёшлар иттифоқи ишини кучайтириш ва республика областларда хотин-қизлар ўртасидаги ишни кучайтириш.

Мазкур кенгаш иштирокчиларининг рўйхати ва айримларининг иш фаолиятлари ҳам қайд қилинган. Туркистон АССРдан таниқли партия ва давлат арбобларидан Қайғусиз Отабоев (туркман), Акмал Икромов (ўзбек), Абдулла Раҳимбоев (ўзбек), Турор Рисқулов (қозоқ), Иномжон Хидиралиев (ўзбек), Султонбек Хўжанов (қозоқ), Бухоро Халқ Совет Республикасидан Файзулла Хўжаев, Хоразмдан Бройдо қатнашганлар.

(Боши 2022 йил 3-, 4-сонлар, 2024 йил 1-сонда)

АНДИЖОН ОБЛАСТИ ЭВАКУАЦИЯ ЖАРАЁНИДА

Батирова Барно Набиевна,

Андижон давлат тиббиёт институти доценти, тарих фанлари номзоди

1941 йили фашистлар Германияси СССРга бостириб кирди, мамлакат ҳудудларининг катта қисми немис-фашистлар томонидан босиб олинди. Фронт чизигининг душман фойдаси ҳисобига мамлакат ичкарасига қараб тез силжиб бориши муносабати билан фронтларди ҳудудларидан аҳоли, моддий бойликлар, саноат корхоналари шарқий ҳудудларга кўчирила бошлади. 1941 йилнинг 24 июнидаёқ Н.М.Шверник раислигида Эвакуация бўйича кенгаш ташкил этилди. 27 июнда ВКП(б) МҚ ҳамда СССР ХКС томонидан «Фронтларди районларидан ташиб чиқиб кетилиши лозим бўлган моддий бойликлар рўйхати тўғрисида»ги, шунингдек, «Аҳоли контингенти ва қимматбаҳо мол-мулкларнинг ташилиши ҳамда жойлаштирилиши тартиби тўғрисида»ги қарорлар қабул қилинди. 26 сентябрда Эвакуация бўйича кенгаш қошида аҳолини эвакуация қилиш бўйича бошқарма ташкил топди. Марказда ва фронт ортидаги ҳудудларда кенг тармоқли аппаратта эга бўлган бошқармада 1942 йилнинг январига келиб 2757 киши ишлагани маълум.

Кўплаб шаҳарларда эвакуация қилинган фуқароларни қабул қилиш бўйича махсус комиссиялар тузилди, махсус эвакуопунктлар ташкил қилинди. Эвакуопунктларда эвакуация қилинганлар санитар кўриқдан ўтказилди, уларга тиббий хизмат кўрсатилди. Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги, республика Қизил хоч ва Қизил ярим ой ташкилотлари бундай ишларда муҳим роль ўйнади.

Бундай жараёнларда Ўзбекистонда 1941 йилнинг августидан Ўзбекистонга эвакуация

қилинган аҳоли ортилган эшелонларнинг келиши бошланди. Немислар томонидан босиб олинган ҳудудларда мамлакатнинг 40 фоизидан кам бўлмаган аҳоли яшаган. Бугунги вақтда юзага чиққан охирги маълумотларга кўра, 1941–1945 йиллар оралиғида бир ярим миллионга яқин аҳоли Ўзбекистонга кўчирилган, улардан 250 000 га яқини болалар эди. Энг катта контингент урушнинг биринчи йилидаёқ кўчирилган. 1942 йилнинг баҳорига қадар 700 000 аҳоли Ўзбекистонга эвакуация қилинган, улардан 5000 нафари ленинградликлар бўлган. 1942 йилнинг февралига қадар Фарғона водийсига 92 минг 415 киши кўчириб келтирилган, улардан 48 802 киши Фарғона, Марғилон, Қўқонга, қолганлари бошқа ҳудудларга, шу жумладан, Андижон областига жойлаштирилади. 1941 йилнинг ноябридан 1942 йилнинг октябригача 43 000 бола Ўзбекистонга эвакуация қилинган бўлиб, улардан 5649 нафар бола эвакуопунктлардан ўтганлиги қайд этилган эди. Ўзбекистонга 89 та болалар уйлари (жумладан, 48 таси Украинадан бўлган) кўчирилган. Фақат Андижон областига урушнинг биринчи ойининг ўзида 100 000 киши, 26 та болалар уйи, 10 000 нафар бола эвакуация қилинган.¹ Улардан Черниговдан кўчирилган болалар уйи Андижон тумани Бўтақора қишлоғига, Куйбишевдан эвакуация қилинган 3 та

¹ Алимова Д. Парадоксы войны: межнациональное согласие и сближение культур, как ресурсы победы. Эшелоны идут на восток. Эвакуация в Узбекистан в годы Великой Отечественной войны // Сборник документов материалов Международной конференции посвященной 75-летию Великой Победы. Серия: «Евразийский перекресток». Вып.12. – Оренбург-Ташкент, 2019. – С.2.

болалар уйлари Чинобод, Пахтаобод, Холде-вонбекка жойлаштирилади.¹

Эвакуация қилинганлар Ўзбекистон тим-солида ўзининг иккинчи Ватанини топганлар. Инсониятнинг умумий душмани бўлган фашизмга қарши курашда барча халқлар билан ёнма-ён курашга отланган ўзбек халқи бу мушкул дамларда ўзининг энг олижаноб фазилатларини намоён этган. Эвакуация қилинганларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатган: оғир аҳволда келганларга бошпана, кийим-кечак, инсон эҳтиёжи учун зарур нарсаларни етказиб берган, ўзи оч бўлса-да, тақдир тақозоси билан ихтиёрсиз мусофир бўлган ғарибу етимлар билан охирги нонини бўлишиб еган. Бу ҳақида Президентимиз Ш.М.Мирзиёев шундай дейди: «... ўта оғир ва машаққатли йилларда халқимизнинг инсонпарварлик ва бағрикенглик фазилатлари намоён бўлди. Эл-юртимиз мамлакатнинг уруш бўлаётган ғарбий ҳудудларидан эвакуация қилинган турли миллатга мансуб бир миллионга яқин болалар, аёллар ва кексаларга бошпана бериб, бир бурда нонини улар билан баҳам кўрди».²

Эвакуация қилинганларга Ўзбекистонда кўрсатилган қайноқ меҳрни, мурувватни ҳозирга қадар хорижда ҳам миннатдор бўлиб эслайдилар. Исроиллик публицист Марк Фукс бутун халқнинг бирдек инсоний бўлишини ноёб ҳодиса деб ҳисоблайди, энг яхши ўзбек халқининг инсонийлигидан олиш, уни ўрганиш, мушоҳада этиш ва тақлид қилишга лойиқ деб таъкидлайди.

Андижонликларнинг эвакуация қилинганларга ёрдам кўрсатишда ўзига хос ўрни бўлган. Ўша даврда яшаган, бугунги кунда ҳам ҳаёт бўлган тарихий воқеаларнинг саноқли шоҳидларининг ҳикоя қилишларича, Андижон шаҳридаги Жоме масжиди биноси, шунингдек, Эски шаҳарнинг Чоргузар қисмидаги кўплаб хонадонларга эвакуация қилинган оилалар жойлаштирилган. Улар ўта оғир аҳволда, оч-юпун ҳолатда, катта қисми

душман ҳаводан ёғдирган бомбалар, ўқ ёмғирларидан омон қолиб етиб келганлар, болаларнинг аксарияти ота-оналаридан жудо бўлган ёки улар билан алоқасини йўқотганлар. Андижонликлар қайноқ меҳри, инсонийлиги билан уларнинг дардига шерик, малҳам бўладилар, ўзининг бошпанаси, охирги бурда нонини бўлишадилар.³ 1942 йилнинг 17 февралда бўлган йиғилишда ЎзКП МҚ Ташкилий бюроси ва ЎзССР Ташкилий қўмитаси томонидан «Андижон областига эвакуация қилинган аҳолини иш билан таъминлаш ва турмуш аҳволини яхшилаш тўғрисида»ги масала кўрилади. Бу даврда ЎзССР Олий Кенгашининг Андижон области бўйича Ташкилий қўмитаси раиси Абдурахмон Мусаев, унинг котиби Н.П.Трофимов эди. Йиғилишда қабул қилинган қарорда фронталди районларидан эвакуация қилинган аҳолига юқори даражада ғамхўрлик қилиш, уларни жойлаштириш, иш билан таъминлаш, зарур турмуш шароитларини яратиш партия ва совет ташкилотларининг муҳим вазифаси сифатида белгиланади. Вилоятдаги район ва шаҳар партия қўмиталари котиблари ҳамда райижроқўм раисларига зудлик билан бундай вазифаларни бажариш учун махсус комиссиялар тузилди, комиссия иши натижалари партия қўмиталари бюрolarида муҳокама қилинди. Ёрдамга муҳтож эвакуация қилинганларни озик-овқат, уй-жой билан таъминлаш, ишга жойлаштириш вазифалари топширилади ва унинг ижросини мунтазам назорат қилиш Шербаков зиммасига юкланади.

ЎзССР КП(б) ва ЎзССР Олий Кенгашининг Андижон области бўйича ташкилий қўмитаси қарорида болалар уйларидаги шарт-шароитлар ва тарбияланувчиларнинг таълим-тарбиясини назорат қилиш, Бўтақора қишлоғидаги болалар уйини иккига бўлиш, 150 нафар болани олиб қолиб, қолган 100 нафарини Сталин райони марказига кўчириш, у ерда янги болалар уйини ташкил этиш, бу ишларни 15 августга қадар якунлаш, болалар уйларида қарашли

¹ Наринский К.М., Солиев А.С., Иминов Т.К., Мамадалиев Т.И. Жон Андижоним (рисола). – Андижон, 1991. – Б.5–20.

² <http://uza.uz/oz/politiks/ozbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyevning-9-may-khotira-va-09-05-2017>.

³ Мерос халқаро илмий-амалий экспедиция хайрия жамғармаси материалларидан. 1936 йилда Андижон шаҳрида туғилган К.Т.Темирова ҳикояси. Суҳбат 2012 йилда ёзиб олинган.

ёрдамчи хўжаликларини уруғлик, чорвачилик хўжалиги учун зарур қўй ва чўчка билан таъминлаш, Андижон, Марҳамат, Пахтаобод ва Хўжаобод райиждоқум раисларига болалар уйларига қарашли ёрдамчи хўжаликлари учун 2–5 гектар ер ажратиш, уруғлик билан таъминлаш, эвакуация қилинган болаларга ойига икки марта концерт уюштириб, энг яхши артистларнинг иштирокини таъминлаб бериш, болалар адабиётига оид китоблар йиғиб, кутубхоналар ташкил қилиш, болалар уйларида санитария-гигиена ҳолатини яхшилаш ва бошқа масалалар тилга олинади.¹ Ўша даврда бундай қарорлар амалда ортиғи билан бажарилганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Андижон области раҳбариятининг юксак ташкилотчилиги, халқнинг бундай қийин паллада бир тан, бир жон бўлиб оёққа турганлиги, бутун куч-ғайратини ғалаба йўлида аямаганлиги ўз натижасини кўрсатади.

Урушнинг дастлабки ойларида Ўзбекистонга 100 та корхона, улардан 22 таси Фарғона водийсига эвакуация қилинди. Андижонга жойлаштирилган Воронеж авиация заводи (кейинчалик Андижон машинасозлик заводи) 30 000 авиамотор ишлаб чиқарди, Днепропетровскдан кўчирилган Володарский номидаги тикувчилик фабрикасида ҳар уч ойда фронтга 240 000 ҳарбий кийим-кечак жўнатилди.² Андижон

машинасозлик заводида ишлаб, нафақага Раҳимова Холида уруш йилларида отаси фронтга жўнаб кетганлиги, оилада вояга етмаган 7 нафар фарзанднинг каттаси бўлганлиги сабабли 14 ёшида заводга ишга кирганлиги, у ишлайдиган цехда аксарияти 13–14 ёшдаги болалар ишлаганлиги, шунинг учун цехнинг кекса мастери цехни «детский сад» (болалар боғчаси) деб атаганлиги, заводда самолётлар ремонтдан чиқарилиб, айрим ҳолатларда тўғри фронтга учиб кетганлиги ҳақида маълумот берган. Иш вақти 12 соат бўлганми деган саволга қаёқда, битта самолёт ремонтдан чиқмагунча уйга кетмаган кунларимиз кўп бўлган, мастеримиз бизларга навбат-навбатдан мизғиб олишга рухсат берар, айрим ҳолларда деворга тақалган яшик устида ўтириб, тиззамизга бош қўйиб ухлаган вақтларимиз ҳам бўлган деб жавоб берган.³

Ўзбекистонга 31 та олий ўқув юрти, 7 та ҳарбий академия, 113 та госпитал эвакуация қилинган, муайян қисми Андижонда фаолият юритган. Шунингдек, 200 дан ортиқ йирик ёзувчи, шоирлар, олимлар, барча соҳалар бўйича йирик мутахассислар эвакуация қилинган, бир қисми Андижонда сермахсул, самарали фаолият кўрсатган. Уларнинг аксарияти кейинчалик ўзларининг хотираларида Ўзбекистонни, шунингдек, Андижонни илиқлик билан эслайдилар.

¹ Шамсутдинов Р., Тўлқин Сиддиқ, Хомидов Д. Андижон вилояти Иккинчи жаҳон уруши йилларида // Водийнома. 2019. №2 (13). – Б.76.

² Расулов Б.М. Андижан: эвакуированные предприятия и их роль в обеспечении фронта необходимой продукцией. Эшелоны идут на восток. Эвакуация в Узбекистан в годы Великой отечественной войны // Сборник документов материалов Международной конференции посвященной 75-летию Великой Победы. Серия: «Евразийский перекресток». Вып.12. – Оренбург-Ташкент, 2019. – С.84.

³ Мерос халқаро илмий-амалий экспедиция хайрия жамғармаси материалларидан. 1928 йилда Андижон шаҳрида туғилган Х.Раҳимова ҳикояси. Сўхбат 2006 йилда ёзиб олинган.

1945–1950 ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ЯПОН ҲАРБИЙ АСИРЛАРИ ЛАГЕРЛАРИДАГИ ТИББИЙ ҲИЗМАТ ТАРИХИДАН

М.Қ.Назирхўжаев,
тарих фанлари номзоди

Япон ҳарбий асирларига тиббий-санитария хизмати кўрсатиш тизимини ўрганиш ҳарбий асирлар тарихининг ажралмас қисми бўлиб, бу эса ҳарбий асирлар лагерларида сақланган япон ҳарбий асирларига кўрсатилган тиббий хизмат ҳолати, моҳияти ва мазмунини ўрганиш ва тегишли хулосалар чиқариш учун ҳарбий асирлар лагерларидаги санитария ҳолати, касалликка чалинган ҳарбий асирлар контингентининг ҳаракатланиши (лагерлар ўртасида), карантин зоналарининг мавжудлиги, амбулатор ёрдам, лагерлар таркибидаги тиббиёт муассасалари, даволаш ишларини ташкил этиш, касалликларни таҳлил қилиш, ўлим миқдори, лагерлар жойлашган ҳудуддаги эпидемиологик вазият, асирларнинг вақтида овқатланишини назорат қилиш, устбош ва кийим-кечак билан таъминланганлиги каби жиҳатларни кўриб чиқишни тақозо этади.¹

Ҳарбий асирлар лагерида асирларнинг саломатлигини назорат қилиш ва тиббиёт

ишларини амалга ошириш, Ҳарбий асирлар бош бошқармасининг ҳарбий асирлар учун тиббий-санитария хизматини ташкил этиш ҳақидаги СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги (Ички ишлар вазирлиги) тизимида ишлаб чиқилган бир қатор ҳужжатлар, буйруқлар, кўрсатмалар асосида амалга оширилган. Унга кўра, турли йилларда бир қатор қарор, фармоиш ва низомлар чиқарилиб, унга амал қилиниши назорат қилиб турилган. Шулардан 1939 йил 23 сентябрда тасдиқланган СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги бошқарув тизимида ҳарбий асирлар учун тиббий-санитария хизмати тўғрисидаги вақтинчалик Низом², СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1943 йил 16 мартдаги 120-сонли «Ҳарбий асирларнинг жисмоний ҳолатини сақлаш ва яхшилаш, лагерларда ҳарбий асирларнинг санитария шароитларини яхшилаш тўғрисида»ги буйруғи, СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги Бош бошқармасининг 1945 йил 19 январдаги 25/1-сонли «Ҳарбий асирлар лагерларининг

¹ Дулатбеков Н.О. Японские военнопленные в Карагандийской области. – Караганда, 2011. – С.452.

² Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Сост. М.М.Загорулько, С.Г.Сидоров, Т.В.Царевская; Под ред. М.М.Загорулько. – М.: Логос, 2000. – С.400.

тиббиёт муассасаларида тиббий ишларни ташкил этиш тўғрисидаги йўриқномаси»¹, СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1945 йил 24 мартдаги 57-сонли Ички ишлар халқ комиссарлигига қарашли лагерларда «Соғлиқни сақлаш бўлинмаларини ташкил этиш ва такомиллаштириш тўғрисида»ги² буйруғи, СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1946 йил 22 февралдаги 22-сонли «Ҳарбий асирлар орасида ўлим ҳолатларини камайтириш тўғрисидаги»ги фармойиши³, СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1946 йил 2 мартдаги 52-сонли ҳарбий асирлар соғлиғини яхшилаш мақсадида «Ҳарбий асирлар орасидаги тиббиёт ходимларининг ёрдамидан сафдошларинг соғлиғини яхшилаш учун имкон қадар фойдаланиш тўғрисида»ги фармойиши⁴, СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1946 йил 12 мартдаги 37-сонли «Ҳарбий асирлар орасида касалланиш ва ўлимни камайтириш бўйича қатъий чоралар кўриш зарурлиги»⁵ тўғрисидаги буйруқларини айтиб ўтиш мумкин.

Ҳарбий асирларнинг тиббиёт муассасаларига бўлган эҳтиёжи уруш бошланиши билан сезила бошлаган. Бу ҳолат, айниқса, япон ҳарбий асирларининг Манчжуриядан келган биринчи эшелонларида намоён бўлган. Чунки кўплаб япон ҳарбий асирлари урушда олган жароҳатлардан буткул тузалиб улгурмаган, бошқалари йўллардаги қийинчиликлар сабаб касалликларга чалинган.⁶

Бир тарафдан, Сибирнинг совуқ изғиринлари, япон асирлари жойлаштирилган вагонларда шароитнинг мавжуд эмаслиги ва бу каби қийинчиликларга тайёр бўлмаган японларнинг мамлакатнинг турли ҳудудларига

боргунига қадар ҳар хил касалликларга дучор бўлишлари табиий эди. Мамлакатнинг баъзи республикаларида ҳарбий асирлар, хусусан, япон ҳарбий асирлари учун махсус соғломлаштирув лагерлари ва госпиталлари ташкил этилган. Бу госпиталь ва соғломлаштирув лагерларига СССРнинг турли бурчакларидан асирлар олиб келинган ва даволаниб, соғлиги яхшилангач, қайтиб кетишган. Ана шундай соғломлаштирув лагерларидан бири Андижон вилояти Избоскан тумани Чувама қишлоғида жойлашган 26-сонли ҳарбий асирлар соғломлаштирув лагериدير.

Ушбу лагерга, одатда, касал бўлиб, заифлашган асирлар олиб келинган. Лагерь ташкил қилинган 1943 йилдан бошлаб мазкур лагерга немис, итальян ва бошқа турли миллат вакилларида иборат ҳарбий асирлар олиб келинган ва даволанган. Бу ерга келган касалларнинг асосий қисми дистрофия⁷, қисман дизентерия⁸ ва ТИФ⁹ бўлганлиги сабабли, лагердаги тиббиёт ходимларининг бор эътибори лагернинг эпидемик касалликларни тўлиқ бартараф этишга қаратилган.

1943 йилнинг охирига келиб ТИФ касаллигининг тарқалиши тўхтатилган. Бу ҳолат 1945 йилнинг кузида лагерга япон ҳарбий асирларни олиб келганда яна бир бор такрорланган, кўрилган чора-тадбирлар натижасида 1946 йилнинг ўрталарига келиб тўхтаган. Лагерда умумий фойдаланиш жойларидан ташқари 100 ўринли шифохона мавжуд бўлган. Ҳаммом, кир ювиш ва дезинфекция хонасида соатига 50 киши ҳамда кунига 400 кг гача кийим-кечак дезинфекция қилинган.¹⁰

Япон ҳарбий асирлари ичида дистрофия касаллигига чалинган, аҳволи оғирлари ҳам бўлиб, бу касалликни бартараф этиш анча қийинчилик туғдирган. Айниқса, асирларнинг ичида узоқ вақт овқатланиш ҳолати бузил-

¹ ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации (Россия Федератив давлат архиви – РФДА). Ф.9401. Оп.2. Д. 205. Т.14. Л.19 об. – 21 об.

² РФДА. Ф.9401. Оп.1. Д. 735. Л.247–257.

³ Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Сост. М.М.Загоруйко, С.Г.Сидоров, Т.В.Царевская; Под ред. М.М.Загоруйко. – М.: Логос, 2000. – С.412; ГАРФ. Ф. 9401. Оп.1. Д.780. Л.90–91.

⁴ РФДА. Ф.9401. Оп.1. Д.777. Л.90–91.

⁵ РФДА. Ф.9401. Оп.1. Д.780. Л.149.

⁶ Кузнецов С.И. Проблема военнопленных в Российско-Японских отношениях после Второй мировой войны. – Иркутск, 1994. – С.62.

⁷ Тўқима ва аъзоларда модда алмашинувининг бузилиши.

⁸ Ичакларни зарарловчи инфекция касаллиги, ичбуруғ, ич кетиши.

⁹ Тепкили ва тошмали терлама касаллиги.

¹⁰ Региональные структуры ГУПВИ НКВД-МВД СССР. 1941–1951: Отчётно-информационные документы / Под ред. М.М. Загоруйко. – Волгоград: Издатель, 2006. Т.5. Кн. 2. – С.432.

ганлиги учун ҳам бу касалликнинг 3-босқичи билан оғриганлар кўплаб топилган. Мазкур касаллик билан оғриган япон асирлари учун овқатларни вақтида ташкил этиш, беморлар учун терапевтик ва парҳез таомлар, ётоқхона шароитларини яхшилаш, ҳарбий асирларни доимий тиббий назорат остига олиш, шунингдек, беморларни даволашнинг замонавий усуллардан фойдаланилган. Жумладан, қон қуйиш усуллари, бунинг учун донорлар гуруҳи ташкил этилган. Лагерлар миқёсида донорларга алоҳида эътибор беришга ҳаракат қилиниб, 1945 йилнинг 11 апрель кунин СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 25/38378-сонли «Ҳарбий асирлар орасидаги донорларни қўшимча озиқ-овқат билан таъминлаш тўғрисида»¹ фармойиши эълон қилинган. Унга кўра, ҳарбий асирлар орасидан лагерлардаги сафдошларига қон берганлари учун СССР Халқ Комиссарлари Советининг 1942 йил 23 февралдаги 3111р-сонли фармойиши ва СССР Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 1942 йилги 39-сонли буйруғига биноан қўшимча озиқ-овқат берилиши белгиланган (1-жадвал).

1-жадвал

Донорлар учун қўшимча озиқ-овқат миқдори

Донорлар	Сариёғ	Шакар	Гўшт	Ёрмадон маҳсулоти
200–250 см ³ гача қон берган	0,3 кг	0,3 кг	0,3 кг	0,3 кг
400–500 см ³ гача қон берган	0,5 кг	0,5 кг	0,5 кг	0,5 кг

Бундан ташқари, донорларга қон топширган кунин қўшимча овқат сифатида уларнинг ҳар бирини тушлигига одатдаги овқат маҳсулотларидан ташқари алоҳида маҳсулотлар, хусусан, 400 гр нон (уни тегирмонда тор-

тилган), 10 гр оқ-қора аралашган ун, 40 гр ҳар хил ёрмалар, 130 гр гўшт, 30 гр ёғ, 200 гр картошка, 200 гр сабзавотлар, 10 гр туз, 20 гр қурилган мевалар, 10 гр картошка уни, 200 гр сут, 30 гр шакар, 0,3 гр чой, 2 гр какао ажратилган ва иссиқ овқат пишириб берилган.² Шакар ва сариёғни қон топширганларнинг қўлга бериш буюрилган. Лагернинг тиббиёт бўлими бошлиғининг имзоси қўйилган ҳужжатни тақдим қилгандагина донорларга юқоридаги овқат маҳсулотлари берилган. Сульфид терапияси³, витаминли терапия, кам-кам, тез-тез овқатлантириш (дробное питание) усули, қўшимча тунги овқатлантириш ва оғир касал бўлган ҳар бир ҳарбий асирга алоҳида индивидуал тиббий ёрдам кўрсатиб борилган.

Қўшимча ва пухта диагностика учун лагерда клиник ҳамда бактериологик лаборатория мавжуд бўлган. Лагерда ташкил этилган 100 кишилик шифохонага кейинчалик

² РФДА. Ф.9401. Оп.2. Д.205. Т.14. Л.28–28 об.

³ Зулкарнаев Р.Х., Загидуллин Ш.З., Власова Н.А. Сульфидотерапия пневмонии в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сульфидотерапия пневмонии в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Разработка отечественных сульфаниламидных препаратов в предвоенные годы, налаживание промышленного производства, клинические испытания и их применение для лечения пневмонии и других инфекционных процессов в годы Великой Отечественной войны – славная страница в истории отечественной фармакологии, фармацевтической промышленности и клинической медицины. Первый в СССР высокоактивный сульфаниламидный препарат сульфидин создан под руководством И.Я.Постовского в 1937 г. Во время Великой Отечественной войны организовано его промышленное производство (1942), изучены фармакодинамика и фармакокинетика препарата. Концентрация сульфидина в крови после однократного приема внутрь в дозе 1–3 г достигала уровня 0,88–3,10 мг% уже в первые 4 ч. Пик концентрации отмечался через 8–12 ч, удерживался на этом уровне 8–16 ч, затем снижался. Для достижения клинического эффекта рекомендовалось поддерживать концентрацию сульфидина не ниже 3–4 мг% в течение 3–4 дней лечения. Желудочно-кишечные расстройства при приеме сульфидина внутрь развились у 31% пациентов, в 7% случаев наблюдалась кожная сыпь, в 1 случае развился полиневрит. Разработана и успешно испытана лекарственная форма сульфидина для внутривенного введения. При этом способе на курс лечения вводилось всего от 0,75 до 3,0 г сульфидина, что было существенно меньше дозы при приеме внутрь, достигавшей 24 г на курс. Это способствовало ослаблению побочного действия препарата при сохранении клинического эффекта. Результаты применения сульфидина для лечения пневмоний оказались поразительными, летальность при этом тяжелом, особенно в военное время и после войны в лагерях для военнопленных заболевания снизилась многократно с 30 до 4–6%. – М., 2017. №3. – С.427–430. <https://doi.org/10.18093/0869-0189-2017-27-3-427-430>

¹ РФДА. Ф.9401. Оп.2. Д.205. Т.14. Л.28–28 об.

асирларнинг кўплаб келиши натижасида шифохона биноти кенгайтирилиб, 250 кишига тиббий хизмат кўрсата олган. Хоналар юмшоқ ва қаттиқ ускуналар билан жиҳозланган. Кўрилган чора-тадбирлар, санитария ва профилактика ишларининг тўғри йўлга қўйилиши натижасида ҳарбий асирлар орасида касалланиш ва ўлим ҳолатлари камайишига эришилган.

26-соғломлаштирув лагерига 1945 йилда японлар келгунига қадар немис ва итальян армиясига тегишли асирлар олиб келтирилган ва даволаниб турилган. Бу асирларнинг таркибида турли касалланишлар кўплаб учраган. Сталинград жангидан кейин бундай касал асирлар келиши ортиб борган.

Немисларнинг 1943 йилдаги Сталинграддаги мағлубиятидан кейин асирга тушган кўплаб асирлар мамлакатнинг ичкарасига

сурғун қилинган. Улар орасида 26-ҳарбий соғломлаштирув лагерига ҳам касалликларга учраган немис асирлари олиб келинган. Сталинграддан келган асирларнинг деярли барчаси дистрофия касаллиги билан оғриган, шу билан бирга, уларни бит босиб кетган. Кўрилган чора-тадбирлар натижаси узоқ куттирмаган, агар 1943 йилнинг май ойида, яъни ҳарбий асирларни лагерга олиб келинганининг биринчи ойида ўлим даражаси асирлар умумий сонининг 24,3 фоизини ташкил этган бўлса, ўша йилнинг июнь ойида 0,9 фоизга, декабрда эса 0,1 фоизга камайган.¹ Асирларнинг бундай ҳолатга тушишини уларнинг узоқ вақт қамал ичида қолиб, озиқ-овқат ва шарт-шароитнинг йўқлиги натижасида кучдан қолганлиги билан изоҳлаш мумкин.

¹РФДА. Ф.1. Оп.15. Д.66. Л. 2.

Бу ҳолатлар япон ҳарбий асирларини мазкур 26-соғломлаштирув лагерига олиб келинганида кўп бор такрорланганини асирларнинг хотира китобларида ҳам билиш мумкин. «Бизлардаги уст кийимдаги бир муаммолардан бири, бургалар ва уларнинг кийимнинг ўзаро тикилган ерлари (қўлтиқ ости, ёқа, оёқ ораси)га қўйиб ташлаган тухумлари эди. Ҳаммомга боришдан асосий мақсад уларни йўқ қилиш эди. Бунда бизга асосан қайнатилган сув ва хлорка (кимёвий дезинфекцияловчи элемент) ёрдам берарди. Кўп ҳолларда чўмилиш иккинчи даражали иш ҳисобланарди. Чўмилаётган вақтимизда ҳаммомда махсус бирикма билан кийимдаги бит, бургаларни тозалашарди. Дезинфекция натижасида бу ҳашаротлар ўларди, лекин уларнинг тухумлари ҳалок бўлмасди, оқибатда бит ва бургаларнинг тухумларини тирноқларимиз орасига олиб ўлдиришга мажбур бўлардик».¹

Бундан ташқари, лагерларнинг ҳар бир бўлинмасида тасдиқланган ҳолдаги жадваллар бўлиб, ушбу жадвал асосида ҳарбий асирлар орасида санитария-гигиена қоидаларига амал қилган ҳолда ишлар олиб борилиши кўрсатиб ўтилган. Бу ишлар режали график асосида олиб борилган. Ўтказиладиган санитария-гигиена ишлари, ҳарбий асирларни ҳаммомда чўмилтириш асносида танадаги соч ва туклардан халос қилиш ҳамда кийимларни дезинфекцияловчи иссиқ блокларда қиздиришдан иборат бўлган.

Айтиб ўтиш жоизки, Балиқчи тумани Чувама қишлоғи водийнинг кўп ерлари каби захкаш ерлар сирасига кирар ва лагер жойлашган Чувама қишлоғи атрофидаги ерлар ҳам ўша вақтда тўлиқ ўзлаштирилмаган, ботқоқлик, саёз қўллар кўп бўлган. Шунингдек, Қорадарё ва Катта Фарғона каналининг ирмоқлари ёнларида жойлашгани учун ҳамда бу ерларда маҳаллий халқ томонидан шоли экиб келинганлиги ҳам бунинг миллиридан биридир. Зах жойларда ҳашаротлар (чивин,

искабтопар) кўп бўлган ва бу ҳолат аҳоли ҳамда ҳарбий асирлар орасида безгак касаллиги келиб чиқишининг бош сабабларидан бири бўлган. Лекин олиб борилган профилактика ишлари, яъни шоли далаларини гамбузирлаштириш², париж кўкати³ моддасини далаларга сепиш, ботқоқларни қуриштиш, асирлар контингентини акрихинация⁴ қилиш каби ишларни олиб бориш натижасида тез фурсатда касалликлар камайган ва лагердаги асирлар орасида безгак касаллиги билан оғриганлар 0,9 фоизни ташкил этган.

Ҳарбий асирларнинг жисмоний ҳолатини тезроқ тиклаш учун лагерда соғломлаштириш ва касалликнинг олдини олиш маркази ташкил этилган. Бунинг учун каравотлар билан жиҳозланган энг яхши хоналар ажратилган, асирларга тиббий хизмат кўрсатиш учун тажрибали тиббиёт ходимлари бириктирилган, таомларнинг сифати яхшиланиб, қувватлироқ таом берилган. Махсус режим ва тиббий муолажалар жорий этилган. Ҳарбий асирларнинг овқат рационига оқсилли емакларни киритиш мақсадида 1944 йилдан бош-

² Гамбузирлаштириш – безгак касаллигини келтириб чиқарадиган чивин, искабтопарларга қарши чивин тўпланадиган жойларни аниқлаб у ерларда ҳашаротларнинг личинкаларини йўқ қилиш, очиқ ҳавода ва хонада чивинларни йўқ қилиш. Чивинларни йўқ қилишнинг энг кенг тарқалган усулларидан яна бири "гамбузия" балиқчаларини қўллар, зовурлар ва шолিপояларда кўпайтириш бўлиб, бу балиқчалар чивинларнинг личинкалари ва айрим ҳолларда уларнинг ўзини ҳам истемол қиларди. Бу усулдан урушдан кейинги йилларда Кавказорти ва Ўрта Осиё ерларида касалликини бартараф этиш учун кенг фойдаланилган ва яхши самара берган.

³ Париж кўкати ёки парижская зелень (фр. Vert de Paris) – $\text{Cu}(\text{CH}_3\text{COO})_2 \cdot 3\text{Cu}(\text{AsO}_2)_2$, ацетат-арсенит миснинг қоришмаси бўлиб, 1940–1950 йилларда касаллик келтириб чиқарувчи ва тарқатувчи зараркунанда сичқон, каламушлар, ҳашаротларга қарши кенг қўлланиб келинган кимёвий модда эди. Аммо бу модда инсон организмга зиён келтирадигани учун қўллашдан тўхтатилган. Лазарев Н.В. Вредные вещества в промышленности. – Л.: Химия, 1977. Т.3: Неорганические и элементоорганические соединения. – С.215. Французская зелень // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907 гг.

⁴ Акрихинация – кенг таъсир доирасига эга дори воситаси бўлиб, гельминтик (гижжа) зарарланишларни даволаш, қизил тизимли волчанка (тери силининг бир тури), безгак, герпес (терида шиллиқ пардаларда гуруҳланган пуфакчаларнинг характерли тошмаси бўлган вирусли касаллик, кўпинча тери, кўзлар ва ташқи жинсий аъзоларга шикаст етказди) каби касалликларда самарали фойдаланилган бўлиб, яна иситмани туширишда ҳам қўл келган. Акрихин дори воситаси таркиби асосан мепакрин фаол моддасидан иборат сариқ кристалланган кукун шаклидаги аччиқ таъмга эга.

¹ Худойкулов Ш. Японларга паноҳ бўлган юрт. – Тошкент, 2012. – Б.30.

Андижон вилояти Жалакудук тумани Жанубий Оламушук ҚФЙ Нефтчилар шаҳарчасидаги япон ҳарбий асирлари томонидан бунёд этилган ва ҳозирги кунда ҳам аҳолига тиббий хизмат кўрсатиб келаётган амбулатория муассасаси

лаб лагердаги нон маҳсулотлари учун хамиртуруш тайёрланган. Хамиртурушдан бўлган нонлар, одатда, ошқозонда осон ҳазм бўлган, бу эса шундоқ ҳам организми нимжон асирларнинг соғлигини меъёрда ушлаб туриш учун қилинган тадбирлардан бири эди.¹

26-ҳарбий асирлар лагерига бошқа миллат вакиллари қатори итальян армияси асирларини ҳам олиб келиб даволашган. 1943 йилнинг ноябрь ойида ҳали уруш тугамасиданоқ 795 та итальян ҳарбий асирлари лагерга олиб келинган. Улар орасида тери-таносил касалликларидан «қўтир (чесотка)» билан оғриган бемор асирлар бўлган. Улар ўша вақтдаёқ изоляция қилинган. Керакли дори-дармонлар ва муолажалар натижасида уларни тузатишга эришилган.²

1945 йилда лагерга японлар олиб келингунга қадар бўлган икки йиллик вақт инobatга олинса, бу қисқа вақтда ҳам сезиларли ишлар қилинганлиги архив материалларида намоён бўлади. 1943–1945 йиллар орасида лагердаги немис ва итальян асирлари орасида олиб борилган тиббий-санитария ишлари самараси ўлароқ асирлар лагерга олиб келин-

гунга қараганда орадан қисқа вақт ўтиши билан уларнинг жисмоний ҳолати яхшила-нишига эришилган. Жумладан, 1943 йилнинг декабрь ойида ҳарбий асирлар орасида жисмоний меҳнатга яроқлиси 11,5 фоизни ташкил этган бўлса, орадан бир йил ўтиб, 1944 йилда бу кўрсаткич 51 фоизга ортган. 1944 йилда касаллар орасида касалланиш кўрсаткичи пасая бошлаган. Январь ойида беморлар 6,1 фоизни ташкил этган бўлса, декабрь ойида касаллик 3,8 фоизга камайган. Немис ва итальян асирлари орасида ўлим ҳолатлари 1944 йилда камайган, шу йилнинг январь ойида 5 киши, февраль ойида 1 киши, март ойида ўлганлар бўлмаган, апрелда бир киши вафот этган. Май ойидан бошлаб йилнинг охиригача вафот этганлар ҳақидаги қайдлар бўлмаган.³

Соғломлаштирув лагерларида даволанаётган ҳарбий асирлар, одатда, биринчи⁴ ва иккинчи⁵ тоифадаги ишлардан озод қилинган бўлиб, лагердаги учинчи⁶ тоифадаги ишларга жалб этилган. 1944 йил давомида 2678 ҳарбий асирлар соғломлаштирув муолажаларидан

³ РФДА. Ф.1. Оп.15. Д.67. Л. 3–4 об.

⁴ 1-тоифа – ишларнинг барча турларига рухсат этилади.

⁵ 2-тоифа – ўртача оғирликдаги ишларга рухсат этилади.

⁶ 3-тоифа – фақат енгил ишларга рухсат этилади.

¹ РФДА. Ф.1. Оп.15. Д.67. Л. 3.

² РФДА. Ф.1. Оп.15а. Д.66. Л. 4-5.

Мазкур бинода лагердаги ҳарбий асирлар учун дори-дармонлар сақланган.
Суратда мазкур қишлоқда яшовчи гувоҳлардан бири Махсумхожи ўғли Ҳакимхожи Сироҷиддинов

ўтган бўлиб, улардан 1202 киши 1 тоифага яроқли деб топилган. 1945 йилда 1793 киши даволаниб, улардан 1-тоифадаги ишларга 498 киши, 2-тоифадаги ишларга 792 киши яроқли деб топилган.

1946 йилда соғломлаштирув лагерлари орқали 1202 киши соғлом деб топилган ва улардан 1-тоифадаги ишларга 579 киши, 2-тоифадаги ишларга 601 киши яроқли деб топилган.

Ҳарбий асирлар соғломлаштирув лагерларида даволанаётган асирлар ўз вазнлари ортганини сезишган. Бу ҳолат баъзи асирларда учраган, чунки асирларнинг аксарияти дистрофия касаллиги билан оғриган. Бу касалликда семириш ҳолатлари камдан-кам учрайди.

26-ҳарбий лагерда соғломлаштирув тадбирлари олиб борилиши натижасида, 1945 йилнинг 1-ярмига келиб меҳнатга лаёқатли контингент миқдори 75,3 фоизга етган. СССР

Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1945 йил 13 ноябрдаги 199-сонли йўриқномаси асосида соғломлаштирув лагерида даволанаётган ҳарбий асирлар меҳнат терапияси сифатида енгил (ҳудудни супуриш, лагерга қарашли хўжалик ерларида ҳайвонларга қараш, мева териш, ёввойи ўсимликларни териш, ошхонани тозалаш ва бошқа) ишларга жалб қилинган.¹

26-ҳарбий соғломлаштирув лагерида бир вақтнинг ўзида ғарбий ва шарқий давлат армияларининг турли миллат вакилларига мансуб ҳарбий асирлари сақланганлиги сабабли, уларнинг овқатлари алоҳида тартибда ташкил қилинган. Япон ҳарбий асирлари учун бериладиган кунлик овқат калорияси миқдори 2885 ккал ни ва қўшимча 25 фоизли овқат билан 3872 ккал ни ташкил этган. Ҳарбий асирлар госпиталларидаги асирларнинг кун-

¹ Японские военнопленные в СССР: 1945 – 1956. Сборник документов / Под ред. В.А.Гаврилов. Е.Л.Катасонова. – М., 2013. – С.71–72.

лик овқат калорияси 3042 ккал ни, дистрофия касали билан даволанаётган асирларнинг овқат калорияси 3197 ккал ни ташкил этган. Лагерни сифатли сув билан таъминлайдиган фильтр-хлорлаш мосламаси мавжуд бўлиб, у доимий ишлаб турган. 1946 йилда лагердаги асирлар орасида юқумли касалликлар келиб чиқмаган.¹

Мазкур соғломлаштирув лагерида даволаниб чиққанлар асосан Бекобод шаҳрига яқин 288-ҳарбий лагерга ишлашга жўнатилган. У ерда Фарҳод канали этагида Фарҳод ГЭС қурилишида японлар меҳнатидан фойдаланилган.

Бекобод шаҳри яқинидаги 288-ҳарбий асирлар лагери жойлашган ҳудуд кескин шамоллар юрти бўлиб, ёзда жазирама, қишда эса изғирин қаттиқ шамол аралаш совуқ бўлган. Ичимлик сувининг таъми бошқача бўлиб, чучук сувдан фарқ қилган. Сувни ичган киши чанқоғи қонганини сезмаган. Маҳаллий аҳоли бунга ўрганиб кетган. Асирлар бу лагерларда барак типидagi ётоқхоналарга жойлаштирилган.

2-жадвал

288-ҳарбий асирлар лагерида сақланган асирларнинг жисмоний ҳолати²

	Асирлар	
	Япон ҳарбий асирлари	Немис ҳарбий асирлари
1-тоифа ишларга яроқлилар (фоиз ҳисобида)	56,26	46,25
2-тоифа ишларга яроқлилар (фоиз ҳисобида)	23,5	23,95
3-тоифа ишларга яроқлилар (фоиз ҳисобида)	8	17,15
Асирлардан тузилган соғломлаштирув гуруҳи	6,8	3,4
Беморлар (фоиз ҳисобида)	5,44	9,25

¹ Региональные структуры ГУПВИ НКВД-МВД СССР. 1941–1951: Отчётно-информационные документы / Под ред. М.М.Загорулько. – Волгоград: Издатель, 2006. Т.5. Кн. 2. – С.433.

² РФДА. Ф.1. Оп.15. Д.230. Л.3–4.

Юқоридаги маълумотлардан лагерга олиб келинган асирлар орасида бемор асирлар кўпчиликини ташкил этган. Олиб келинган асирларни изоляцияга олиш ва даволаш ишларини лагерь миқёсида амалга ошириш мақсадида лагерь назорати остида 100 ўринли (лазарет³) марказий касалхона ташкил этилиб, юмшоқ ва қаттиқ жиҳозлар, дори-дармон воситалари ва тиббий асбоб-анжомлар билан тўлиқ таъминланган. Мазкур касалхонада терапияга оид, стоматологик, жарроҳлик амалиёти олиб бориш ва боғлов ишларини амалга ошириш каби даволаш хоналари ҳамда дори-хона ташкил этилган.⁴

288-ҳарбий асирлар лагерининг ҳар бир бўлинмасида 50 ўринли марказий касалхона (лазарет) ва амбулаториялар ташкил қилинган. Лагерга олиб келинган касал асирлар дарҳол изоляция қилиниб, тегишли даволаш ишлари олиб борилган. Лагерга келган ҳар бир асир 21 кун мобайнида карантинга олиниб, мазкур вақт мобайнида асирларга керак бўлган профилактик эмлашлар қилинган. Ҳарбий асирлар ишлайдиган жойларда ҳам тиббий ёрдамлар ташкил этиб турилган.

Олиб борилган ишлар натижасида ҳарбий асирлар орасида вақтида кўп касалликларнинг олди олинган. Шундай бўлса-да, ўлим ҳолатлари учраб турган. Асосан ҳарбий асирлар даволаниш учун бу лагердан Андижондаги 26-ҳарбий асирлар лагерига жўнатиб турилган.

Ҳарбий асирларга шифокорлар ва тиббиёт ходимлари хизмат кўсатган. Бундан ташқари, ҳарбий лагерлардаги асирларга хизмат кўрсатиш учун шифокорлар ва тиббиёт ходимларига бўш иш ўринлари яратилган бўлиб, айрим ҳолларда ҳарбий асирлар орасидаги тиббий малакаси борлари ҳам бу ишга жалб этиб турилган.⁵

Ҳарбий асирлар лагерларида тиббиёт ходимларига асосан терапевт, жарроҳ, са-

³ Ҳарбий лагерь қошида ташкил этилган касалхона.

⁴ РФДА. Ф.482. Оп.1. Д.14. Л.9–10.

⁵ РФДА. Ф. 482п. Оп.1. Д.14. Л.20.

нэпидемиолог, лаборант, педиатр, отоларинголог, дерматолог, стоматолог, окулист ва бошқа мутахассисликлар бўйича ишлар тақсимланган.¹

СССР Ички ишлар халқ комиссарлигига қарашли барча ҳарбий асирлар лагерларида хизмат қилаётган тиббиёт ходимлари ўз тиббий малакаларини ошириб туришган. 288-ҳарбий лагердаги тиббиёт ходимлари ҳам тез-тез малака ошириб, тажриба алмашиш учун гоҳида вилоят марказидаги шаҳарларга ёки бошқа тиббиёт бирлашмаларига ўқишга юборилиб турилган.

Хусусан, тиббиёт ходимларининг малакасини ошириш учун 1945–1948 йилларда ўқув машғулоти ўтказилиб, кейинчалик Ҳарбий асирлар бош бошқармаси тасарруфидаги махсус госпиталлар ва марказий лазаретларда конференциялар режали тарзда амалга ошириб келинган. Конференцияларда маърузалар ўқиш учун шифокорларнинг малакасини ошириш институтларининг малакали ходимлари жалб этилган. Бундан ташқари, лагерлар ва махсус госпиталлардан келган шифокорлар томонидан олиб борилган кузатишлар натижасида олинган ҳисоботлар ўқиб эшиттирилган.²

Конференциялардаги маърузалар мавзуларининг режаси СССР Ички ишлар вазирлигининг Ҳарбий асирлар бош бошқармасининг кўрсатмасига биноан ярим йил учун олдиндан тузилиб, шу режа асосида ўқишлар амалга ошириб борилган. Тиббиёт ходимлари бу вақт мобайнида керагича тайёргарлик кўриб олиш имкониятига эга бўлишган.³

Малака ошириш ўқув курсларига асосан терапия, жарроҳлик, эпидемиология ва дерматолог каби тиббиёт ходимлари юбориб турилган бўлиб, лагерларда бу мутахассисларга талаб катта эди.

Тиббиёт ходимларининг мунтазам равишда ўз билим ва малакаларини ошириб бо-

ришлари ва совет тиббиёти янгиликларидан баҳраманд бўлиши учун ҳар бир лагернинг тиббиёт бўлинмаларига ҳамда махсус госпиталларга доимий равишда қуйидаги тиббиёт қўлланмалари (китоблар, газета ва журналлар) етказиб турилган:

1. Фанлар академиясининг ахборотномаси.
2. Дерматология ва венерология⁴ ахборотномаси.
3. Оториноларингология⁵ ахборотномаси.
4. Ҳарбий тиббиёт журнали.
5. Шифокор иши журнали.
6. Экспериментал биология ва тиббиёт ахборотномаси.
7. Греков номидаги жарроҳлик ахборотномаси.⁶
8. Клиник тиббиёт журнали.
9. Тиббий саноат журнали.
10. Ҳамшира журнали.
11. Совет жамоат саломатлиги.
12. Гигиена ва санитария.
13. Совет тиббиёти (медицинаси).
14. Микробиология ва эпидемиология журнали.
15. Сил касаллиги муаммолари.
16. Стоматология.
17. Жарроҳлик.
18. Фельдшер ва акушер (аёл).
19. Шифохона (госпиталь) иши.
20. Тиббиёт паразиталогияси.
21. Ҳарбий-тиббиёт энциклопедияси.
22. Давлат фармокопеяси.⁷
23. «Тиббиёт ходими» газетаси.⁸

⁴ Венерология – тери-таносил касалликларини ўрганиш ва даволаш ҳақидаги бўлим.

⁵ Оториноларингология – қулоқ, томоқ, бурун, бош ва бўйин патологияларини аниқлаш ва даволашга ихтисослашган тиббиёт соҳаси ва тиббиёт ихтисослиги.

⁶ И.И.Греков номидаги жарроҳлик ахборотномаси 1885 да ташкил этилган Россиянинг энг қадимги илмий ва амалий жарроҳлик журнали бўлиб, СССР даврида ҳам доимий нашр этиб келинган. Клиник жарроҳликнинг барча масалаларини қамраб олади, сўнгги тадқиқотлар, ишланмалар ва технологиялар ҳақида ҳикоя қилади.

⁷ Фармокопея – дори тайёрлаш, сақлаш ва касалларга ёзиб беришга оид қўлланма ёки қоидалар тўплами.

⁸ РФДА. Ф.1п. Оп.07е. Д.1096. Л.73, 93.

¹ Дулатбеков Н.О. Японские военнопленные в Карагандийской области. Караганда. 2011. – С.453–354.

² РФДА. Ф.482п. Оп.1. Д.14. Л.11–15.

³ РФДА. Ф.4п. Оп.7. Д.92. Л.1–11.

Кўплаб шифокорлар илмий жамиятларда иштирок этиб, клиникаларда ўз малакаларини оширганлар.¹ Шундай бўлса-да, тиббиёт ходимларининг етишмаслиги, баъзи ҳолларда дори-дармон лагерларга кеч етказиб келингани шундоқ ҳам ҳолдан тойган асирларнинг соғлиқлари ёмонлашишига олиб келган. Лагерларда ўлим ҳолатлари турли сабабларга кўра учраб турган. 288-ҳарбий асирлар лагерида вафот этган япон ҳарбий асирларнинг жасадларини кўмишдан олдин албатта тиббий экспертизадан ўтказилган.

Япон ҳарбий асирлари орасида энг кўп тарқалган касалликлардан бири ўпка силининг ҳар хил шакли, ошқозон-ичак ва юрак дегенерацияси касалликлари бўлиб, бунинг бир қанча сабаблари бўлган:

1. Япон асирлари лагерларга етиб келгунича яхши шароитда сақланмаган, витаминларга бой овқатлардан берилмаган ва уларнинг аксариятининг соғлиғига дарз кетган.
2. Асирлар узоқ масофадаги иш жойларига кўп ҳолларда пиёда, баъзида усти очиқ юк машиналарида олиб бориб, олиб келинган. Совуқ ҳавода улар албатта совуқ қотишган ва шамоллаш касалликлари зўрайган.²
3. Бекобод ҳудудидаги ичимлик суви шўр бўлганлиги ва асирлар ишлаш жараёнида чанқоғини босиш учун санитар-гигиеник талабларга жавоб бермайдиган, қайнатилмаган сувлардан ичиб ишлаганлиги кўп ҳолларда ошқозон-ичак касаллиги келиб чиқишининг сабабларидан бири бўлган.

Японларнинг соғлиғи ёмон ҳолатда бўлса-да, лекин уларнинг руҳан кучли бўлганлиги ҳам кўп касалликларни ўтказиб юборишларига сабаб бўлган.

1945 йилнинг ноябрь ойининг охирида **Чирчиқ шаҳри яқинидаги 360-ҳарбий асирлар лагери**га 1000 нафар япон ҳарбий асирлари олиб келинган. Олиб келинганлар орасида тошмали тиф, ич терлама, паратиф³ ва шамоллашнинг турли кўриниши каби касалликлар билан оғриган ҳарбий асирлар бўлган.

Лагерда даволаш ишларини олиб бориш учун 50 кишига мўлжалланган лазарет⁴, юқумли касалларни алоҳида сақлаш учун 10 кишилиқ изолятор ташкил этилган. Асирларнинг кийимларини дезинфекция қилиш учун соатига 30 та кийимни бактериялар ва ҳашаротлардан тозалаш қувватига эга дезинфекция камералари қурилган. Лагер маъмуриятининг берган ахборотига кўра, лазарет биноси қайта таъмирдан чиққан бинода жойлашган бўлиб, бино қаттиқ ва юмшоқ асбоб-ускуналар билан таъминланган. Буларга қўшимча тарзда тезкор тиббий ёрдам кўрсатиш мақсадида амбулатория иши ташкил қилинган бўлиб, унда яраларни боғлаш, жарроҳлик хонаси, терапевт ва кўз шифокорлари хоналари бўлган. Амбулаториянинг иш фаолияти ҳарбий асирлар куннинг истаган вақтида тиббий ёрдам олиш учун қулай қилиб ташкиллантирилган. Баъзида амбулатория ходимлари асирлар ишлатилаётган ҳудудларга ҳам бориб тиббий хизмат кўрсатиб келишган.⁵

Лагерга олиб келинган барча ҳарбий асирлар биринчи навбатда тошмали терламага қарши эмланиб, маълум вақт изоляцияда ушлаб турилган ва бошқа асирлар орасига қўйиб юборилган. Бундан мақсад, аввало, профилактик чораларни кўриш бўлган, чунки янги келганлар орасида турли хил касалликлар билан оғриган асирлар учраб турган. Лагерда санитария-гигиена ва тиббий соҳада олиб бориш профилактика ишлари, атроф-муҳитнинг яхшилиги ҳам ҳарбий асирлар лагерларида сақланаётган асирлар орасида юқумли

¹ Региональные структуры ГУПВИ НКВД-МВД СССР. 1941–1951: Отчетно-информационные документы / Под ред. М.М. Загоруйко. – Волгоград: Издатель, 2006. Т.5. Кн. 1. – С.120–121.

² Дулатбеков Н.О. Японские военнопленные в Карагандийской области. – Караганда, 2011. – С.455–356.

³ Паратиф – ич терлама касаллигига ўхшаш юқумли касаллик.

⁴ Ҳарбий қисм ёки лагер қошидаги касалхона.

⁵ РФДА. Ф.1п. Оп.15. Д.67. Л.6.

касалликлар тарқалишининг олдини олган. Рақамларга эътибор берсак, 1946 йилда лагерга олиб келинган япон ҳарбий асирлари орасида касаллик 3,8 фоизни ташкил этган бўлса, 1947 йилнинг охирида бу кўрсаткич 1,5 фоизга тушган. 1947 йилда лагерда ўлим ҳолатлари қайд этилмаган.¹

Лагерь бошлиғи, санитария бўлими бош ишфокори, шунингдек, шифокорлари билан биргаликда ҳар ойда бир марта ҳарбий асирлар тиббий кўрикдан ўтказилиб, кийим-кечаклари дезинфекция қилингандан сўнг, ушбу ишлар юзасидан Ўзбекистон ССР Ички ишлар вазирлиги қошидаги ҳарбий асирлар бўлими бошлиғи майор Мочаловга ҳисобот бериб турилган.²

Ҳарбий асирларнинг лагерда бўлган вақтдаги жисмоний ҳолати сезиларли даражада яхшиланган. Лагерга келганда ҳарбий асирларнинг 1- ва 2-турдаги жисмоний меҳнатга яроқлилиги 85,6 фоизни ташкил қилган бўлса, орадан бир йил ўтиб, 1947 йилда бу кўрсаткич 97 фоизга чиққан. Асирлар ётадиган ётоқхоналарда қулайликлар яратилган, асирларнинг соғлигини сақлаш жамоаси тузилган, озиқ-овқат растаси фаолият кўрсатган. Ҳарбий асирларга бериладиган овқатнинг ҳажми камаймаслиги учун бу соҳа назорат остида олинган. Юқумли касалликларга қарши вақтида эмлаш ишлари амалга оширилган.³

360-ҳарбий асирлар лагеридаги контингентнинг бошқа лагердагиларга қараганда камроқ бўлганлиги ҳам бир ҳисобда лагердаги асирларнинг соғлигини назорат қилишга ёрдам берган. Бу эса асирларнинг тезроқ соғайишига туртки бўлган.

Тошкент шахрида жойлашган Ички ишлар халқ комиссарлигига қарашли **386-ҳарбий асирлар лагерининг** соғлиқни сақлаш бўлими, фронтдан асир олиниб жўнатиш, махсус госпиталлардан келган ишлаш объект-

ларида заифлашган ҳарбий асирларнинг касалликдан кейин жисмоний ҳолатини ва меҳнат қобилиятини тиклашга мўлжалланган.

Лагерларнинг тиббиёт бўлими раҳбарлигига тиббий соҳада энг тажрибали бўлган зобитлар тайинланиб, улар ҳарбий асирларнинг соғлигини назорат қилиш ва даволашда масъул бўлган. Соғлиқни сақлаш бўлимларига лагердаги энг яхши бино ва хоналар ажратиб берилган.

1945–1949 йиллар мобайнида 386-ҳарбий асирлар лагерининг тиббий-санитария ҳолати анча қониқарли бўлиб, тиббиёт ходимларининг барча ишлари, ҳарбий асирларнинг жисмонан соғломлигини сақлашга ва юқумли ҳамда шамоллаш касалликлари келиб чиқшининг олдини олишга қаратилган. Лагернинг ҳар бир бўлимида беморларни изоляцияга олиб даволаш ишларини олиб бориш учун бўлимдаги асирларнинг сонига қараб 10 кишидан 25 кишигача касал ётқизиш имкониятига эга кичик стационар касалхоналар ташкил этилган. Бунга қўшимча лагерь маъмурияти ҳудудида 100 ўринли шифохона мавжуд бўлган.⁴

Касалликка учраган япон ҳарбий асирларининг жисмоний ҳолатини тезда яхшилаш мақсадида лагернинг бўлимларида дам олиш хоналари ташкил этилган. Шифохонадан даволаниб чиққан ҳарбий асирлар ишлаш объектларига олиб чиқишидан олдин 10 кун мобайнида дам олиш хоналарида соғлиги тикланиши учун шароит яратиб берилган.

Лагерь фаолиятининг охириги тўрт йилида юқумли касалликлар келиб чиқмаган. Агар мамлакатнинг бошқа республикаларидан 386-ҳарбий асирлар лагерига олиб келинган ҳарбий асирлар орасида касаллик аниқланса, дарҳол ўша касаллар изоляцияга олиниб, Қўқондаги 3670-сон ёки Когон шахридаги 1529-сон ҳарбий госпиталларга жўнатиб юборилган. 1945–1949 йилларда мазкур лагерь ва унинг бўлимларида жами 100 нафар ҳарбий асирлар вафот этган, жумладан, 1945 йилда

¹ РФДА. Ф.1п. Оп.01е. Д.40. Л.6–8.

² РФДА. Ф.482 п. Оп.1а. Д.33. Л.41–42.

³ Региональные структуры ГУПВИ НКВД-МВД СССР. 1941–1951: Отчётно-информационные документы / Под ред. М.М.Загоруйко. – Волгоград: Издатель, 2006. Т.5. Кн. 2. – С.441.

⁴ РФДА. Ф.1п. Оп.15а. Д.295. Л.28.

5 киши, 1946 йилда 45 киши, 1947 йилда 32 киши, 1948 йилда 18 киши, 1949 йилда 6 киши.¹

Агар 1946 йил 1 январда ҳарбий асирларнинг жисмоний ҳолатини таққосланадиган бўлса, ўша вақтда меҳнат фонди, яъни жисмоний меҳнат қилишга яроқтилар, 1- ва 2-тоифали ишларга яроқтилар 58,3 фоизни ташкил этган бўлса, 1949 йилда 1- ва 2-тоифали меҳнатга яроқтилар 86,4 фоизга ошган. Олиб борилган тиббий муолажалар ва санитария ишлари самараси натижасида лагерда 1,8 фоиз бўлган дистрофия касаллиги бартараф этилган.²

Шифохоналарга шифокор ва фельдшерларни асирлар ичидан икки хил ҳолатда ишга ёллашган. Биринчиси, ҳарбий лагерларда жазо муддатини ўтаб бўлган маҳбуслар ишга олинса, иккинчиси, асирларнинг ичидан саралаб олинган. Лекин ишга ёлланган бу шифокор ва фельдшерлар асирларни ишдан озод қилиш ва шифохоналарга ёлланма бериш ваколатига эга бўлмаганлар, касалларга қараш ва парвариш қилиш каби вазифалари бир хил бўлган.³

Ҳарбий асирларга лагернинг шифохонаси ёки соғломлаштирув лагерларига йўлланма бериш, тиббий комиссиянинг ҳулосаси асосида лагерь бошлиғининг фармойиши орқали амалга оширилган. Ушбу фармойишда касалнинг исм-шарифи, ташхиси, соғлиги ёмонлашиши сабаблари ва шифохонада даволаниш муддати ёзиб қўйилган бўлган. Касал асирларнинг соғломлаштирув лагерлари ёки лагернинг ичидаги шифохоналарда даволаниш муддати 3 ойгача белгиланган, агар касал кўрсатилган муддатдан олдинроқ даволаниб, меҳнат қилишга яроқли деб топилса, шифохонадан чиқиб, сафдошлари орасига қўшилишга йўлланма берилган. Баъзида кўрсатилган муддатда касалларнинг аҳволи сезиларли даражада ўнганмаса, унга муддат қўшиб бе-

рилган ёки соғломлаштирув лагерларига жўнатиб юборилган.

Лагерларда ҳарбий асирлар орасидан чиққан тиббиёт ходимларига СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1945 йил 29 сентябрдаги «Ҳарбий асирларни ишга жалб этиш тўғрисида»ги низомининг 41-бандига мувофиқ меҳнатларига қараб қуйидагича ойлик маош белгиланган:

а) Тиббий шифокорларга бир ойда 40 рубль (зобитларга бериладиган пул мукофотларидан ташқари);

б) Фельдшерларга бир ойда 20 рубль.

Туркменистон ССР Красноводск шаҳридаги 44-ҳарбий асирлар лагерининг тиббий-санитария хизмати. Ҳарбий асирларга кўрсатиладиган тиббий ёрдам лагернинг доимий штатида ишлайдиган шифокорлари томонидан амалга оширилган, буларга қўшимча равишда ҳарбий асирлар орасидан 13 нафар шифокор тайинланган. Буларга санитария бўлимининг тиббий статистика бўлимига кичик лейтенант Яно Есио, дорихона ва дори омбори санитари оддий аскар Ино Цутему, амбулатория бошлиғи лейтенант Танако Набутака, лазаретнинг фельдшерлигига кичик лейтенант Накамура Сабуро кабилар тайинланган.⁴ Улар ўзларига бириктирилган ишлардан ташқари лагердаги бўлимларнинг санитария ҳолатларини ҳам текшириб, назорат қилиб боришган. Лагерь тиббий асбоб-ускуналар ва дори-дармон билан таъминлаб борилган.

1947 йилнинг январь ойигача лагерга 8 км узоқликда лагернинг соғлиқни сақлаш бўлими жойлаштирилган. Бу бўлимда касалхона, изоляция хоналари мавжуд бўлган. Кейинроқ тиббиёт муассасалари лагернинг шифохона жойлашган ҳудудига жамланиб, 100 киши ётиб даволанадиган касалхона, 20 ўринли изоляция хонаси, поликлиника типигаги амбулатория ва соғлиқни сақлаш жамоаларидан иборат бўлган. Бундан ташқари, 1947 йилдан лагерда 50 кишилик дам олиш уйи

¹ РФДА. Ф.482п. Оп.4. Д.51. Л.1–7.

² Региональные структуры ГУПВИ НКВД-МВД СССР. 1941–1951: Отчетно-информационные документы / Под ред. М.М.Загоруйко. – Волгоград: Издатель, 2006. Т.5. Кн. 2. – С.446.

³ Ходяков М.В., Иванов В.А. Медико-санитарное обслуживание военнопленных на территории Ленинграда и области в 1944–1949 гг. Военно-исторический журнал. 2011. №11. – С.39–44.

⁴ РФДА. Ф.488п. Оп.1. Д.9. Л.21.

фаолият кўрсата бошлаган. Шундай бўлса-да, баъзи ҳолларда касалхоналар қаровсиз ҳолатга тушиб қолгани ва бу вазиятда санитария бўйича текширув ўтказилганда шифохонада тозалikka риоя этилмаганлиги аниқланган, натижада шифохона бош шифокорига ҳайфсан берилган. Масалан, 1946 йил 16 ноябрда 44-ҳарбий асирлар лагери касалхонаси бош шифокори Танака Набутака ҳайфсан олган, касалхонанинг ошхонаси бўйича масъул Сизава Наимитини бир суткага гауптвахтага жазо учун қамашган.¹

Лагердаги асирларга физиотерапия, қон қуйиш, шунингдек, сульфамид препаратлари каби замонавий тиббий хизматлар кўрсатишга ҳаракат қилишган. Ҳарбий асирлар контингентини реабилитация қилиш бўйича олиб борилган ишлар натижасида лагерда ўлим даражаси пасайган ва бу кўрсаткич 3,2 фоизни ташкил этиши билан бир қаторда ҳарбий асирларнинг соғлиғи яхши тарафга ўзгарган.

Ҳарбий асирларнинг поезд вагонларида узоқ муддат бир манзилдан иккинчи манзилга олиб борилиши уларнинг жисмоний соғлиғи заифлашувига олиб келган. Узоқ Шарқдан мазкур 44-ҳарбий асирлар лагерига япон ҳарбий асирлари 25 сутка атрофида етиб келган. Вагонларда узоқ муддат юриб лагерга етиб келган японларни изоляцияга олиш асносида уларга тиббий хизмат кўрсатилган, бундан уларнинг тезроқ оёққа туриши ва меҳнатга жалб этилиши кўзда тутилган. Лагердаги ҳайвонларга тиббий хизмат кўрсатиш учун

лагерь ташқарисидан ветеринар шифокор таклиф қилинган, чунки лагердаги шифокорлар ва асирлар орасида ветеринар мутахассислар бўлмаган.

Хулоса қилиб айтганда, ҳарбий асирларнинг тиббий ҳолати тез-тез ўзгариб турган. Урушдан сўнг биринчи йили лагерлардаги тиббий ҳолат яхши бўлмаган. Оддий аҳолининг ўзи ҳам тиббий кўмакка муҳтож эди. Тиббий мутахассислар етишмаган, асирларнинг руҳий тушкунликка тушиши, ватан соғинчи уларнинг жисмоний толиқишига, ўз навбатида, асирлар орасида турли касалликларнинг тез тарқалишига олиб келган. Ушбу касалликлар сирасига сил, дизентерия, теританосил касалликлари, ошқозон-ичак касалликларини киритиш мумкин. Касаллик келиб чиқишининг бош сабаблари урушдан кейинги биринчи кунларда санитария-гигиена ҳолатига риоя этилмагани, касал бўлган асирлар баъзан ўз вақтида шифокорга мурожаат қилмаганлиги, бунга унинг ғурури йўл қўймаганлиги кўплаб манбаларда айтиб ўтилади. Тиббиёт ходимларининг аксарияти аёл киши бўлиб, улар асирларни тез-тез тиббий кўрикдан ўтказиб туришган. Ҳарбий асирлар жисмонан толиққани учун баъзида турли найранглар ўйлаб топишган ва бу ҳолат кўпинча иш берган. Натижада улар 5–10 кун давомида дам олиб, куч йиғиб олишга имкон топишган. Тиббий кўрикдан асосий мақсад ҳарбий асирлар жисмоний меҳнатга яроқли ёки яроқсизлигини аниқлаштириш бўлган.

¹ РФДА. Ф.488п. Оп.1. Д.9. Л.79.

ГЎЗАЛЛИККА ОШНО ҚАЛБ

Дилфузахон Мавлянова,

Андижон вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи сектор мудир

Истиқлол берган ижод эркинлиги ўзбек тасвирий санъатида янги давр бошланишига замин яратди. Замонавий бадиий жараён руҳиятида ижодкор учун ўз ботиний дунёсини инсоният руҳий олами билан уйғунликда ифодалаш устувор йўналиш касб этади. Бу йўналиш рассомда санъатнинг чексиз сирли оламида ўз қалбини, дардини, тасаввурларини баён этишга услуб, шакл топиб олиш заруриятини тақозо этади. Дунёни рассом кўзи билан кўра олиш бахтдир.

Санъат билан тиллашган мазмунли ҳаёт эгаси бўлган инсон Ўзбекистон халқ рассоми, Андижон давлат университетининг профессори, кўплаб шогирдларнинг устози, вафодор турмуш ўртоқ, тўрт нафар фарзанднинг меҳрибон отаси, набира ва чевараларнинг севимли бобожониси бўлган марҳум Низомиддин Холиқовдир.

Ўзбекистон халқ рассоми Низомиддин Холиқовда ўтган асрнинг 80- йилларида ўзбек графика санъатида ўзига хос бадиий тасвирий услуби билан ўзлигини топа олган ва Андижонда графика санъатига асос солган ижодкорлардан бири сифатида эътироф этилади.

У 1939 йилда Андижон шаҳрида туғилган. 15-умумтаълим мактабидан сўнг Украинадаги И.Федоров номли Львов полиграфия институти графика бўлимида (1962–1967) таҳсил кўр-

ган. 1967–1979 йилларда Ғ.Ғулом номидаги Ўзбекистон давлат адабиёт ва санъат нашриётида рассом, бадиий муҳаррир, бош рассом, сўнгра Андижон «Рассом» ижодий ишлаб чиқариш устахонасида ижодкор рассом ва директор, «Андижоннома» газетасида рассом, Андижон давлат университетида профессор-ўқитувчи сифатида фаолият юритган.

Н.Холиқов дастлаб график-рассом сифатида линогравюра, ксилография, литография, офорт, монотипия каби турли техник, шунингдек, туш, гуашь ва сувбўёқ каби паткалам услубларининг моҳир ижроچиси сифатида шакллланган. Халқ оғзаки ижоди намуналаридан «Гулпар», «Ойжамол», «Гулшанбоғ», Э.Воҳидовнинг «Достонлар», Муқимийнинг «Асарлар», Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» каби ўзбек мумтоз ва замонавий адабиёт мавзуларига бағишланган ўнлаб сара асарлари давр руҳиятидаги тасвирий шакл ва мазмун бирлиги билан ажралиб туради. Уларда адабий ва график образлар бирлиги, қаламчириллар жозибаси, ўзига хос ечим, матн ва тасвир руҳиятидаги бирликни кузатамиз.

Кейинчалик рассомнинг ижоди даст-гоҳли графикада тўлақонли намоён бўлди. Мавзулар моҳиятини, воқеалар мазмунини ва ички руҳиятини чуқур ҳис қилган мусаввир асарларининг бадиий ечимида оддий улуғворликка асосланган ўзига хосликка гувоҳ бўламиз. «Катта Фарғона канали», «Кампировот тўғони», «Жиззах ери» каби асарларида буюк халқ жасорати, инсон қудрати, бунёдкорлик ишлари улкан тарихий воқелик маҳобати, катта маҳорат билан ифода этилган.

Андижон вилоят тарихи ва маданияти давлат музейида 2019 йилнинг май ойида **«Ўзбекистон тасвирий санъати дурдоналари»** номли тасвирий санъат асарлари кўргазмаси ташкил этилган. Кўргазма экспозициясидан турли даврларда юртимизда ижод қилган машҳур рассомлар Абдулҳақ Абдуллаев, Малик Набиев, Чингиз Ахмаров, Николай Карахан, Ўрол Тансиқбоев, Виктор Уфимцев каби дунёга машҳур рассомларнинг асарлари ўрин олган. Мазкур экспозицияга анди-

жонлик рассомлар Нажмиддин Казиев, Низомиддин Холиқов, Обиджон Бакиров, Улуғбек Болтабоевларнинг ижод намуналари киритилган. Уларнинг орасида Ўзбекистон халқ рассоми Н.Холиқовнинг «Парвона» «Нидо», «Муқимий танланган асарларига ишланган иллюстрация», «Гулпар» номли асарлари музей экспозициясида оммага намоён этилиб, томошабинларда катта таассурот уйғотиб келмоқда.

Шунингдек, музейнинг асосий фондида рассомнинг «Илҳом парилари», «Юлдузга аталган гулдаста», «Аждодлар давомчиси», «Белбоғли кураш», «Тойчоқ», «Муҳаммад Юсуф», «Амир Темура» каби асарлари авайлаб асраб келинмоқда.

Рассом асарларидаги ранглар мажмуи ёруғлик ва ранглар жилоси, тасвирлар таъсирчанлиги, ғоялар мазмундорлиги, фикр-мулоҳазалар кенглиги, мушоҳадалар чуқурлигини шакллантиришга хизмат қилади. Мухлисни бефарқлик иллатидан халос этади, ҳамдардликка чорлайди. Мусаввир рангтасвирлари

анъанавий композицион қонуниятларга бўйсунмайди, бироқ рангларнинг ўзаро мутаносиблиги, яхлит оҳангдорлиги билан кайфият, муҳит яратилади. Бу ҳолат инсон руҳиятини қитиқлайди, ҳиссиётларини жунбишга келтиради, асар руҳиятига чуқурроқ киришга ундайди.

«Мусиқа ёхуд Муҳаммад Юсуф» асарида шеърятга, қўшиққа айланган ҳаёт тасвирланади. Сирли, жумбоқли, эҳтиросли, сокин муҳаббат ва нафрат қоришиб кетган ҳаёт уммон каби тубсиз, само каби чексиздир. «Юлдузга аталган гуллар» асарида аёл шерга қиёсланади. Ёрқин ва таъсирчан ранглар оҳангдорлиги мухлисни эстрада юлдузининг жўшқин ва қайноқ оламига етаклайди. Хонанда қўшиқлари янграётгандек бўлади. Бир сўз билан айтганда, рассом асарларидаги ранглар мажмуи ёруғлик ва ранглар ўйини тасвирлар таъсирчанлиги, ғоялар мазмундорлиги, фикрлар теранлиги, мушоҳадалар чуқурлигини шакллантиришга хизмат қилади.

Рассом 1963 йилдан бошлаб умрининг охиригача ўз асарлари билан республика ва турли даражадаги халқаро кўргазмаларда, кўрик-танловларда иштирок этиб, диплом ва фахрий ёрлиқлар билан тақдирланган. Асарлари ўзбек тасвирий санъатининг таркибий қисми сифатида Ўзбекистон давлат санъат музейи, Адабиёт музейи, Тарих музейи, Миллий галерея, Бадиий академия қошидаги Санъат асарлари дирекцияси, Андижон, Самарқанд, Фарғона каби бир қатор вилоятларнинг Давлат музейлари хазинасидан ва хорижий коллекциялардан жой олган. У Республика бадиий ижодкорлар ва журналистлар уюшмаларининг аъзоси бўлган.

Устоз мусаввир Ўзбекистон Республикаси халқ рассоми юксак давлат мукофоти билан тақдирланган. Н.Холиқов 2016 йил 16 декабрда бу ёруғ оламни тарк этган бўлса-да, ўзбек тасвирий санъатининг ривожланишига қўшган ҳиссаси, бетакрор асарлари билан доимо санъат ихлосмандларининг қалбида бўлади деб ишонамиз.

З.М.Бобур номидаги Андижон давлат университети профессори,
тарих фанлари доктори Рустамбек Темирович Шамсутдинов
таваллудининг 85 йиллиги олдидан

ЗАБАРДАСТ МУАРРИХ

Бахтиёржон Расулов,
тарих фанлари доктори, профессор, Андижон давлат педагогика институти ректори,

Музробжон Абдуллаев,
тарих фанлари доктори, профессор,

Соибжон Ҳошимов,
тарих фанлари доктори, Ўзбекистон тарихи кафедраси мудири

2024 йил 29 декабрь куни атоқли тарихчи олим, Марказий Осиё фан, маданият ва санъат академияси академиги, З.М.Бобур номидаги Андижон давлат университети профессори, тарих фанлари доктори Рустамбек Темирович Шамсутдинов таваллуд топган кунга 85 йил тўлади. Рустамбек Темирович 1939 йил 29 декабрда Андижон шаҳрида ишчи оиласида туғилган. Р.Т.Шамсутдинов 1959–1964 йилларда Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университетида таҳсил олган. Ўш вилояти Ёшлар ташкилоти инструктори, Ўш вилоят давлат архивининг директори, Жалолободдаги педтехникум (ҳозир университет)да фаолият кўрсатган. 1966 йилдан Андижон давлат педагогика институти (ҳозирги З.М.Бобур номидаги Андижон давлат университети) фалсафа кафедрасида ўқитувчи, катта ўқитувчи лавозимларида ишлаган. 1967–1970 йилларда

Москвада СССР Фанлар академияси Тарих институтида аспирантурани, 1984–1986 йилларда доктарантурани ўтаган, шу институтда 1971 йили номзодлик, 1988 йили докторлик диссертацияни ҳимоя қилган, 1991 йил

дан профессор бўлиб тарих кафедраларида фаолият кўрсатган.

Мустақиллик арафаси ва унинг дастлабки йилларидан бошлаб олим Ўрта Осиё, Ўзбекистоннинг қадимги даврдан ҳозирги кунгача бўлган тарихини ўрганиш, тадқиқ этиш, мақола ва рисоалар монографик тадқиқотлар яратишда салмоқли илмий фаолият кўрсатди. Бузилган, сохталаштирилган, маломат тошлари отилган тарихимизни тадқиқ этишга бағишланган кўпдан-кўп илмий мақолалари билан «Партия турмуши», «Ўзбекистон коммунисти», «Гулистон», «Шарқ юлдузи», «Мулоқот» журналларида, Москвадаги «Вопросы истории», «История СССР», «Советские архивы» ва айрим хорижий журналлар ҳамда илмий тўпламларда қатнашди.

Бизнингча, Ўзбекистон тарихи фанида ўтган аср бошларида рўй берган тарихий жараёнлар, жаидчилик, босмачилик ҳаракати ва унинг тарихи, Туркистон мухторияти ва унинг большевиклар томонидан қонга ботириб бостирилиши, совет тузумига қарши қаратилган қуролли қаршилик ҳаракати, коллективлаштириш, қулоққа тортиш, сургун қилиш ва унинг салбий оқибатларини очиқ беришга қаратилган кўплаб монографик тадқиқотлар, ҳужжат ва материаллар тўпламлари, рисоалар, кўплаб мақолалар эълон қилинганини профессор Р.Т.Шамсутдиновнинг катта илмий жасорати сифатида баҳолаш мумкин. Шунингдек, Иккинчи жаҳон урушида қозонилган тарихий ғалабага Ўзбекистоннинг қўшган ҳиссаси ҳақида монографик тадқиқотлар, ҳужжатлар тўпламларининг эълон қилиниши олимнинг катта ютуғи бўлди.

Қадимий ва ҳамиша навқирон Андижон тарихининг қадимдан 2013 йилгача бўлган тарихини тадқиқ қилишда ҳам тадқиқотчи ибрат намоиш этди. Ўзи ва аждодлари 250 йилдан бери шу Андижон тупроғида яшаётганидан бениҳоя ғурурланган ва фахрланган бу олим Андижоннинг шу кунларгача бўлган даври тарихини тадқиқ этишда борасида ҳам таҳсинга сазовор фаолият кўрсатганини алоҳида таъкидлаш зарурдир.

Ташкилотчи олим 2001 йили қадимий ва ҳамиша навқирон Андижонда «Мерос» халқаро илмий-амалий экспедицияси жамоат фондини ташкил этди. Фонд чор Россияси ва совет мустамлакачилиги даври қурбонлари, Ватан озодлиги ва мустақиллиги йўлида қатағон қилинган, шаҳид кетган ватандошларимизнинг номларини аниқлаш, чет эллардаги турли манбаларни излаб топиш ва ўрганиш учун илмий-амалий экспедициялар уюштириш, уларнинг натижалари асосида китоблар чоп этиш, монографик тадқиқотлар, архив ҳужжатлари, эсдаликлар тўпламларини яратишдек катта ишларни амалга оширди. Бу жамоат фонди ва университет номидан таъсис этилган «Водийнома» ижтимоий-тарихий ва илмий-оммабоп журналининг ташкил қилгани ва унинг бош муҳаррири сифатида фаолият кўрсатаётгани ҳам унинг чиндан фан фидойиси, ташкилотчиси эканини кўрсатади. 2016 йилдан 2024 йилнинг биринчи ярмигача журналнинг жами 35 та сони босмадан чиқарилди. Бу журнал Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси рўйхатидан ўтган.

Р.Т.Шамсутдинов Ўзбекистон тарихи бўйича йирик мутахассис сифатида ўз асарларини Ватанимиз ўтмишининг энг долзарб муаммоларини ёритишга бағишлади. Тарих факультетлари талабалари учун 1995 йилда Шоди Каримов билан ҳаммуаллифликда Андижонда 3000 нусхада нашр этилган «Ватан тарихи», кейинроқ 3 жилдлик «Ватан тарихи» (86,5 б.т.) дарслиги олий ўқув юртлари, нотарих факультетлари талабалари учун уч марта қайта нашр этилган. Шунингдек, ҳаммуаллифликда тайёрланган «O'zbekiston tarixi» 49 б.т.), «Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида» (31,6 б.т.) ва бошқа ўқув қўлланмалари олий таълим тизимида Ўзбекистон тарихи фани бўйича ўқув жараёнларини такомиллаштиришга катта ҳисса қўшиб келмоқда.

Р.Т.Шамсутдинов икки империя ҳукмронлиги давридаги Ватанимиз ўтмишининг

унутилган ва сохталаштирилган саҳифаларини тиклашга муносиб ҳисса қўшиб улгурган атоқли ўзбек олимларидан биридир. Шунга қарамай, олим бу йўналишлардаги изланишларини ҳозирги вақтда ҳам изчил давом эттирмоқда. Жумладан, жорий йилда унинг ҳаммуаллифликда тайёрлаган «Ўрта Осиёдаги жаҳидчилик ҳаракати тарихидан (1-китоб)» номли китоби «Akademnashr» нашриёти томонидан (24,1 босма тобоқда) нашр этилди. Бу китоб XIX аср охирида маърифатпарварлик ҳаракати сифатида юзага келиб, кейин сиёсий кураш майдонига қўшилган жаҳидчилик ҳаракати тарихи, шунингдек, XX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистонда кечган муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалар, жараёнлар тўғрисида китобхонларга янги маълумотлар беради.

Республикаимиз Президенти ташаббуси билан таъсис этилган «Жаҳид» газетаси 2024 йил 1 январдан чиқа бошлади. Устозимиз Р.Шамсутдинов янги нашрнинг 3-сонидан бошлаб «Қатағон қурбонлари» рукни остида ҳозиргача 31 та мақоласини эълон қилиб улгурди. Уларда ўтган асрнинг 20–30-йилларида ўтказилган сиёсий қатағонлар қурбони бўлган 300 дан ортиқ жаҳидлар фаолияти ва тақдири ҳақида маълумотлар ўз ифодасини топган. Шунинг қайд этиш жоизки, устознинг XIX аср охири – XX аср 30-йилларидаги жаҳидчилик ва истиқлолчилик ҳаракатлари тарихи йўналишларида ўтказган илмий тадқиқотлари муаммоларга замонавий ечимлар топилгани билан ажралиб туради.

Шунингдек, олим олиб борган кенг қамровли изланишлар натижалари жамланган асарларда XX асрнинг 20–30-йилларида мамлакатимизда кечган коллективлаштириш, қулоқлаштириш, деҳқон оилаларини сургун қилиш жараёнлари ва уларнинг оқибатлари теран тадқиқ этилди (умумий ҳажми 85,32 шартли босма тобоқдан иборат 4 та монография). Жумладан, бу йўналишда рус тилида уч жилдлик «Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929–1955 гг.» (ҳажми 68,74 б.л.)

ҳужжатлар ва материаллар тўплами нашр этирилди.

Р.Т.Шамсутдинов Ватанимиз олимлари орасида биринчи бўлиб совет ҳокимияти 1917 йилдан бошлаб ўтказган ҳамда 1937–1938 йилларда авж нуктасига чиққан қатағон сиёсати ва унинг аянчли оқибатларини тадқиқ этишга киришган эди. Унинг бу борадаги изланишлари ҳам самарали бўлди. Олимнинг шу мавзу доирасидаги илк китоби – «Жертвы репрессии» 1994 йилда чоп этилганди. 2000 йиллар бошларида Тошкентдаги «Шарқ» нашриётида бу йўналишда унинг «Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар», «Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы» (Выпуск 1), «Тарихнинг ҳасратли саҳифалари», «Қатағон қурбонлари» (1937 йил 10 август – 5 ноябрь, Иккинчи китоб), «Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы». Выпуск 3, «Жертвы большого террора из Узбекистана, 1937 год, ноябрь», «Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы» (Выпуск 4), «Жертвы большого террора из Узбекистана, 1937 год, декабрь», «Қатағон қурбонлари (1938 йил февраль, сентябрь». Бешинчи китоб), «Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари» деб номланган китоблари нашрдан чиқди. Уларда ҳамда муаллифнинг кейинги йилларда Тошкентдаги «Янги аср авлоди» ва «Akademnashr» нашриётлари томонидан чоп этилган «1937–1938 йилларда қатағон қилинган ватандошларимизнинг хотира китоби. Андижон вилояти», «1937–1938 йилларда қатағон қилинган андижонликларнинг ҳасратли қиссаси», «Коллективлаштириш ва «Катта террор» даврида қатағон қилинган ватандошларимизнинг хотира китоби. Самарқанд вилояти», «Қатағон қилинган юртдошларни хотирлаб», «Қатағон қурбонлари хотира китоби. Андижон вилояти» (1-ва 2-китоблар) деб номланган монография ва ҳужжатлар тўпламларида ноҳақ қатағон қилинган юртдошларимизнинг ҳаёти, фаолияти кенг ёритилди, уларнинг тақдирига оид қимматли маълумотлар илк бора эълон қилинди. Олим совет ҳокимияти ўтказган қа-

тағонлар ва уларнинг оқибатлари, қатағон домига тортилган юртдошларимиз қисмати ҳақида ҳозирга қадар чоп эттирган монографиялар ҳамда ҳужжатлар ва материаллар тўпламларининг умумий ҳажми 236 босма табоқдан ортди.

Темурийлар бошқаруви даврига, бобурийлар тарихи ва меросига доир мавзулар, Туркистон тарихининг долзарб муаммолари олим қаламига мансуб 7 та китобда (жами ҳажми 69 б.т.), унинг Андижон тарихи соҳасида олиб борган изланишлари ҳам яна 7 та китобда (ҳажми 155 б.т.) ўз аксини топди.

Толмас муаррих Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқи қўшган ҳиссани, ўзбекистонликлар жанггоҳларда кўрсатган жасоратларни бирламчи манбаларга, воқеалар иштирокчиларининг гувоҳликларига асосланиб ёритишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Шу ниятда 2017–2020 йилларда у Иккинчи жаҳон уруши фронтларида ўзбек тилида чоп этиб турилган, шу пайтга қадар илмий муомалага киритилмаган фронт газеталарини қидириб топиб, уларда берилган материалларни 5 жилдга (185,5 б.т.) жамлади ва «Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари» номи остида китоб ҳолида нашр эттирди. Муаллифнинг 2020 йилда нашрдан чиққан «Ўзбекистон халқининг буюк ғалабага қўш-

ган ҳиссасига доир» (47 шартли б.т.) деб номланган мақолалар тўпламида илк бор махсус чанғичилар батальонлари, партизан отрядлари, Европадаги қаршилик кўрсатиш ҳаракатлари сафларида туриб душманга қарши мардонавор кураш олиб борган ўзбекистонликлар, ўзбек ҳарбий асирларининг, меҳнат армиячиларининг ҳаёти ва тақдири ҳақида маълумотлар берилган. Шунингдек, тўпламдан андижонликларнинг фашизм устидан қозонилган буюк ғалабага қўшган ҳиссасига оид илгари кам ўрганилган фактлар ўрин олган.

2019 йилда Беларусда В.В.Андриевич томонидан нашрга тайёрланган «Победа одна на всех. Беларусь – Узбекистан» китоби нашрдан чиқди. У Иккинчи жаҳон уруши йилларида Беларусь заминини фашистлардан озод қилиш учун олиб борилган жангларда жасорат кўрсатган, мардларча ҳалок бўлган ўзбекистонликларга бағишланган. Бу китоб ўша йили давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёевга Беларусь Республикасига ташрифи чоғида тақдим этилган. Мазкур китобни нашрга тайёрлашга Р.Шамсутдинов ҳам ўзига хос ҳисса қўшган.

Олим 2020–2022 йилларда Тошкентдаги «Ўзбекистон» нашриёти томонидан ўзбек, рус, инглиз тилларида чоп этилган «Ўзбекистон халқининг фашизм устидан қозонилган

галабага қўшган ҳиссаси», ўзбек ва рус тилларида босмадан чиқарилган «Ўзбекистон Иккинчи жаҳон уруши даврида», «O'zbekiston Ikkinchi jahon urushi davrida» китобларини нашрга тайёрлаш ишларида ишчи гуруҳ аъзоси сифатида фаол иштирок этди. Шунингдек, Р.Т.Шамсутдинов ўзининг шогирдлари билан совет ҳокимияти йилларида қатағон домига тортилган прокуратура ходимларининг аянчли қисмати тарихини ўрганиш ва уларнинг номини абадийлаштириш борасида ҳам самарали илмий излаишларни амалга оширмоқда. Мазкур иш доирасида «Тарихий хотира беқиёс» китоби тайёрланиб, китобнинг биринчи ва иккинчи қисмлари 2024 йил «ENCYCLOPEDIA WORLD» нашриётида чоп этилди. Китобнинг биринчи қисми «Олтин қалам» мукофоти билан тақдирланди.

Шунингдек, унинг Ватанимизда ва хориждаги матбуот нашрларида эълон қилинган 600 дан зиёд илмий ва илмий-оммабоп мақолаларида тарихимизнинг кўплаб долзарб муаммолари қамраб олинган.

Р.Шамсутдинов кўп йиллардан буён Россия, Озарбайжон, Украина, Шимолий Украина, Шимолий Кавказ, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистондаги илмий муассасалар ҳамда уларнинг етакчи олимлари билан яқиндан ижодий ҳамкорлик қилиб келмоқда. У мазкур мамлакатларда тарих фани бўйича ўтказилаётган халқаро конференция ва симпозиумларнинг доимий иштирокчиси ҳисобланади. Аллома АҚШ, Европа ва МДХ давлатларида ташкил этилган бир қатор илмий анжуманларда ўз маърузалари билан қатнашган.

Р.Т.Шамсутдиновнинг илмий-педагогик ва ташкилотчилик фаолияти ҳар қанча таъриф тавсифга муносиб. У 1993–1998 ва 2005 йилларда АндДУ қошидаги тарих фанлари номзоди унвонини беришга ихтисослашган кенгашга раислик қилди. 2017 йилдан ҳозирга қадар АндДУда фаолият юритаётган «Ўзбекистон тарихи» мутахассислиги бўйича фалсафа доктори илмий даражасини беришга

ихтисослашган кенгаш (№ДСс 03/31.12.2020. Tar.60.01)га раҳбарлик қилмоқда. Шунингдек, Р.Т.Шамсутдинов 2001 йилдан ўзи ташкил қилган халқаро «Мерос» илмий-амалий экспедиция жамоат фондининг раиси, 2016 йилдан «Водийнома» ижтимоий-тарихий ва илмий-оммабоп журналнинг таъсисчиси ва бош муҳаррири, 2018 йилдан университетимиз тузилмасидаги Қатағон қурбонлари хотираси музейининг директори ҳисобланади.

Таниқли олим, жонкуяр педагог ҳамда тарих фанида ўзига хос илмий мактаб яратган устознинг Ўзбекистон тарихининг қадимдан то шу кунга қадар бўлган даврларини, Андижон тарихини ўрганиш ҳамда тадқиқ этиш, қолаверса, Ўзбекистон олий таълими равнақиға қўшган ҳиссаси ниҳоятда салмоқлидир. Р.Шамсутдиновнинг илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш борасидаги фаолияти ҳам ибратлидир. Ундан таҳсил олган минглаб собиқ талабалар айни вақтда малакали мутахассис сифатида республикамиздаги кўплаб таълим муассасаларида тарих фанидан ёш авлодга сабоқ беришмоқда. Шунингдек, олимнинг бевосита илмий раҳбарлиги остида 12 тадқиқотчи – Бахтиёр Расулов, Музробжон Абдуллаев, Соибжон Ҳошимов, Ўктамжон Убайдуллаев, Алишер Мамажонов, Манзура Акбарова, Хуршид Қурбонов, Жасур Ҳасанов, Барно Ботирова, Нодирбек Комилов, Умиджон Бекиметов ва Жасурбек Иминов тарих фанлари номзоди (тарих фанлари бўйича фалсафа доктори – PhD) илмий даражасига эга бўлдилар. Б.М.Расулов, М.Ф.Абдуллаев ва С.А.Ҳошимовлар Рустамбек Шамсутдиновнинг илмий маслаҳатчилигида докторлик диссертацияларини ҳимоя қилиб, тарих фанлари доктори (DSc) илмий даражасига сазовор бўлишди.

Р.Т.Шамсутдиновнинг илм-фан ва таълим ривожига йўлидаги қарийб 64 йиллик хизматлари республикамизда ва хорижда муносиб тақдирланган. У 1991 йилда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими унвонига, 2019 йилда «Меҳнат шухрати» орденига сазовор бўлган. Шунингдек, атоқли алло-

ма Шимолий Каролина (АҚШ) ва Кембриж (Буюк Британия) халқаро биографик марказларининг аъзоси ҳисобланади. Таниқли шахс сифатида Кембриж биографик марказининг медали билан тақдирланган, 1997 йилда унинг ҳаёти ва фаолияти «Дунёнинг машҳур 500 кишиси» китобига киритилган.

Устознинг хизматлари ўтган йили ҳам халқаро миқёсда яна бир бор эътироф этилди. Марказий Осиё илм-фан, маданият ва санъат академиясининг 2023 йил 7 апрелдаги мажлисининг 30-сон қарорига мувофиқ Р.Т.Шамсутдинов танлов асосида ушбу ака-

демиянинг ҳақиқий аъзоси (академиги) этиб сайланди.

Профессор Р.Т.Шамсутдинов шу улугъ ёшида ҳам илмий-педагогик ва ижтимоий фаолиятини муттасил давом эттирмоқда, ўзининг бой, кенг билими, юксак салоҳияти, улкан тажрибаси, ватанпарварлиги билан Янги Ўзбекистонимиз илму-фани, олий таълим тизими тараққиётига, ёшларни кекса ва ёш авлодлар руҳида тарбиялашдаги ўзига ҳос ибратли, ҳайрли ишлар билан элу-юрт ардоғида янада янгидан-янги ютуқларга эришишига биз шогирдлар тилакдошмиз.